GENİŞLETİLMİŞ 2. BASKI

TARİHYAZIMI / KURAM

DÜN SANCISI

TÜRKİYE'DE GEÇMİŞ ALGISI VE AKADEMİK TARİHÇİLİK

Oktay Özel

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

DÜN SANCISI

TÜRKİYE'DE GEÇMİŞ ALGISI VE AKADEMİK TARİHÇİLİK

TARİH VAKFI

Zindankapı, Değirmen Sokak, No:15, 34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - yayin@tarihvakfi.org.tr

© Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2012

Yayına Hazırlayan
Özgür Bircan

Kapak Tasarımı
Rauf Kösemen

Kapak İllüstrasyonu
Turgut Yüksel

İç Sayfa Tasarımı
Haluk Tuncay

Kitap Uygulama
Özlem Kelebek

Kapak Uygulama
Harun Yılmaz (Myra)

Baskı
G.M. Matbaacılık ve Ticaret A.Ş.
(0212) 629 00 24

Birinci Basım: Kitap Yayınevi, 2009
İkinci Basım: Haziran 2012

ISBN 978-975-333-279-8

DÜN SANCISI
TÜRKİYE'DE GEÇMİŞ ALGISI VE AKADEMİK TARİHÇİLİK

OKTAY ÖZEL

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Oktay Özel, Hacettepe Üniversitesi **Tarih Bölümü**'ndeki 'tesadüfi' **öğrenciliğ**inde tarihi sevip, biraz **fazla** ciddiye alınca "tarihçi" oldu. **Aynı** bölümde yüksek lisans, Manchester'da doktora yaptı. 1998'e kadar mezun olduğu bölümde çalıştı. Birkaç kez akademyadan el etek çekip çok uzaklara gitmeyi ya da el zanaatları dünyasına geçmeyi düşündüyse de, sonunda kendini iki adım ötede, yandaki tepede, Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nde buldu. İyi de oldu. Pasaportunda "müstafi öğretim üyesi" yazıyor, ama o halen aynı bölümde tarihçiliğe devam ediyor. Çalışma sahası: Bidayetinden nihayetine Osmanlı tarihi. Daha dar uzmanlık alanı: Demografi ve iskân tarihi, kırsal dönüşümler ve kitlesel göçler. Eski tabirle bir çeşit 'sosyal tarih' yapmaya çalışıyor.

İÇİNDEKİLER

I. SUNUŞ xi

II. TÜRKİYE'DE OSMANLI TARİHÇİLİĞİ xx

Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği 1

Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi 15

Türk Tarih Kongresi ve Osmanlı Tarihi 51

Modern Osmanlı Tarihyazımında 'Klasik Dönem': Bir Eleştirel Değerlendirme 65

III. YAPILIRKEN TARİH YAZMAK (MI?) 90

Tarih, Tarihçi ve Entelektüel: Kamusallık Bağlamında Türkiye'den Güncel Değinmeler 91

Arşivler Meselemiz: Siyaset Kurumunun Tarihçiyle Tehlikeli Dansı ve Meşruiyet Kaybı 111

Toplanamayan Bir Konferans Vesilesiyle: "Ermeni Sorunu" Tarihçisini Arıyor 129

Bir Kördüğüm Çözüldü, Darısı Tarihçiliğin, Tarihçiliğimizin Başına! 135

Emin Çölaşan'a Açık Mektup 139

Belgeleme Merakı 145

2012'den 1915'e: Tarihi Bugünden Geriye Okumak İmkânsız mıdır? 149

IV. SONUÇ YERİNE 156

Hrant'tan Sonra Tarih 156

DİZİN 162

I
Hayat her an yeniden kurulurken tarih yazmak nasıl bir şeydir?
O kuruluş ve yapılış anlarının parçası, belki de faillerinden biri olarak tarihçinin yaptığına ne demeli!
Bilim mi?
Öyleyse, bilimin hayata aşkın olduğunu söyleyebilir miyiz?

II
Yoksa tarihçinin yaptığı, II. Bayezid'in ya da I. Selim'in "âl-i Osman"ının tarihini yazan vakanüvislerinkine mi benziyor?
Biz tarihçiler belki de birer Neşri, İbn Kemal ya da Cevdet Paşa'yız; en iyi halde Cantimir veya Hammer'iz; ya da Iorga!
Onlar da devirlerinin aklına kulak vermediler, zamanlarının vicdanını dillendirmediler mi?
"Modern" tarihçiliğimizin kurucusu Fuat Köprülü farklı mıydı?
Braudel *Akdeniz*'i neden çok sevdi?
O halde, biz niye farklı olalım?

III
Tarihçi geçmişi araştırıyormuş gibi yapar; bir gözü, kulağı hep bugünde, yaşadığı andadır.
Belki de buradan kaynaklanıyordur Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nun duvarını süsleyen sözünün retorik gücü:

"... tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir, yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır."

Ve çelişkisi elbette: Tarih yazmanın imkânsızlığı!
Nasıl yazılır,
"yazanın yapana sadık kaldığı" bir tarih?

IV
Yazdığımız kendi hikâyemizdir, o halde!
Kendi zamanımızın kanonunu inşa ediyoruz el birliğiyle;
"tarihlerimiz"le kendimize ve bugünümüze ayna tutuyoruz.
Gerisi, belki de, tümden bahane...
Bir bahaneye tutunmak;
ve onunla oyalanmak..!

V
Olsun..!
Yine de güzel!

HRANT DİNK'e

TEŞEKKÜR

Bu yazıların kaleme alınmasında ve kitaba dönüşmesinde birçok dost ve meslektaşımın doğrudan katkısı var.

Tanıl Bora, kıyılarında dolaşmayı tercih ettiği akademyaya mümkün olan en salih ve olumlu anlamıyla dışarıdan ayna tutma, gayet incelikle tam zamanında müdahale edip dolaylıca 'ayar verme'yi kendine misyon edinmiş tutumuyla bu yazıların çoğunun kaleme alınmasının doğrudan müsebbibi oldu. İyi de yaptı. Kendisine borcum bir kuru teşekkürün çok ötesindedir. Olduğu gibi var oluşuyla, yaptıklarını yapış tarzıyla biz akademyadakilere her zaman güç verdi; bütün dost sıcaklığı, anlayışı, keskin muhakemesi, etik ve estetik duruşuyla destek oldu. Akademi dışında da nasıl anlamlı işler yapılabileceğini gösterdi cümlemize. Sanırım kendisine biz içeridekiler epeyce borçluyuz. Ve bunu bu vesileyle dile getirmekten şadece mutluluk duyuyorum. Çok yaşasın!

Akademinin içinden Tayfun Atay yazılardan birine vesile oldu; Gökhan Çetinsaya ise birinin yazılmasına ortak. Kendileriyle akademi içinde birlikte büyüdük, iyisiyle kötüsüyle çok şey paylaştık, şehvetle ve şiddetle tartıştık, konuşadurduk, yer yer birlikte çırpındık yıllarca. Entelektüel ve akademik niteliklerine sonsuz saygı duyduğum bu dost ve meslektaşlarıma borcum da bir teşekkürün çok ötesindedir. Belki arzuladığımız türden bir akademya yaratamadık; ama birlikte hayal etmesi bile güzeldi. Bu kitapta bu hayalin neden gerçekleşemediğinin de yanıtı var aslında.

Akademyada başaramadığımız ortamı kendileriyle dışarıda yarattığımızı zaman içinde mutlulukla fark ettiğim sevgili kardeşlerim, başta Kudret Emiroğlu, Suavi Aydın ve Süha Ünsal olmak üzere, Sahaflar Prensi Ahmet Yüksel'in sabırlı ve fedakârane ama renkli ve eğlenceli patronluğundaki Kebikeç ekibinden bu yazıların kaleme alındığı yıllarda sonsuz güç aldım. Ancak kendilerinin bundan haberleri bile olmadı! Hakiki 'yol arkadaşlığı' etti-

ler; hâlâ da ediyorlar. Böyle bir yoldaşlığın karşılık kaldırmayacağını hepimiz biliyoruz. Ne diyebilirim? Derin muhabbet, daima...

Kitaptaki yazılarda dolaylı, ama benim üzerimde doğrudan emeği ve içten teşvikleri olan sevgili hocalarım Bahaeddin Yediyıldız ve Ahmet Yaşar Ocak şahsında eski okulumdaki dost ve meslektaşlarımı anmazsam haksızlık yapmış olurum. Gönül, 'münferiden' yapmayı başardıklarımızı 'müçtemian' da yapabilmeyi arzu ederdi. Ama olsun, samimi sıcaklıkları devam ediyor.

Ve daha genç dostlarım, meslektaşlarım da var, ki kitabın sonunda sözünü ettiğim yeni kuşak tarihçilerimizi ve tarihçiliğimizi temsil ediyorlar. Bir kısmı ile hoca-öğrenci olduk. Daha iyisini daha cesaretle yapacaklarına inancım ve kendilerine güvenim sonsuz. Onları tanımış olmak, onlarla dostluk ve meslektaşlık etmek, benim için adeta geçen yılların telafisi hükmünde. Her biri akademyanın geleceği için ayrı bir şans. Sanırım onlara sevgili Gültekin Yıldız üzerinden selam göndermemi kimse yadırgamayacaktır.

Nihayet, Kerem Ünüvar ve İbrahim Kaya Şahin, yazıların bir araya getirilmesi fikrine çok sıcak yaklaşıp, cesaretlendirdiler. Heyecanımı en az benim kadar sahici hissettiler, paylaştılar. Yazıların daha anlamlı bir sıralama ile son şeklini almasına katkıda bulundular. Fuat Dündar da bütün samimiyetiyle takipçisi oldu sürecin. Gerçek birer dost ve meslektaş sıcaklığını eksik etmediler. Müteşekkirim.

Son teşekkür ise bu yazıların böyle bir derlemede yeniden yayınlanmasını anlayışla karşılayan İletişim, Metis, Doğu Batı, Tarih Vakfi ve Sanat Kitabevi yayınevlerine. Kitabın ilk baskısını gerçekleştiren Kitap Yayınevi'ne, ve ikinci baskının Tarih Vakfi tarafından yapılması konusunda anlayış gösteren Sayın Çağatay Anadol'a bilhassa teşekkür ediyorum. Kitabın ikinci baskısının Tarih Vakfi'nca yapılmasına sıcak bakan vakıf Yayın Kurulu üyeleri ile elinizdeki baskı için bütün metni titizce gözden geçiren ve kimi yerlerde aksayan ifadelerin düzeltilmesini, daha anlaşılır kılınmasını sağlayan Tarih Vakfi editörlerinden Özgür Bircan'a ayrıca teşekkür ederim.

Dün Sancısı'nın elinizdeki baskısına dahil ettiğim ve yakın zamanlarda *Toplumsal Tarih* dergisinde (Sayı 217 ve 218) yayınlanan iki yazı dışında kitap esasen ilk baskıdaki yazılardan oluşmaktadır.

I. SUNUŞ

Baştan söyleyelim; bu kitaptaki yazılar, bu ülkenin ve insanlarının kendileri ve dış dünyayla kurdukları o garip, fakat o ölçüde de problemli ilişkinin ürettiği yazılardır. Öte yandan, epeyce kendine özgü bu ilişkinin toplumsal ve ideolojik bunalım dönemlerinde daha keskin şekilde kendini dışa vuran olumsuzluklarına karşı ve onlara rağmen, tarihin ve tarihçilik mesleğinin bir savunusudur. Ama bunu tarihçiliğimizi de eleştirerek yapmaktadır. Çünkü yazar, Türkiye'de ciddi bir tarihçilik sorununun da olduğuna inanmaktadır.

Elinizdeki kitap bir derlemedir. İçerdiği yazılar ise yaklaşık son on yıl içinde kaleme alındılar. Tümü, Türkiye'de tarihçilik yapmaya çalışırken, mesleğin gerekleri ve gündelik, dönemsel gelişmelerin etkisi altında yazıldı. Türkiye'de yaşamanın kendine özgü bir hazzı, güzellikleri var elbette. Ancak, yazıların çoğunun daha ziyade nahoş taraflarıyla, hayatın tarihçiyi karşı karşıya bıraktığı zorluklarla yakından ilgili olduğu belirtilmelidir. Dolayısıyla, en akademik olanından en günceline kitaptaki yazılar, okuyucuya, her şeyden önce yaşadığımız hayatın dönem dönem tarihçi üzerinde ne gibi baskılar kurduğu konusunda bir fikir verecektir. Bu zorlukların yandan da sorunlu, yer yer marazi bir "tarihçiliği" nasıl besleyip pekiştirdiğini göreceğiz.

Neden bu zorluklar ve baskılar? Bunlar yalnızca Türkiye'ye mi özgü? Sadece bizim toplumumuzun mu tarihiyle bu derece zoru var? Bu problemli ilişkinin yarattığı zorluklar sadece tarihçileri mi canından bezdiriyor?

Bu soruların cevabı "elbette hayır!" olmalı. Bu çok açık. Genelde sosyal bilimlerin, özel olarak da tarihçiliğin kendilerine özgü zorlukları hep olageldi; olmaya da devam edecek. Bilgi üretme süreci kadar, üretilen bilginin bünyeye etkisi ve kamu tarafından hazmı da her zaman kolay olamayabiliyor. Bir meslek adamı olarak tarihçinin, malzemesiyle uğraşırken bir gözü hep dışarıdadır; etrafını kolaçan eder gayriihtiyarî. Bulguları, ortaya çıkardıkları yer yer kendisini de rahatsız edebilir. Doğruluğundan emin olamadığı anlar vardır önündeki malzemenin sunduklarının. Üstelik mensubu olduğu top-

luluğun, ulusun veya daha geniş insanlık âleminin yerleşik bilgi kalıpları ve yargılarıyla da boğuşmak durumunda kalabilir. Bazen onlara karşı kendini çaresiz hisseder, bazen de korkusuzca savaş açar bütün güçlüklere.

Her coğrafya ve topluluk tarihle veya tarihiyle kendine göre ilişki kurar. Bazıları bunu normalleştirmesini bilir; medeni, entelektüel veya akademik bir fikir tartışmasına indirgeyerek "bilgi âlemi" ile daha demokratik, düzeyli ve saygılı bir ilişki kurmayı başarır. Kimi coğrafyalarda ise tarihle bugün o derece iç içe geçer ki, bu da "gerçeklik duygusu"nun yitirilmesine yol açar.

Türkiye'nin durumu biraz buna benziyor.

Tarihini fazla ciddiye aldığı için mi bu derece güncelleştiriyor; bugününden ve geleceğinden emin olamadığı için mi çaresizce tarihe bu derece abartılı bir şekilde sığınıyor? Ya da tarihsel bilgi adına uzun süredir kendisine öğretilen ve belletilenlerin arkasının çok zayıf olduğunun giderek daha fazla ortaya çıkmasının yarattığı ani ve fiili bir "cahilleşme"ye, ezber bozulmasına ve güven kaybına verilen bir tepki midir bu garip hal?

Her birimizin bilgiye dayanmasa da "tarih"e dair söyleyecek bir sözü, tarihsel olaylarla ilgili bir yargısı var gibi. Ancak, bundan pek de emin değiliz ki gözler ve kulaklar bir yandan da "tarihçi"lerde. Öte taraftan, tarihçinin her söylediğine güvenilemeyeceği de tecrübeyle sabittir; kamu önünde koca tarihçilerin bitmeyen ve sonunda bir yere zor bağlanabilen tartışmaları bunu yeterince gösteriyor. Bu durumda iş gözü karartıp bir limana sığınmaya, orada bir tarihsel "hakikat"e iman gücüyle tutunmaya kalıyor çoğu durumda. Tarihçinin durumunun sade yurttaştan çok da farklı olduğu sanılmamalı. O da her yandan gelen değişik talepler, arzular ve bizatihi kendi hissiyatının arasında sıkışır, çekiştirilmekten adeta bunalır zaman zaman. Herkes cevap bekler, dahası işin "doğrusu"nu, "hakikat"ini bilmek ister.

Galiba Türkiye yakın ve uzak geçmişine dair yepyeni bir tarih anlatısı inşa etmek, daha sakin ve normal bir tarihçilik geliştirmek durumunda; yaşananlar bir yandan da bunun işaretleri sayılabilir.

Bu yazıların sahibi de fikri ve mesleki kimliği, kişiliğiyle Türkiye'nin son otuz yılının bir ürünüdür. Tarihçiliği de yazdıkları da tarihsel bilginin belli bir versiyonunun zoraki dayatıldığı, bir yandan da küreselleşmenin etkisiyle zembereği boşalan toplumsal dinamizm ve çeşitlenmenin yarattığı özgürleşme patlamalarının yaşandığı bir dönemde biçimlendi. Zıtların bir arada ürettiği zapt edilemez kaotik bir akışın damgasını vurduğu bu dönemin koşulları ve gelişmeleri çerçevesinde kendine göre içerik kazandı.

Kitapta bir araya getirilen yazıların çoğu bu döneme, bu dönemin tarihçiliğine ve tarihçiliğini etkileyen güncel gelişmelere yönelik değerlendirmelerdir. Bizzat bu güncellik içinde, etkisinde ve ağırlığı altında icra edilen bir tarihçiliğe dairdir. Kendi tarihçiliğinin biçimlendiği ve oluştuğu bir döneme, o döneme damgasını vuran tarihsel bağlama ayna tutmayı hedefleyen eleştirel metinlerdir. Bu yazılar, bir yandan da etik-akademik bir zorunluluğun sonucudur; gerekli bir hesaplaşma, belki bir tarihçiler kuşağının sorumluluk hissi, belki de yazarının icra ettiği mesleğe saygısını muhafaza edebilmesinin tek mümkün yoluydu.

Bu yüzden epeyce "zor", sancılı ve yer yer ağırdırlar içerik açısından. Zorluk sadece değinilen konuya, kurumsal, siyasi, ideolojik eğilimlere yönelik değil; çoğu zaman yazarının kendisinden de kaynaklanmıştır. Zor zamanlarda ve süreçlerde konuşmak kolay değildir, bilinir. Özellikle fazlasıyla içe kapalı, taşra terbiyesi vurgusuyla "iyi ve efendi" ya da "bizden, sağlam!" bir akademisyen olmanın her şeyin önünde seyrettiği bir cemaat ruhunun egemen olduğu ortamda. Ama yazmanın daha da zor ve sorumluluk isteyen bir uğraş olduğunu yazarına bir kez daha belletti bu yazılar. Dolayısıyla, en akademik görüneninden en günceline, okuyacaklarınızın çoğu zor anlarda, büyük karın ağrısıyla kaleme alındılar. Çok daha fazlası ise daha yazılmayı bekliyor. Yazabildikleri ve bu derlemede bir araya getirilen yazılar sadece akademik bir mesainin masa başı ürünleri değil. Yazarın halen sürmekte olan aktif tarihçilik serüveni boyunca büyük ölçüde bizzat yaşadıklarının, gözlediklerinin şahitliğine de dayanıyor. Yazıların birini kendisiyle birlikte kaleme aldığı, aynı sürecin bir başka şahidi olarak yazarın çoğu zaman ortak düşünceler geliştirdiği sevgili dostu ve değerli meslektaşı Gökhan Çetinsaya'nın bu yolculukta kendisine sessizce eşlik eden çok sayıda tarihçiden yalnızca birisi olduğunu da biliyor aslında bu satırların yazarı.

Okuyacaklarınızın yalnızca akademik bir mesaiye değil gözlemlere de dayanması bir yanıyla iyi bir şey. Çünkü birincil malzeme tarihçiler için her zaman en değerli malzemedir. Geleceğin tarihçi ve sosyal bilimcileri bu malzemeyi mutlaka değerlendireceklerdir; bundan hiç kuşkum yok. Diğer taraftan da risklidir, çünkü yaşanılan ve şahit olunan sürecin içinden yazmanın sadece sorunlarıyla değil, zaaflarıyla da maluldür. Her ne kadar kendince "doğru/namuslu!" bir tarihçilik adına üzerinde titizlenilmeye çalışılsa da, yazarın nesnelliğinin sınırları doğal olarak tartışmaya açıktır. Tıpkı tarihçilik mesleğinin doğasında olduğu gibi.

Özellikle "Yapılırken Tarih Yazmak [mı?]" bölümündeki yazılar, her ne kadar doğrudan güncelle boğuşarak ve güncelin ağır dayatmalarına karşı belirgin bir kızgınlıkla kaleme alınmış ve yer yer muhataplarını ağırca eleştiriyorsa da, okuyucu bunun dar anlamda "kişisel" bir mücadele olmadığını kolayca fark edecektir. Evet bir mücadele var; yer yer kavga da. Ancak bunun, yazarın kişilerle değil, kurumsallaşmış hegemonik söylemlerle, hoyrat müdahalelerle ve bunların altında sessizce iş yapmaya alışmış ya da buna epeyce gönüllü bir tarih ve sosyal bilimciler camiasıyla olan doku uyuşmazlığını dışa vuran bir gerilimden kaynaklandığı sanırım yeterince açıktır. Bu yüzden, böyle bir camiayı kısm-ı küllisi itibariyle pek rahatsız etmeyen gazeteci Emin Çölaşan'ın yazdıkları kadar Profesör Aysel Ekşi'nin söyledikleri de bu satırların yazarınca, tarihçilik mesleğine yöneltilmiş en ağır ve densiz müdahaleler olarak algılanmıştır.

O halde neden? Bu yazılar bunca karın ağrıtıyorsa, neden saklandıkları köşede kaderlerine terk edilmediler?

Bunun birkaç nedeni var.

Birincisi, tarihçilik mesleğiyle ilgili. Türkiye'de ve dünyada, tarihçilik ve tarihyazımı ciddi bir dönüşüm yaşıyor derinden derine. Pozitivizm sonrası dönemin sarsıntılarından, sosyal bilimlerin genel epistemolojik ve metodolojik krizinden tarihçilik de payına düşeni alıyor. Her ne kadar postmodern eleştiri, tarihçide, yaptığı işin doğası ve sınırları üzerine belli belirsiz bir farkındalık yaratmaya başlamışsa da, şu sıralar yaşananın daha ziyade bir kafa karışıklığı olduğunu söylemek daha doğru olur. Mesleğin icrasına yönelik ciddi bir ameli yenilik henüz söz konusu değil; dolayısıyla tartışma daha çok sınırlı bir tarihçiler grubu içinde kendi doğal mecrasında devam ediyor.

Bu yüzden, değerli sosyal bilimci ve tarihçimiz İlhan Tekeli'nin aşağı yukarı bu kitaptaki yazılara eşzamanlı olarak kaleme aldığı, yeni dönemin "yeni" tarihçiliğinin epistemolojisinden diline kadar uzanan geniş bir yelpazede karşımıza çıkan farklı perspektiflere dair derinlikli çözümlemeleri ve etkileyici bir açıklıkla formüle ettiği önerilerini "meslekten" tarihçilerin pek kulak ardı etme lükslerinin olduğunu sanmıyorum.[1] Bu makaleler tarihçiliğin, basit bir "tarihçi ve belgesi" söylemine indirgenemeyecek ölçüde devasa boyutları içerdiği, geçmişle bugünün (hatta henüz yaşanmamış "yarın"ın)

1 Bkz. İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara: Dost Yayınları, 1998; *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

"tarihçinin alanı"nı nasıl birlikte kuşattığı ve belirlediği gerçeğine çarpıcı bir şekilde dikkat çekiyor.

Yayınlandıkları köşelerinden kaldırılıp bu kitabın içinde bir araya getirilen makaleler ise bir bakıma Tekeli'nin işaret ettiği teorik çerçeveye, Türkiye'de icra edilmekte olan tarihçiliğin içeriden çekilen bir fotoğrafını yerleştiriyor. Bu tarihçiliğin merkezindeki özneye, iş yapma tarzına, kavramsal donanımı ve terminolojisine, güncelle, siyaset kurumuyla ve nihayet devletle kurduğu "tehlikeli" ontolojik-pragmatik ve paradigmatik ilişkiye, bu bağlamda kullandığı bilimdışı dilin ideolojik keskinliği ve şiddetine daha yakından bakıyor. Bir yandan da son çeyrek asırda tarihçiliğimizi doğrudan etkileyen konjonktürel faktörlere, bu arada yaşanan dalgalanmaların yarattığı keskin yalpalanmalara, savrulmalara işaret ediyor.

Belli bir iç tematik ve eleştirel bütünlüğü olan bu yazıların topluca bir arada sunulmasının, bu iki dünya arasındaki farkların ve paralelliklerin daha belirgin kılınmasına katkıda bulunacağını umuyorum. İnancım odur ki, bu makalelerin tarih meraklısı okuyucuların sadece tarihsel meselelere değil tarihçilerin dünyasına dair de bir algı ve farkındalık geliştirmelerine, bu konuda kendi kişisel değerlendirmelerini daha rahat yapabilmelerine yardımcı olacaktır.

İkincisi, Türkiye'de akademik eleştiri geleneğinin büyük ve kronik zaaflarına dairdir. Her ne kadar 20. yüzyılın başlarında, imparatorluğun çöküşü sürecinin en çalkantılı anlarında ilk örneklerini gördüğümüz, metodolojik açıdan yüksek düzeyli modern tarihçilik ürünleri ve akademik eleştiriler yine bu topraklarda ortaya çıkmışsa da, Türkiye tarihinin sonraki dramatik gelişmeleri ve içine girilen ulus-devlet inşa sürecinin savrulmaları bu temel üzerinde sağlam ve saygın bir eleştiri geleneğinin oluşmasını engelledi. Siyasi, ideolojik çalkantılar ve neredeyse periyodik kesintiler sürekli olarak yeni kopuşlar yarattı. 1950'ler sonrasının hızlı modernleşmesi, kentlere yönelik kitlesel ve daimi göç ve daha gerilimli, çatışmalı olarak yaşanan sınıfsallaşma akademik alanı da etkiledi. Bir ucu günümüze kadar gelen ve hâlâ devam eden bu süreçte, tarihsel olarak kent kültürünün bir ürünü olan üniversiteler ve akademik faaliyet de dinamik ve hareketli geniş kitlelere açıldı. Popülist niteliği hayli baskın bu demokratikleşmenin (evet, bunun bilimsel etkinliğin sosyal, sınıfsal tabanı ve ufku açısından bir demokratikleşme olarak görülmesi gerektiğini düşünüyorum) beraberinde bir çeşit taşralılaşmayı getirdiği ise bugün daha net görülüyor. Bir yandan da yeni kurulan çok sayıda üniversite bizzat taşraya gidiyor.

Söz konusu gelişmenin üniversiteye ve akademik alana kimi olumsuz yansımalarının olduğu da yeterince açıktır. Bunların en önemlilerinden biri akademik hayatın bir türlü arzu edilen derecede oturmuş, rafine bir akademik dil yaratamamış olmasıdır. Bu eksikliğin en yakıcı hissedildiği kulvarın ise akademik eleştiri alanı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Kişisel kavgalarla fazlasıyla malul, bir fikir temeli içermeyen, övgü ile yergi arasında salınıp duran, kaba ve yer yer oldukça taşralı bir sözde "eleştirel"lik, son otuz yılın en önemli alâmetifarikalarından biri olmuştur ne yazık ki. Son yıllarda aksi yönde olumlu bir eğilim filizlenmeye başladıysa da, popüler, magazinel medyatik üslup veya Türkçenin imkânlarını da epeyce daraltan kuru bir dilin hâkim olduğu akademik tarihçilik bugün hâlâ baskın görünüyor.

Bu derlemede yer alan makalelerin bir kısmı, özellikle ilk bölümdekiler, yapıcı olmayan, kısır ve popüler eleştiri yazılarının sahip olduğu zaaflardan uzak durmaya çalışan, hatta bu tarzı eleştirme kaygısı içeren değerlendirmelerdir. Okuyucu bunların bir kısmının keskin dilli, ama çoğunun belirli bir özeni ihtiva eden ve meslektaşlık duygusunu ciddiye alan bir eseflenme, hayıflanma yazıları olduğunu fark edecektir. Anılan çalışmaların hepsi, bir bakıma Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin bünyesel zaaflarıyla ilgilidir. Şaşırtıcı derecede kendini yeniden üretme kabiliyetine sahip söz konusu zaaflar, tarihçilik alanının belki de en önemli sorunudur. Bu noktalara işaret eden eleştirel çalışmaların toplu okumasının, ileride yapılacak daha kapsamlı çalışmalara, bilanço denemelerine bir miktar malzeme sunması umulur.

Üçüncüsü ise, doğrudan Türkiye'nin entelektüel hayatıyla ilişkilidir. "Yapılırken Tarih Yazmak [mı?]" bölümünün ilk makalesi bu problematiği ayrıntılı bir şekilde ele alıyor. Burada şu kadarını söylemekle yetineceğim: Türkiye'deki entelektüel hayat esasında ezeli-ebedi bir tarih tartışması, yani çatışan geçmiş algıları üzerine kuruludur. En çok gelecekle ilgiliymiş gibi görünenler de bir çırpıda tarihe ilişkin tartışmalara dönüşebilmektedir. Çünkü, tartışmanın tarafları bu konularda kişisel tarihlerinin yükü altında geleceği tartışmaktadırlar aslında. Yakın geçmişin uygarlık ve üretim tarzı tartışmaları, gelişmişlik-azgelişmişlik meselesi, günümüzde demokratikleşme, sekülarizm ve kimlik tartışmaları pekâlâ bu türden tartışmalar olarak görülebilir. Bunun (belki de haklı ve anlaşılır) sebepleri üzerinde ayrıca düşünmek gerekir.

Şüphesiz, tarihsel boyut entelektüel faaliyetin vazgeçilmez bir parçasıdır. Tarihçilik de temelde bugünden yapılan, bugüne ait, fakat düne, geçmişe dair bilgi üretme, değerlendirme, yorumlama etkinliğiyse eğer (ki öyledir),

bu etkinliğin temel niteliği en veciz ifadesini Carr'da bulmuştur: Geçmiş ve bugün arasında bitmez tükenmez bir diyalogdur tarih. Türkiye'de olan ise bundan öte bir şeymiş gibi görünüyor. Profesyonel tarihçiliğin bu mottosuyla, gündelik tarih tartışmalarının bu "diyalog"dan anladığı şey, veya bu diyalogu kendince "kurma" biçimi arasındaki garip farklılığa dikkat çekmek istiyorum. Bir türlü normalleşemeyen ve sürekli bir ideolojik ve/veya demagojik hesaplaşma niteliğindeki bu "negatif" ve her düzeyde ötekileştirici, düşman arayan ve yaratan tarih tartışması, farkında olmadan entelektüel hayatı da, bu ortam içinde tarihçinin mesleğini icra edişini de olumsuz etkiliyor.

Vurgulamak istediğim şudur: Sürekli geriye bakan ve onunla boğuşan bir entelektüel hayat (bunun da kaçınılmaz bir süreç olduğunu düşünebiliriz elbette) geçmiş, gelecek algı ve kurguları arasında bugünü adeta boğuyor. Entelektüel siyaset belki de başka türlü mümkün değil; gündelik siyaset de belki bundan memnundur. Ancak sonunda siyasetin asıl alanı, yaşadığımız hayatın daha yakıcı somut sorunları, ekonomi, işsizlik, yoksulluk, sosyal güvenlik, eğitim vs. kolaylıkla ikinci plana düşüyor. Tarih tartışmaları ve negatif tarihsel dilin gündemi bu derece belirlediği ortamda bütün toplum bu türden tartışmalar üzerinden enerjisinin çok büyük bir kısmını yanlış şekilde ve beyhude harcıyor.

En rafine olanından en ucuz ve gündelik şiddet içerenine kadar tarih tartışmaları, ve tabii ki geçmiş, bugün üzerinde bu derece tahakküm kurdukça, bu baskı en fazla bedeli çoğu zaman tarihçilere ödetiyor. Bu ne kadar fark ediliyor, bilmiyorum. Ama bu yükün, ne tarihçilerin ne de entelektüel hayatın temel aktörlerinin tek başlarına kaldırabilecekleri kadar hafif olmadığını biliyorum. Yapılabilecek, ya da umulabilecek tek şey şu gibi görünüyor: Bir yandan işini layıkıyla yapamayan siyaset kurumunun, tarihe kullanım değeri üzerinden bu kadar sıklıkla ve hoyratça el atma, müdahale etme alışkanlığının giderek törpülenmesini ümit eder ve beklerken, bir yandan da tarihçiler camiası ve entelektüel hayatımızın katalizör işlevi gören kesimleri ve aktörlerinin kendi kulvarlarında daha sıkı durmaları, siyasetin güncel dili ve manipülasyonları karşısında daha soğukkanlı ve mesafeli bir tutum geliştirmeye çalışmaları. Aynı zamanda, bu duruşlarıyla, siyasetin tarih tartışmalarındaki rolünü makul düzeye indirecek, siyaset kurumunda tarihsel bilgi alanının özerkliği ve saygınlığına dönük bir farkındalığın yerleşmesine katkıda bulunacak bir sorumlulukla üretmeli, yazmalı ve tartışmalıdırlar belki de.

Bu bağlamda anılan deneme, entelektüel ve tarihçi tipolojileri üzerinden Türkiye'deki siyasetin ve entelektüel hayatın tarihle olan ilişkisinin normalleşmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Profesyonel bir meslek alanı olarak görülen tarihin, mesleki boyutu saklı kalmak şartıyla, tamamen tarihçilere bırakılması gerekmediğini, bırakılmayacak vüs'atte, hayatın ve bilme etkinliğinin bütün kulvarlarına açık bir alan olduğunu vurgulamam gerekir. Bu vurgunun, tarihle birlikte tarihçiliğe dair algılarımızın da tehlikeli bir biçimde karmakarışık hale geldiği bir dönemde, bir tarihçi tarafından yapılmasının, tarih çalışmaları alanı üzerinde tahakküm kurma eğilimindeki tarihçilere karşı da uyarıcı bir işlev görebileceğine inanıyorum. Okuyucuların, böylece, tam da bu noktada tarihçiliğin ne kadar "bıçak sırtında" bir uğraş haline gelebildiğini görmelerini umuyorum.

Son olarak, kitabın "Yapılırken Tarih Yazmak [mı?]" bölümündeki yazıları boydan boya kesen bir ortak kulvara işaret etmek isterim. Başta belirtildiği gibi, Türkiye'nin son on yılında kaleme alınan yazılar, bu tarihsel sürecin temel gelişmeleri ve tartışmalarıyla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla Türkiye'de yaşayan bir tarihçinin kendi mesleki, toplumsal çevresine ve parçası olduğu tarihsel bağlama verdiği tepkileri ifade etmektedir. Bu bölümü oluşturan yazılar, anılan süreç boyunca yaşanan en büyük tartışmalardan biri olan, "Ermeni Sorunu"yla ilgilidir. Her ne kadar doğrudan bu konu üzerinde çalışıyor olmasa da, söz konusu makaleler, yazarın kendi iradesi dışında kucağında bulduğu, kaçamadığı, bütün toplumu kuşatıcı boyutu yüzünden uzak durma şansı da, lüksü de olmayan bir tartışmaya tarihçi refleksiyle nasıl müdahil olduğunu göstermektedir. Kitaptaki diğer değerlendirmeler gibi, bu "refleks", bu müdahale anları ve biçimleri de kuşkusuz önemlidir ve tartışmaya açıktır.

Bu durumda bir kez daha şu noktaya mı geliyoruz: Tarihçi de son tahlilde yaşadığı dönemin ürünüdür. Tarihin her nesilde "al baştan!" yeniden yazıldığını söyleyen el kitapları doğru ise eğer, bunun bilim alanındaki ilk kurbanı "hakikat"in bilgisi olacaktır ister istemez.

Böyle bir hedefin ulaşılmazlığı kabul edilecekse, bu idealin peşinde sevgili hocamız Mehmet Genç'in karıncası misali sadece koşmakla, gayret etmekle yetinecek bir bilimsel faaliyette ve tabii ki tarihçilikte, geriye bu etkinliği meşru kılacak iki temel nokta kalıyor demektir:

Asgari insani hassasiyet ve "meslek ahlakı"nın temel ilkelerini unutmamak; ona uygun bir dil kullanmak.

Ve, akademik tartışmaların bir hakikate, mutlak bilgiye götürmeyebileceğini bilerek, araştırmanın, tartışmanın bizatihi kendisini önemsemek; her zaman ve her konuda saygılı, içerikli ve düzeyli tartışabilmenin yollarını açık tutabilmek.

Bu dili Hrant Dink kendi kulvarında belki tarihçilerden daha etkili kullandı. Dolayısıyla, yazarın tarihçiliğimizin bugünü ve geleceğine dair son sözlerini yine onun üzerinden söylemesini, okuyucunun fazlaca yadırgamayacağını umarım. Bu kitaptaki yazılar, hem tarih ve hayat ilişkisinde söylenmek istenenlerin özünü kendi pratiğinde çok çarpıcı bir şekilde ortaya koyan, hem bu coğrafyanın kendi gücüyle ürettiği kendine özgü kültürünü, tutunulabilecek ortak paydayı şahsında hepimizden daha fazla ve layıkıyla temsil ettiğini düşündüğüm Hrant Dink'e, onun hatırasına adanmıştır.

Ekim 2008

NOT: Yazılar bu derlemede esasen yayınlandıkları orijinal şekliyle muhafaza edilmelerine rağmen, ifadelerin aksadığı düşünülen kimi yerlerde küçük düzeltmeler, birkaç yerde de bazı kısa eklemeler yapılmıştır.

II.
TÜRKİYE'DE OSMANLI TARİHÇİLİĞİ

BİR TARİH OKUMA VE YAZMA PRATİĞİ OLARAK TÜRKİYE'DE OSMANLI TARİHÇİLİĞİ[1]

İki yüz küsur yıllık Aydınlanmacı-pozitivist geleneğin temel ontolojik ve epistemolojik argümanlarının yeniden gözden geçirilmekte olduğu, büyük ölçüde bu gelenek üzerine inşa edilen modern bilimin özellikle ideoloji ve teknoloji bağlamında çok ciddi bir sorgulamaya tabi tutulduğu bir dönemden geçiyoruz. Söz konusu sorgulamadan en fazla etkilenen sosyal bilimlere Türkiye'den bir bakışı, ya da sosyal bilimlerin Türkiye'deki durumu üzerine bir yeniden düşünmeyi amaçlayan bu sempozyumu çok önemli bulduğumu belirterek başlamak istiyorum. Toplantının, tartışmaya uluslararası boyutta orijinal katkılar yapmasını temenni etmekle birlikte, en azından bu ülkedeki sosyal bilimcilere kendileri ve nesneleri üzerine daha ciddi ve eleştirel düşünme fırsatı yaratacağına inanıyorum. Ayrıca, sosyal bilimlerin kendi içinde sorunsallaştırılmasına ve sonunda böyle bir sempozyumun düzenlenmesi sürecine, sosyal bilimler pratiğinin gerçekleştirildiği neredeyse yegâne kurum olan üniversitelerimiz yerine iki saygın derginin öncülük edişinin, bu

1 Bu makale ilk olarak *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, Sempozyum Bildirileri*'nde yayınlanmıştır. "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", Tanıl Bora, vd. (ed), *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, Sempozyum Bildirileri*, İstanbul: Metis Yayınları, 1999, 147-160. Sosyal bilimlerin temel sorunlarının yeniden tartışıldığı bu sempozyum (*Defter* ile *Toplum ve Bilim* dergisi tarafından düzenlenen "Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek" Sempozyumu, İstanbul, 1998) bağlamında, Türkiye'de sosyal bilimci olmanın anlamı ve zorlukları üzerinde kendi bilim ve yaşam pratiğiyle çok şey söyleyen, uzun yıllar asla olmaması gereken bir yerde ikamete zorlanan bir sosyal bilimciyi, İsmail Beşikçi'yi, burada saygıyla anıyorum.

sempozyumun temel sorunsalı bağlamında başlı başına anlamlı bir gösterge olduğunu düşünüyorum.

Başlarken belirtmek istediğim ikinci nokta, sunuşumun çerçevesi ile ilgili. Sempozyumun ana teması, bu oturumun başlığının ve içeriğinin formülasyonu ve nihayet çalışma alanım ile bilgi birikimim çerçevesinde en anlamlı sunuşun ne olabileceği konusunda hayli zorlandığımı belirtmeliyim. Sempozyumun ana sorunsalı içinde tarih ve tarihçiliğe en uygun bağlam belki "bir sosyal bilim olarak tarih"[2] ya da sosyal bilimler-tarih ilişkisi çerçevesinde son birkaç onyılın en kayda değer gelişmelerinden biri olarak "sosyal bilimlerin tarihselleşmesi/tarihin sosyalleşmesi" olabilirdi.[3] Oturumun temasından

---

2 Burada, özellikle son yıllarda postmodernist eleştiriyle yeniden gündeme gelen, tarihin, hem kendi epistemolojisi hem genel olarak sosyal bilimlerle ilişkisi bağlamında karşımıza çıkan bazı temel soru(n)larının tartışılmasını kastediyorum. Bu konularla ilgili genel bir fikir verebilecek iki çalışmanın son zamanlarda Türkçeye çevrilmiş olduğunu belirtelim (bkz. Keith Jenkins, *Tarihi Yeniden Düşünmek*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1997; Pauline Marie Rosenau, *Postmodernizm ve Toplum Bilimleri*, çev. Tuncay Birkan, Ankara, Ark Yayınları, 1998). Aynı sorunları ele alan iki değerli yerli çalışmayı da burada mutlaka zikretmek gerekir: İlki, tarihin doğası, tarihyazıcılığının sorunları üzerine Türkiyeli meslekten bir tarihçinin, Salih Özbaran'ın kaleme aldığı ilk ciddi çalışma, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997; ikincisi, bu bildiriye yayımlanmak üzere son şeklinin verildiği sıralarda okuyucuya ulaşan, İlhan Tekeli'nin değişik tarihlerde yazdığı ya da konferanslarda sunduğu, dünyada ve Türkiye'de tarihyazıcılığının son otuz yılının evrimini, bu evrime eşlik eden entelektüel ve sosyal bilimsel dönüşümler ışığında hayli berrak bir şekilde ortaya koyan çalışmalarından derlenen kitabı: *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 1998.

3 II. Dünya Savaşı'ndan sonra özellikle Fransız tarih okulu Annales'in kuramsal ve pratik çalışmalarının etkisinde dünya ölçeğinde giderek yaygınlaşan ve genellikle tarihin sosyal bilimlere "sızması" (infiltration) şeklinde ifade edilen gelişme, bir yandan sosyal bilimlerin tarihselleşmesi diğer yandan tarihin sosyalleşmesi yönünde işlev görmüştür. Bu sürecin tarihçiliğe yansıyışı bu dönemden itibaren "sosyal tarih"in siyasi tarih aleyhine önlenemez yükselişi ile genel olarak sosyal bilimlerin daha fazla tarihsel analize yönelmesi şeklinde olmuştur. Her iki boyutun en tipik ve en etkili sonucu, 1970'lerin sonlarından itibaren Amerika'da Binghamton'da faaliyete başlayan "Fernand Braudel Center"da Immanuel Wallerstein'ın öncülüğünde ortaya çıktığını gördüğümüz ve 1992'de yeniden formüle edilen "Tarihsel Sosyal Bilim" (Historical Social Science) anlayışı ve pratiğinin önemli bir mesafe kat edişidir (bkz. *Review*, 1/1 (1977) ve XV/1 (1992)). Bir yandan da spesifik olarak tarihsel antropoloji ve tarihsel sosyoloji çalışmaları büyük bir ivme kazanmıştır (Charles Tilly,

hareket edildiğinde ise, "geçmişi okuma ya da okuyamama" sorunsalının, 19. yüzyıl öncesi Osmanlı tarihçiliğimiz için, daha ziyade, üzerinde çalışılan "belgenin (doğru) okunup okunamaması" şeklinde tezahür ettiğini görürüz. Özellikle klasik dönem Osmanlı tarihçiliği söz konusu olduğunda, 19. yüzyıl Rankeci tarih yönteminin olabilecek en olumsuz yorumu üzerine oturmuş bu anlayış, yerli tarihçiliğimizde hayli köklü bir gelenek oluşturmaktadır. Biraz da buradan hareketle, toplantıya yapılabilecek en anlamlı katkının, geçmişi okuma denildiğinde bir refleks olarak "belge okuma"yı anlayan ve mesleki pratiğini bu temelde ortaya koyan tarihçinin bir "sosyal bilimci" olarak portresi üzerinde durmak olacağını düşündüm.[4]

Böyle bir sunuş bana iki açıdan anlamlı görünüyor. Birincisi, sosyal bilimlerin büyük paradigmalarının gölgesinde genellikle gözden kaçırdığımız önemli bir olguyu, bilimsel etkinliğin öznesi olarak bizzat "sosyal bilimci"yi özgün yetişme ve çalışma koşulları içinde daha yakından tanıma fırsatı verecektir. Tarihçilik bağlamında girişilecek böyle bir denemenin, Türkiye'de icra edilen tarihçiliğin, büyük bölümü itibariyle, sosyal bilimsel etkinliğin neresinde olduğu konusunda bizlere bazı önemli ipuçları vereceği açıktır. Ayrıca, bu tarz bir denemeyle, tarihçinin "nesne"sine hangi etkenlerle, ne gibi koşullar altında, hangi bilinç düzeyinde yaklaştığı, ne tarz bir tarihçilik yaptığı, çalıştığı alanın genel problemleri ve sorunsallarıyla ne ölçüde tanıştığı, bu problemleri daha üst düzeyde sosyal bilimsel (veya tinbilimsel) epistemolojinin sorunsallarıyla ne ölçüde ilişkilendirme eğilimi taşıdığı, vb. noktalarda da kapsamlı bir eleştiriye bazı yeni katkılar getirilebileceğini düşünüyorum.

Theda Skocpol gibi isimler bu bağlamda özellikle zikredilebilir). Esas olarak ABD'de karşımıza çıkan bu gelişmeler ne yazık ki Türkiye'deki sosyal bilimcilerin gündemine, çok sınırlı bir kesim dışında, pek fazla girmemiştir.

4 Sempozyum sırasında ve kapanış oturumunda söz alan sosyal bilim öğrencilerinin bir kısmının sosyal bilimleri bireysel varoluş mücadelesinde heyecan kaynağı ya da ısrarla bir ontolojik ve ideolojik-siyasal konum arayışının önemli bir "aracı" gibi algılamaları ve bu bağlamda sosyal bilimcilere adeta, bir taraftan mesiyanik beklentiler içinde, diğer yandan da yeni bir tür entelektüel show business'm aktörleriymişçesine yaklaşmalarının, daha da önemlisi bazı sosyal bilimcilerin bu beklentilerden beslenen ya da onları besleyen bilinçli veya bilinçsiz performanslarının, ülkemizde sosyal bilimlerin olduğu kadar bizzat sosyal bilimci tipinin de objektif altına yatırılması ve demistifiye edilmesini acil bir ihtiyaç olarak önümüze koyduğunu düşünüyorum. Burada, sosyal bilimcinin gelecek-zamanların ihtiyaç duyabileceği postmodern kâhinliğe soyunma (ya da itilme) tehlikesine dikkat çekmekle yetiniyorum.

İkincisi, böyle bir denemeyle, başta Halil Berktay olmak üzere birçok tarihçinin sık sık dile getirdiği "kuru bir dar belgeciliğin cenderesi"nde iş gören "klasik, akademik, ortodoks Osmanlı tarihçiliğimiz"in,[5] yani Türkiye'deki profesyonel-akademik tarihçiliğin büyük bir kısmının merkezindeki özneyi de daha yakından tanımış olacağız.

Akademik bir disiplin olarak Türkiye'de tarihçilik belki de en sorunlu alanlardan birini oluşturuyor. 1975'ten bu yana açıkça tartışılmaya başlanan, çeşitli toplantılar ve sempozyumlarda değişik boyutlarıyla ele alınan tarihçiliğimizde, Salih Özbaran ve Halil Berktay gibi tarihçilerin ısrarlı eleştirilerine rağmen genel olarak durumun pek değişmediğini görüyoruz.[6] 1975'te tartışanlar sorunu çok ciddi bulmuşlardı; 1994'te tartışanlar da aynı sonuca vardılar. Ve nihayet bugün, 1998'e baktığımızda akademik tarihçiliğimizin durumunun, bazı ilerlemelere rağmen, ana ekseni itibariyle eskisinden daha parlak olmadığını söylemek zorundayız.

Türkiye'de yalnızca tarihçiliğin değil, bir bütün olarak sosyal bilimlerin genel durumunun pek iç açıcı olmadığı ortadaysa da, tarihin bu konuda daha talihsiz bir alan olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Bu talihsizliklerin nereden kaynaklandığı konusunda çok şeyler söylenebilir. Bunların bir kısmı

---

5 Halil Berktay, "Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylülüğe Bakışının Temel Deformasyonları", *Toplum ve Bilim*, sayı 48/49, Kış (1990), s. 63. Osmanlı tarihçiliğinin seçkin örneklerini değil, Türkiye'de bu alanda faaliyet gösteren daha "ordinary" büyük kitlesini ele alan bu sunuşun, Berktay'ın daha önce önde gelen dört büyük tarihçimizin ve onların tarihçiliklerinin analizini yaptığı çalışmasına ("Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", *Toplum ve Bilim*, 54/55 (1991), s. 19-45), mütevazı bir katkı olacağını düşünüyorum.

6 Bu konuda 1975'te Felsefe Kurumu Seminerleri bağlamında düzenlenen "Türkiye'de Tarih Eğitimi" konulu toplantıdan (bkz. *Felsefe Kurumu Seminerleri*, Ankara, 1977), 1993-94 yılında gerek Yapı Kredi Bankası'nın kültür etkinlikleri çerçevesinde düzenlediği tarih panellerine (bkz. *Anatomi Dersleri: Osmanlı Kültürü*, İstanbul, 1995), gerekse aynı yıl Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ile Dokuz Eylül Üniversitesi'nin birlikte gerçekleştirdikleri tarih öğretimi ve ders kitapları üzerine sempozyuma (bkz. *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları, 1994 Buca Sempozyumu*, İstanbul, 1995) uzanan süreçte, her ne kadar daha çok tarih eğitim ve öğretimi üzerinde durulmuşsa da, Türkiye'deki tarihçilik üzerine önemli değerlendirmeler yapıldığını hatırlatalım. Yine aynı dönemde, 80'lerden itibaren daha yoğun olmak üzere, özellikle iki değerli tarihçimiz Salih Özbaran ve Halil Berktay tarafından ciddi eleştiriler içeren birçok yazı kaleme alındı (örnek olarak bkz. Salih Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, İstanbul, Cem Yayınevi, 1992; Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 9).

bu sunuş esnasında ya da sonunda kendiliğinden ortaya çıkacak, önemlice bir kısmı ise oturumun diğer konuşmacılarınca dile getirilecek. Ama burada bir defa daha, ne tür bir alanla karşı karşıya olduğumuz konusunda önemli olduğunu düşündüğüm bir temel noktaya, bir zihinsel altyapıyla yakından ilintili olduğu anlaşılan, tarihçiliğimizin kronik bir rahatsızlığına dikkat çekmek istiyorum. Daha önce bazı tarihçilerin değişik dönemlerde önemle vurguladıkları gibi,[7] söz konusu zihinsel altyapının üç ana ayağı belirgin bir şekilde ortada durmaktadır; bunların hepsi Türkiye'de modern tarihçiliğinin ilk yıllarından bugüne gelen süreç içinde oluşmuş, zamanla da iyice pekişmiştir. Bu ayaklardan birincisi, imparatorluğun çöküş sürecinde yüzyılın başlarına damgasını vuran devletin bekasına yönelik kaygıların tarihçilik üzerindeki derin etkisi; ikincisi, cumhuriyetin ilk dönemlerine damgasını vuran bir ulusal kimlik inşası çabasında tarihçiliğe biçilen misyon; ve nihayet, bu ikisiyle iç içe gelişen ve pekişen, Türk tarihinin kendine özgü ve diğerleriyle mukayese edilemez bir tarih olduğu düşüncesi, yani müzmin bir "sui generism", "biz bize benzeriz"cilik. Bu tespitlere katıldığımı belirtmek istiyorum.

Bugün Türkiye'de sosyal bilimler bağlamında icra edilen tarihçilik, ana gövdesi itibariyle, başlıca bu üç ayak üzerinde biçimlenen bir akademik tarihçilik geleneğinin devamından ibarettir ve kanımca, tarihçiliğimizin kronik zaaflarının kökenini bizzat bu geleneğin kendisinde aramak gerekir. Anılan gelenek içinde karşımıza çıkan tarihçi, devletin bekası kaygısıyla çalışan, dolayısıyla devlet merkezli, ama siyasi-ideolojik duruşu ve kültürel refleksleriyle bağlantılı olarak Türk tarihinin bir dönemini diğeri aleyhine yüceltme, dolayısıyla tarihi bir bilgi alanından ziyade bir "inanç alanı" olarak görme, yaşama eğiliminde, ve nihayet ilk iki noktadaki tutumundan bağımsız olarak Türk tarihini dünya tarihinden soyutlayarak ele almaya yatkın, dolayısıyla içe kapanık, milliyetçi savunma refleksleri güçlü bir tarihçidir. Hayli kuvvetli bilim dışı kaygıları ve ön kabulleri, korkuları ve tabuları olan bu tarihçi, aynı zamanda bir "devlet memuru"dur;[8] söz konusu özelliğiyle uzun asırların

---

7 Özellikle bkz. Berktay, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi"; Christoph K. Neumann, "Tarihin Yararı ve Zararı Olarak Türk Kimliği: Bir Akademik Deneme", Salih Özbaran (haz.), *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları, 1994 Buca Sempozyumu* içinde, s. 103.

8 Açık veya örtük bir memurluk niteliğinin Türkiye'deki profesyonel tarihçiliğe girişinin ilk dönemlerine dair bir değerlendirme için bkz. Berktay, "Dört Tarihçinin Sosyal Portresi", s. 40. [Akademik tarihçiliğimizin esas olarak "devlet memuru"

birikimi bir imparatorluk-cumhuriyet geleneğinin yarattığı memur tipinin bir başka örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun ne anlama geldiği, aşağıda, bu portrenin bir ayağının oluşum sürecine yakından baktığımızda daha iyi anlaşılacaktır sanıyorum.

Şöyle bir tespitle devam edebiliriz: Anılan tarihçi portresi bize akademik tarihçiliğimizin tarihe nasıl baktığı, onu nasıl okuduğu konusunda önemli ipuçları vermektedir. Aynı zamanda, Türkiye'de akademik tarihçiliğimizin ana öbeğini oluşturmaktadır; popüler tarihçiliğimiz de büyük bir kısmıyla bu damardan beslenmektedir.

Öte yandan, bu portre Türkiye tarihçiliğinin tamamını temsil etmemektedir. Genel içinde oldukça marjinal görünse de nominal anlamda giderek büyüyen, içinden geldikleri kültürel ve toplumsal kesimlerin inançları ve kültürel refleksleriyle değil, bilimsel etkinliğin doğasına daha yakın ve yatkın zihinsel bir tutumla, çoğu zaman uluslararası standartlarda ve platformlarda, zaman zaman disiplinlerarası nitelikte iş yapan, daha dışa açık bir tarihçi kesimini de zikretmek gerekir. Türkiye tarihçiliğini uluslararası ölçekte temsil eden bu tarihçilerin içinden geldiği geleneğin ise başka türden zaaflarını görmek mümkündür. Bunların başında, belki Batı'da gelişen Avrupamerkezci ve oryantalist tarihçiliğin temel argümanı ve modellerini yeterince eleştiri süzgecinden geçirmeden Türk ve Türkiye tarihine aktarma, dolayısıyla özgüllükleri gözden kaçırma eğilimi zikredilebilir.[9] Bununla birlikte, son yıllarda bu eğilimin büyük ölçüde ortadan kalkma yoluna girdiğini de hemen eklememiz gerekir.

Yukarıdaki tespite hemen şunu da ilave etmeliyiz: İkinci tarz tarihçinin, tarihe bakışı, geçmişi okuyuş biçimi, ana ekseni oluşturan ve yukarıda genel portresi çizilen tarihçiden hayli farklıdır. Çok az bir kısmı "meslekten", çoğunluğu ise köken itibariyle sosyal bilimlerin değişik disiplinlerinden gelen ve sonradan tarihe geçen söz konusu tarihçiler grubunun, Türkiye tarihçili-

---

oluşu ve ona uygun davranışının uç ve en tipik örnekleri 2000'li yıllarda yaşanan ve "milli dava" haline getirilmiş olan Ermeni Sorunu konusundaki saldırgan tutumunda ve medyanın lümpen popüler diliyle kolayca örtüşen şiddet ve seviyesizlikteki çıkışlarında daha iyi görüldü; halen de devam ediyor. Bu kitabın "Yapılırken Tarih Yazmak [mı?]" bölümündeki yazılar bir bakıma bu tarz bilim dışı tutuma karşı kaleme alındılar.]

9 Bu konuda yakın zamanlarda kaleme alınan bir eleştiri için bkz. Haldun Gökalp, "Universalism versus Particularism: Ottoman Historiography and the "Grand Narrative", *New Perspectives on Turkey*, 13 (1995), 151-170.

ğinin sosyal bilimlerle olan bağlantısını sağlayan yegâne kanalı oluşturduğunu söylemek fazlaca bir abartı sayılmamalıdır. Popüler tarihçiliğe katkıları ise henüz emekleme safhasındadır.

Türkiye'de akademik tarihçiliğin son birkaç onyılda genel Türk tarihinden Osmanlı ağırlıklı bir Türk(iye) tarihi yönünde bir gelişme gösterdiğini görüyoruz. Bunda şüphesiz Osmanlı merkezî arşivinin ve çok önemli belge koleksiyonlarını (siciller gibi) barındıran mahalli müzelerin sunduğu olağanüstü zengin malzemenin öneminin giderek daha fazla farkına varılması önemli bir faktör olmuştur. Buna ek olarak, 1960'larda ülke genelinde gelişen siyasal nitelikli bir entelektüel hareketin de katkısıyla Türkiye'nin toplumsal yapısı ve bunun tarihsel gelişimine artan ilgi üniversite dışında da büyümüştür. Bu yaygın ilginin sonucunda, 1970'lerden itibaren akademik tarihçiliğimiz özellikle "klasik dönem" diye bilinen 15-16. yüzyıllarla 19. yüzyıl Osmanlı tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır. İlginçtir, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden beri üzerinde ciddiyetle durulan ve önemli tarihçiler yetiştiren Orta Asya ve Selçuklu dönemi Türk tarihçiliğinin akademik alanda itibar ve ilgi kaybetmesinin de bu döneme denk düştüğünü görüyoruz. Nihayet 1980'lerden itibaren gerek Çince, Rusça, Arapça, Farsça gibi temel kaynak dillerini öğrenme gerekliliği, gerekse bu dillerde yazılmış kaynaklara, araştırmalara ulaşma konusunda karşılaşılan çeşitli güçlüklerin de belirleyici etkisiyle bu alanlar Türkiye akademik tarihçiliğinden neredeyse tamamen silinmiştir. Onların yerini ise, özellikle son dönemde kendine üniversite bünyesinde daha geniş bir "ideolojik" ve kurumsal dayanak bulan Cumhuriyet dönemi Türkiye tarihi almıştır.[10] Üniversitelerimiz bugün her zamankinden daha fazla sayıda Osmanlı ve Cumhuriyet tarihçisi üretmektedir. Sonuç olarak, neredeyse Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türk(iye) tarihine indirgenmiş olan akademik tarihçiliğimiz, Cumhuriyet'in ilk dönemlerine nazaran çok ciddi bir ufuk daralmasıyla birlikte adeta içine kapanmış, büyük kısmı itibariyle yalnızca Türkçe (modern veya Osmanlı versiyonu) ile rahatlıkla icra edilebilen hayli "yerel" bir bilimsel disiplin haline gelmiştir.

19. yüzyıl öncesi, özellikle de "klasik dönem" Osmanlı tarihi, bir araştırma alanı olarak akademik tarihçiliğimizin belki de en geniş kesimini oluş-

10 Burada anlaşılacağı üzere, 1980'lerin hemen başında belli başlı üniversitelerde kurulup hemen Yüksek Lisans ve Doktora eğitimi vermeye başlayan, dolayısıyla da kısa sürede Türkiye'ye "kitlesel" denilebilecek sayıda tarihçi kazandıran Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitülerini kastediyorum.

turmaktadır. Yüzyılın ortalarında Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve özellikle çalışmalarını halen uluslararası ölçekte ve olağanüstü bir verimlilikle sürdüren Halil İnalcık gibi tarihçilerimizin temelini atıp çatısını kurduğu bu dönem Osmanlı tarihçiliği, 19. yüzyıl Osmanlı tarihine kıyasla esasen bir "sosyal ve ekonomik" tarihçilik olarak gelişmiştir. Başından beri Avrupa, Amerika, Balkan, Ortadoğu ve Kafkas-Rus ülkeleriyle bunlara son zamanlarda eklenen Japonya'da giderek kökleşen, ileri derecede "uluslararasılaşmış" bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkan Osmanlı tarihçiliği, bazı ülkelerde hâlâ Avrupamerkezci ve oryantalist gelenekler çerçevesinde, fakat büyük kısmı itibariyle giderek sosyal bilimlerle daha iç içe geçmiş bir tarihçilik şeklinde icra edilmektedir. Türkiye'de bu alanda çalışan ve ürün veren tarihçilerin ise, çoğunluğu itibariyle, birçok açıdan hayli kendine özgü bir tarihçi ve tarihçilik türü oluşturduklarını düşünüyorum. Burada, Osmanlı tarihçiliğinin Türkiye dışı boyutu ile yukarıda zikredilen ve az sayıda da olsa uluslararası düzeyde ve platformda çalışan Türkiyeli tarihçileri bir kenara bırakıp, aşağıda özellikle, deyim yerindeyse "Türkiye'ye özgü" bu Osmanlı tarihçisi üzerinde duracağım.

Genellikle 1970'lerden, fakat çoğunlukla 1980'lerden itibaren Türkiye akademik tarihçiliğine daha fazla damgasını vurduğunu düşündüğüm tarihçi kuşağı gerek toplumsal köken, kültürel donanım, gerekse içinden geçtikleri temel ve akademik eğitim süreçleri ile tarihçilik pratiği açısından ilginç bazı ortak özellikler göstermektedirler. Akademik çalışmalarını büyük ölçüde klasik dönem ve hemen sonrasının temel problemleri üzerinde sürdüren ve kısmen aynı camiaya mensup bir tarihçi olarak, bu kendine özgü tarihçiliğin ve onun öznesi konumundaki tarihçinin birçok açıdan ciddi eleştirel analizinin yapılması gerektiğini düşünüyorum. Büyükçe bir kısmı yapısal, bir kısmı ise konjonktürel bir dizi problem içeren bu tarihçiliğin temel bazı zaafları bir arada ele alındığında, karşımıza, ortaya konulan pratiğin "bilimsel" niteliği de dâhil olmak üzere, önemli soru işaretleri çıkmaktadır.

Anılan tarihçi tipinin ve onun icra ettiği tarihçiliğin bir bütün olarak eleştirisine giriş olmak üzere aşağıda, Türkiye'de klasik dönem ve hemen sonrasını (15.-18. yüzyıllar) çalışan Osmanlı tarihçisi kimdir, nasıl yetişir, nasıl çalışır ve ne üretir sorularının cevabını bulabileceğimiz bir tarihçi portresi çizmeye çalışacak ve sonunda ortaya çıkan sonucun önümüze koyduğu bazı önemli noktaları tarihçiliğin ve sosyal bilimsel etkinliğin bazı temel esasları çerçevesinde değerlendirerek bitireceğim.

Toplumsal/kültürel açıdan genellikle kırsal kesimden, en iyi durumda bir memur, çoğunlukla bir köylü çocuğu olarak dünyaya gelen müstakbel Osmanlı tarihçisi, temel eğitimini, biraz şanslı ise yöresinin kalburüstü okullarında, ama genellikle son derece yetersiz koşullarda hizmet veren eğitim kurumlarında alır. İlk tarih bilgisi ve/veya bilincini çeşitli tarihsel şahsiyetler etrafında örülmüş efsanevi bilgiler temelinde, ya ders kitapları ve popüler yayınlar, eğer okumaya meraklı ise ilk okuduğu tarihsel romanlar, ya da içinden geldiği aile ve sosyal çevrenin aktardığı sözlü kültür aracılığıyla edinir.[11]

Büyük ölçüde tesadüflerle belirlenmiş hayli eksik bir temel eğitim sonunda genellikle kararsız, nadiren "bilinçli" ve çoğunlukla da tesadüfi bir "seçim" sonucu kendisini bir üniversitede bulan tarihçi adayı, çoğunlukla Ankara ve İstanbul'un geleneksel tarzda eğitim veren tarih bölümlerinde yüksek öğrenime başlar. Bu bölümlerde hemen hemen tamamen "milli", kendine özgücü perspektiften ve genellikle apolojetik hikâyeci temelde verilen bir eğitim söz konusudur. Bu süre içinde bir taraftan ilk tarih "bilinci" üzerine inşa edilmiş beklentilerine uygun bir tarih tedrisatını sürdüren tarihçi adayı, genellikle bir veya birkaç hocanın etkisinde tarihimiz ve tarihçiliğimizde milli ve gayrimilli unsurlar ayrımını öğrenir.[12] Bu ayrım çoğu zaman onun ilk (ve çoğunca ebedi) "bilimsel" tarih şuurunun temelini oluşturur. Genellikle mevcut ideolojik/siyasi duruşla da örtüşen bu tarz bir temel tarih eğitiminin sonlarına doğru nadiren bir tarihsel problemden hareketle, fakat çoğunlukla bir hoca teşviki, hatta bazen siyasi-ideolojik duruş çerçevesinde bir misyon bilinciyle akademik kariyer yapmaya karar verir (kliantel/patronaj ilişkisinin başlangıcı). Böyle bir karar alma sürecini kolaylaştıran diğer faktörler de vardır kuşkusuz. Bunların başında, artık "profesyonel" düzeyde icra edeceği tarihçilik mesleğinin neredeyse tamamen Osmanlı tarihinin yerli arşiv kaynaklarının dili olan Osmanlıca bilgi ve becerisiyle sürdürülebilecek

11 Bunlar duruma göre, Hz. Ali'nin Cenk Hikâyeleri ya da Dede Korkut Hikâyeleri olabileceği gibi, Atatürk ve "dava arkadaşları" etrafında oluşturulmuş efsanevi bilgiler de genellikle aynı işlevi görürler. İlk tarih "bilinci"ni besleyen diğer kaynaklar arasında Feridun Fazıl Tülbentçi, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Atsız gibi yazarların tarihsel romanları ile popüler tarihçiliğimizin ağırlıklı olarak milliyetçi-muhafazakâr kanadından Yılmaz Öztuna, Mehmet Doğan, Sadık Albayrak vb. isimlerin, daha az oranda olmak üzere de sol kesimden Şevket Süreyya Aydemir, Doğan Avcıoğlu ve İsmail Cem gibi yazarların kitapları sayılabilir.

12 Klasik dönem Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda, bu genellikle, müslüman-gayrimüslim ve Türk-dönme/devşirme karşıtlıkları çerçevesinde karşımıza çıkar.

bir "bilimsel" uğraş olduğuna dair güçlü inanç gelmektedir; zaten dört yıllık lisans eğitiminden kazanılan yegâne ihtisas becerisi budur.

Bu temel üzerinde başlanılan "akademik" çalışma hangi yönde sürdürülecektir? Uzmanlık alanı seçiminde, çoğunca kendisini teşvik eden hoca veya hocaların tavsiyesiyle, en kolay yoldan ve en kısa sürede üstesinden gelinebilecek bir konu/alan seçme ve bu bağlamda genellikle lisans eğitimi esnasında öğrendiği ve, eğer varsa, bitirme tezinde daha yakından tanıdığı belli bir tür belge koleksiyonu üzerinde çalışma eğilimi ağır basar. Temel tarih eğitimine eşlik edecek kaynaklar, problemler ve yaklaşımları içeren herhangi bir kılavuz kitabın ya da ciddi danışmanlık müessesesinin yokluğunda, bu şekilde yapılan alan/konu seçimi, pratikte kaçınılmaz olarak bir belge seçimi şeklinde tezahür eder. Bu noktada, klasik dönem Osmanlı tarihini seçen tarihçi adayı genellikle Osmanlı devletinin mirî toprak sisteminin yürürlükte olduğu bölgelerdeki (Anadolu ve Rumeli) vergiye tabi insan unsuruyla ekonomik kaynakların/etkinliklerin geniş envanterlerini içeren tahrir defterleri üzerinde çalışmayı tercih eder. 17.-18. yüzyıllarda karar kılanlar ise genellikle iki ana belge koleksiyonu arasında seçim yaparlar. İlki, bölgesel ölçekte tutulan ve genellikle bu yüzyıllardan itibaren daha çok sayıda sahip olduğumuz kadı mahkeme sicilleri; ikincisi ise kişisel servet sahibi Osmanlı bürokratı, ulması ya da köklü ailelerce, bu servetin bir kamu hizmetine ya da aile içinde muhafazası ve sultanın müsaderesinden kurtarılması amacına dönük olarak tahsisiyle oluşan vakıf kurumlarının ayrıntılı gelirleri ile bunların kimler tarafından nasıl kullanılacağına dair şartnameleri içeren vakfiyelerdir.

Seçilen belge türü üzerinde yapılan bir transkripsiyon çalışmasıyla master tezi, yine seçilen belge türünün içerdiği verilerin belli bir bölge bazında bol tasnifli, bol tablolu, bol rakamlı tasvirinden ibaret bir çalışmayla da doktora tezi hazırlanır. Bu akademik araştırma ve yazma faaliyetinde tarihçi adayının önünde daha önceden yapılmış benzer çalışmaların varlığı işi daha da kolaylaştırır; bu durumda yapılacak şey, genellikle bunlardan birini önüne alıp kendi verilerini bu şablona göre düzenlemek ve yazmaktan ibarettir. Böyle bir süreçte haliyle tarihçi adayının özgün değerlendirme ve analiz çabasına, yani yaratıcılığına pek gerek kalmamaktadır. Tarihçilik mesleğine daha girişte belli bir tür belgeye angaje olmanın yarattığı sınırlılık, o belge türünün nasıl kullanılacağı yönünde örnek oluşturan mevcut çalışmaların sunduğu şablonlarla daha da artmakta, sonuç olarak tarihçi adayı çok dar bir alanda, hayli sınırlı bir "zanaat" icrasıyla yetinen bir uzman-teknisyen olarak karşımıza

çıkmaktadır. Bu tür bir tarihçiliğin bir iki kuşak içinde iyice yerleşmesiyle kendi "lonca" terminolojisini yarattığını ve bu bağlamda ön adı "defterci" (bir Amerikalı tarihçimizin icadı olan terim kullanılacak olursa, "defterolog"), "sicilci" ya da "vakıfçı" olan Osmanlı tarihçilerinin ortaya çıktığını görmek elbette ki pek şaşırtıcı olmamaktadır.

Bu tarz bir tarihçiliğin bilimsel etkinlik olarak ve ortaya koyduğu nihai ürünün, yani "bilgi"-tarihin, bilimsel bilgi bağlamında bir değerlendirmesine daha sonra gelmek üzere, tarihçimizin doktora sonrası kariyerine kısa bir göz atacak olursak, burada mümkün olan en kısa ve kestirme yoldan yükselme ve ekonomik refahı artırmaya yönelik çabaların ön plana çıkmasıyla karşılaşırız. Üniversitelerin kendi bünyelerinde yapılan sınavlı-değerlendirmeli atamalarla hiç gecikmeden öğretim üyesi sınıfına dâhil olan tarihçimizi en zorlu sınav bu aşamada beklemektedir: Doçentlik yabancı dil sınavı. ÖSYM'nin düzenlediği bu merkezi sınavı geçebilmek için ilk ciddi dil çalışması genellikle bu evrede yapılır. Birçok tarihçi için bu ilk ve son yabancı dil öğrenme girişimi olarak kalır ve birkaç denemeden sonra söz konusu sınavın aşılmasıyla da son bulur. Bir sonraki adım doçentlik "bilim" sınavıdır. Jürili, mülakatlı bu sınavın geçilmesi yetkinlik, şans ya da "ilişkiler" faktörlerinin ağırlığına göre bir ile üç yıllık bir zaman alır.

Doçentlik nihayet derin bir nefesin alındığı bir aşamadır ve bundan sonrası uygun kadro arayışı içinde ya yetiştiği üniversitede ya da çoğunlukla yeni kurulan üniversitelerin birinin yeni kurulan Tarih Bölümü'nde devam eder. Temel akademik faaliyetlerin büyükçe bir kısmını, genellikle yine uzmanı olunan belge türünden yeni seçmelerle, sık sık düzenlenen "Tarih Boyunca Filanca Şehir Sempozyumu" türünden etkinliklerde sunulan tebliğler, yerel popüler ve akademik dergilerde yayımlanan benzer çalışmalar oluşturur. Eğer yeni kurulan üniversitelerin birine uygun kadro ile geçilmişse, burada yapılan ilk iş bol miktarda öğretim ve araştırma görevlisi istihdamını sağlayarak bir çekirdek "kadro" kurmaktır. İkinci adım, YÖK'ün kıstaslarına uygun miktarda öğretim üyesi temin edip yeni tarihçiler yetiştirmek üzere yüksek lisans ve doktora programı açmak; üçüncü adım ise, yetersiz ekonomik koşulları iyileştirmenin en yaygın yolu olarak ikili eğitime geçmektir (Türkiye'de hangi üniversitelerin, hangi gerekçelerle, hangi donanımla ikili eğitim yaptıklarını araştırmak yalnızca üniversiter yapının, yüksek öğretim sisteminin bugün geldiği nokta açısından bile hayli ilginç sonuçlar ortaya koyabilir).

Bu süreç yeni tür bir akademik anlayışın, yeni tür bir tarihçiliğin üniversite bünyesinde yaygınlaşmasına ve içinde kendini yeniden üretebileceği kapalı devre çalışan bir kurumsallaşmaya hizmet etmektedir. Sonuç olarak, bir meslektaşımın çarpıcı ifadesiyle, 19. yüzyıl da dâhil olmak üzere bugünkü Osmanlı tarihçiliğimiz, sözgelimi Yozgat Üniversitesi Tarih Bölümü'nde okuyup aynı bölümde Yozgat tarihi çalışan Yozgatlı tarihçiler üretmektedir. Bu katıksız "yerel" tarihçi tipi, söz konusu yerelliğin beraberinde getirdiği ya da çağrıştırdığı her türlü handikapla mücehhez olarak, bugün akademik tarihçiliğimizin en hızlı çoğalan, en büyük kısmını oluşturmaktadır. Fuad Köprülü, Ö. L. Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İnalcık gibi büyük isimler çıkarmış, üstelik son otuz kırk yıldır büyük ölçüde uluslararası nitelik kazanmış, sosyal bilimlerin kavram, model ve kuramlarıyla zenginleşmiş bir akademik disiplin haline gelmiş olan modern Osmanlı tarihçiliği, Türkiye'de anılan türde bir tarihçiliğin ivme kazanmasıyla, önemlice bir kısmı itibariyle adeta 30'lu ve 40'lı yılların Halkevi dergilerinde ilk örneklerini gördüğümüz "belge"-bilgi aktarıcı salt betimsel bir tarihçiliğe geri dönüş yapmaktadır.

Bu bağlamda, tarihçimizin ve tarihçiliğimizin ortaya koyduğu ürünün, yani "bilgi"-tarihin temel özelliklerine baktığımızda, söz konusu çalışmaların neredeyse bütünüyle tasvirî/betimsel olduklarını görürüz. Tarih çalışmasının esasen tikelden hareketle tümele dönük çıkarımlarda bulunan bir bilimsel uğraş olduğu göz önüne alındığında belki anlayışla karşılanabilecek bu özelliği ele aldığımız tarihçilik örneğinde problematik kılan asıl nokta, bu tarihçiliğin belgelerin içerdiği verilerin bazen aynen, çoğunlukla da farklı tasnifler, tablolar ve grafiklerle tespit ve tasviriyle başlayıp, tarihsel/dönemsel/problematik bazda ciddi bir kavramsal analize girmeden, yine bu aşamada sona ermesidir. Bu, çıkış noktasında bir problematiği ya da kavramsal/kuramsal bir çerçevesi olmayan, yalnızca belli tür bir belgeden hareketle girişilip o noktada takılıp kalan tarih çalışmasının kaçınılmaz akıbeti olarak görülebilir. Diğer bir ifadeyle, bu tarihçilik esas olarak büyük ölçüde işlenmemiş bir "belge"-bilgi tarihçiliğidir.

Bununla bağlantılı olarak, aynı tarihçiliğin uluslararası tarihyazıcılığının karşılaştırmalı tarih araştırmaları bağlamında ortaya koyduğu temel kavramlar, modeller, kuramlarla fazlaca bir ünsiyeti, alışverişi yoktur. Buna karşılık, esasen yine kullanılan kaynakların ve belgelerin diliyle ilintili terminoloji çerçevesinde karşılaşılan bazı problemleri vardır. Bunların başlıcaları bir "hane"nin büyüklüğüne dair tahminlerde hangi çarpanın kullanılacağı, bir "avarız-hane"sinin kaç gerçek haneden oluştuğu, vb. problemlerdir. Aşina

olunan ya da zikredilen başlıca model/kuram 16.-17. yüzyılda Osmanlı yönetim anlayışının formülasyonunda, Osmanlı bürokrat/ulemasınca tekrar tekrar vurgulanan "daire-i adliye" ya da bununla bağlantılı olarak kökenleri İslam düşünürlerine kadar giden bir "Türk-İslam hâkimiyet telakkisi" kuramıdır. Zaman zaman modern sosyal bilim kuramları bağlamında Marksist "feodalite" kavramı ve tartışmalarına genellikle Ö. L. Barkan üzerinden ve mutlaka reddiye niteliğinde, nadiren de Weber'in "patrimonyal" devlet kavramına H. İnalcık üzerinden öylesine bir değinilerek geçilir, hepsi o kadar.

Büyük ölçüde 1940'larda kaleme alınmış Z. V. Togan'ın *Tarihte Usul*'üne dayalı bir tarih metodolojisine dayalı sınırlı bir mesleki "ilmihal bilgisi"yle donanmış bu tarihçilerimizin çok az bir kısmı modern tarihyazıcılığındaki başlıca çağdaş eğilimler ve ekollerden kısmen haberdardır, çoğunluk ise bu konulara genellikle ilgisizdir. Disiplininin temel metodolojik ve epistemolojik sorunlarına bu derece ilgisiz, kendisini büyük ölçüde dar bir belge uzmanlığına hapsetmiş böyle bir tarihçiliğin genel olarak sosyal bilimlerin son yıllarda tekrar canlanan ezeli/ebedi ontolojik ve epistemolojik sorunlarıyla doğaldır ki pek bir alıp veremediği yoktur; muhtemelen böyle bir sorunsalın farkında da değildir. Bu bağlamda, Gulbenkian Komisyonu'nun "Sosyal Bilimleri Açın" adlı raporunda üzerine bir hayli vurgu yapılan "disiplinlerarasılık", en azından şimdilik, genel yaklaşım itibariyle ve sosyal bilimsel donanım olarak Osmanlı tarihçisinin ve tarihçiliğinin gündeminin çok uzağında gibi görünüyor. Bu haliyle, anılan "yerli" tarihçiliğimiz, gerek ortaya koyduğu tarihçilik pratiği gerekse bir parçası olduğu "bilimsel" etkinliğin doğası üzerine geliştirebildiği zihinsel/düşünsel tutumun içeriği ve seviyesiyle henüz moderniteyi dahi yakalayamamış bir görünüm ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, sosyal bilimleri derinden sarsan postmodern depremin sarsıntılarının ulaşmadığı bu uzak adacıkta hayat şimdilik, "olageldiği üzre", kendi halinde devam etmektedir.

Halil Berktay, yüzyılın başından bugüne uzanan bir perspektifte Türkiye tarihçiliğinin dört seçkin simasından hareketle tarihçiliğimiz üzerine 1991'de kaleme aldığı ve bu sunuşta değinilen birçok sorunun çok daha kapsamlı analizi üzerine dayandırdığı tespit ve değerlendirmeleri içeren biyografik denemesinin sonunda, söz konusu zaaflardan kurtulmuş bir tarihçiliğin geleceğinden bahisle özetle şöyle bir "ideal" (ya da istendik) tarihçi portresi çizer: Geniş bir kültür ve bilgi birikimi temelinde, iyi eğitim görmüş, uluslararası standartlarda ve platformlarda iş yapan, sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerine açık ve aynı zamanda arşivlere ve arşiv belgelerine vakıf; ne

ampirisist ne de teorisist –ampirik temelde teorili tarih yapabilen– bir tarihçi. Bu tarz tarihçiliğin canlı örnekleri olarak, sanıyorum, bu sunuşun başlarında dikkat çekilen ve Türkiye tarihçiliğinin marjinal fakat uluslararası ölçekte etkin kesimini oluşturduğu vurgulanan tarihçi tipine gönderme yapmaktaydı.

Söz konusu tarihçi tipinin ve tarihçilik pratiğinin bir ayağı Türkiye'de olmak üzere etkinliğinin bugün de artarak sürdüğü bir gerçek. Ancak bu sunuşta ana hatlarını kabaca çizmeye çalıştığım tarihçi portresi ve tarihçilik tarzının, deyim yerindeyse, "iç piyasa"ya büyük ölçüde hâkim olduğunu vurgulamak gerekir. Hayli üretken ve canlı olan bu piyasanın gerek ideolojik gerekse toplumsal ve kurumsal dayanaklarının özellikle 80'lerden itibaren Türkiye'nin yaşadığı siyasi ve toplumsal dönüşümlerle iç içe oluştuğunu ve pekiştiğini söylemek sanırım pek yanlış olmaz. Bu akademisyen tarihçi tipinin yükselişinin, genel siyasi-ideolojik eğilim olarak hayli belirgin bir devletçi-milliyetçiliğin (40'ların Barkan'ını yaratan ortamın bir benzerinin) yeniden yükselişi ve bir ayağını taşranın Türkiye pastasından her alanda daha fazla pay talebiyle belirginleşen dinamizminin oluşturduğu bir toplumsal hareketliliğin ivme kazanmasıyla aynı döneme denk düşüşü üzerinde ayrıca düşünülmelidir. Öte yandan, YÖK'ün damgasını vurduğu yüksek öğretim anlayışıyla yeniden yapılandırılan ve kısa sürede ülke çapında yaygınlaştırılan üniversitelerin, bu tür bir "yerli" akademisyen kuşağı için, bünyesinde kendini yeniden üretebileceği uygun birer istihdam alanı yarattığı da bir gerçektir.

Türkiye'de genelde sosyal bilimlerin, özelde ise tarihçiliğin yakın gelecekte, "postmodern" dünyada yaşanması muhtemel gelişmelerin gündeme getireceği temel eğilimlerin izdüşümlerine şahit olacağını tahmin etmek güç değil. Bu çerçevede, öyle görünüyor ki, temel ayrışma yeni yorumlarıyla modernist, ilerlemeci, evrenselci bir sosyal bilim anlayışı ile postmodernizm temelinde, belki bir ölçüde partikülarizmi besleyecek yeni bir tür "çoğulcu" yaklaşım arasında yaşanacaktır. Öte yandan, büyük bir ihtimalle bunlardan ikincisine eklemlenerek, global ölçekte şekillenmekte olan yeni "dünya düzeni"nin hem merkezinde hem periferisinde farklı biçimlerde filizlenebilecek "yerelci", "yeni milliyetçi" bir tepkiselliğin, genel olarak sosyal bilimleri, belki daha da fazla tarihçiliği etkileyecek bir üçüncü kulvar olarak ortaya çıkabileceği uzak bir ihtimal olarak görülmemelidir. Bu durumda, Türkiye'de tarihçiliğin, özel olarak da bu sunuşta üzerinde durulan Osmanlı tarihçiliğinin ana eksenini oluşturan kesiminin kısa vadede ulaşabileceği en "evrensel" perspektifin bu üçüncü kulvar olacağı rahatlıkla ileri sürülebilir.

TÜRKİYE'DE OSMANLI TARİHÇİLİĞİNİN SON ÇEYREK YÜZYILI: BİR BİLANÇO DENEMESİ[1]

Bu yazıyı, anılan bütün maddi ve manevi olumsuzluklara rağmen, onlara katkıda bulunmadan ve onların kurbanı olmadan, azimle ve halis niyetle elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışan 'genç' meslektaşlarımıza ithaf ediyoruz.

Giriş

1977 Türkiye'de Osmanlı tarihçiliği için önemli bir yıldı. Bu yıl, daha sonra gelenekselleşecek olan Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongrele-

1 Bu makale ilk olarak *Toplum ve Bilim* dergisinin 91. sayısında yayınlanmıştır. "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 91/Kış (2001), 8-38. Gökhan Çetinsaya ile birlikte kaleme alındı. Türkiye'de modern tarihçilik ve Osmanlı tarihçiliği üzerine daha önce yapılan değerlendirmelerden bazıları için bkz. Zafer Toprak, "Türkiye'de Çağdaş Tarihçilik (1908-1970)", Sevil Atauz (der.), *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği Yay., 1986, 431-438; Mehmet Genç, "Tarih Araştırmaları Oturumu Üzerine Yorum", *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, 439-446; Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, Cilt 9 (1985), 2456-74; Orhan Koloğlu, "Tarih Çalışmaları: 1980-95", *CDTA*, Cilt 15 (1995), 1352-1360; Ertuğrul Tokdemir, "1980 Sonrasında Türkiye'de İktisat Tarihçiliği", *CTDA*, Cilt 15 (1995), 1356-1357; Salih Özbaran, "1980'den Günümüze Tarih Çalışmaları", *CTDA*, Cilt 15 (1995), 1358-1359; Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1997; Gökhan Çetinsaya, "Abdülhamid'i Anlamak: 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış," *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek (Sempozyum Bildirileri)*, Haz. Tanıl Bora, Semih Sökmen, Kaya Şahin, İstanbul: Metis Yay., 1998, 137-146; Oktay Özel, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, 147-160; Tayfun Atay, "Çözümlenememiş Bir Tarih Sorunu: Şeyh Bedreddin," *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, 161-179. Ayrıca, henüz tebliğleri basılmamış olsa da oldukça verimli bir sempozyum olan TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nin düzenlediği, Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler-problemler-teklifler, 24-25 Şubat 2001, söz konusu edilebilir.

rinin ilki Ankara'da toplandı.[2] Oldukça kapsamlı ve geniş katılımlı toplantıya Türkiye'den ve yurtdışından önemli tarihçiler katkıda bulundu. Toplantının düzenleyicilerinden ve Osmanlı tarihçiliğinin büyük isimlerinden Halil İnalcık, açılış konuşmasında gelişen Osmanlı sosyo-ekonomik tarihçiliğinin bir değerlendirmesini yapıyor, yeni araştırma alanlarını işaret ediyordu.[3] Aynı yılın diğer önemli gelişmesi, ABD'de Binghamton Üniversitesi'nde kurulan Fernand Braudel Center'in büyük iddiayla yayına başlayan dergisi *Review*'ın ilk sayısında Osmanlı tarihine de yer açması, genç kuşaktan biri tarihçi iki sosyal bilimcinin kaleminden Osmanlı tarihçiliğinin gelecek gündemini işaret eden iddialı yazılarını yayınlamasıydı.[4] Söz konusu yazının Türkçesi, aynı yıl Türkiye'de yayımına başlanan bir başka iddialı sosyal bilim dergisinde, *Toplum ve Bilim*'de yayınlandı.[5]

Bu manzara bir tesadüfün sonucu değildi. Uzunca bir süredir Avrupa'da tarihçiliğin gündemini belirleyen "sosyal tarih" yazımının birikim ve açılımları, Halil Berktay'ın deyimiyle, Marksist olmayan ama ondan esinlenen ve beslenen Fransız Annales Okulu üzerinden Amerika Birleşik Devletleri'ne taşınmış ve burada Immanuel Wallerstein'in neo-Marksist çizgisiyle birleşmişti. Bu birleşme bir bakıma Marksist üretim tarzı tartışmaları içinde bir süredir gündeme ağırlığını koyan Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımı ile Wallerstein'in geliştirdiği Kapitalist Dünya Sistemi yaklaşımının senteziydi. Wallerstein, ABD'deki bir grup Türk sosyal bilimciyle olan ortak mesaisi üzerinden Ankara'da yapılan toplantıya da bizzat katılmış, Osmanlı tarihi-

---

2 Kongreye sunulan bildirilerin bir kısmı daha sonra yayımlandı. Bkz. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara: Hacettepe Ünv. Yay., 1980. Aslında bu toplantı daha önce 1973 yılında yine Hacettepe Üniversitesi'nce düzenlenen Türkiye İktisat Tarihi Semineri'nin (bkz. *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, ed. Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, Ankara: Hacettepe Ünv. Yay., 1975) bir devamı gibi de görülebilir.

3 Halil İnalcık, "Ottoman Social and Economic History: A Review", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, 1-8.

4 Huricihan İslamoğlu and Çağlar Keyder, "Agenda for Ottoman History", *Review*, I/1 (1977), 31-55.

5 Huricihan İslamoğlu-Çağlar Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri", *Toplum ve Bilim*, 1 (1977), 49-80. Bu yazıya aynı dergide verilen bir yanıt için bkz. Toktamış Ateş, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneriye Yanıt," *Toplum ve Bilim*, 4 (1978), 93-102.

nin/tarihçiliğinin dünya tarihi ve tarihçiliğiyle nasıl eklemlenebileceği üzerine bazı öneriler getirmişti.[6] İslamoğlu ve Keyder'in anılan makalesi tam da böyle bir bağlamda gündeme gelmiş, Halil İnalcık dünya ölçeğindeki bu "sosyo-ekonomik tarih" eğiliminin içinden bir tarihçi olarak konuşmuştu.

Halil İnalcık'ı daha genç kuşaktan İslamoğlu ve Keyder'le yakınlaştıran bu ortam, dile getirdikleri görüş ve yaklaşımlar arasındaki derin farklılıkları ortadan kaldırmıyordu şüphesiz. İnalcık, Türkiye'deki modern akademik tarihçiliğin en önemli isimlerindendi. İslamoğlu ve Keyder ise 1970'ler boyunca Türk entelektüel solunun akademik kanadını temsil etmekteydiler. İnalcık gibi çalışmalarını ABD'de sürdürmekte olan bu iki sosyal bilimciden İslamoğlu, grubun Osmanlı arşiv kaynakları üzerinde çalışmaya başlamış belki de ilk ismiydi. İnalcık'ın, ondan önce Ömer Lütfi Barkan'ın kullandığı kaynakları kullanıyor, aynı temalar üzerinde duruyor, ama onları tamamen farklı bir kuramsal çerçevede değerlendiriyordu.

Bu sırada Türkiye'deki akademik Osmanlı tarihçiliği bir kanadıyla Barkan-Akdağ-İnalcık çizgisinde sosyo-ekonomik tarih yönünde gelişirken,[7] İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde odaklaşan bir başka grup Tayyip Gökbilgin ve Cengiz Orhonlu üzerinden aynı kulvarda araştırmalar yürütüyordu.[8] Osmanlı sosyo-ekonomik tarihinin İnalcık kuşağından bir başka büyük ismi Mustafa Akdağ'ın vefatının (1972) üzerinden epeyce yıl geçmiş ama onun özellikle geniş halk kitlelerinin sosyal ve iktisadi yaşamlarını belirleyen koşullar üzerine yoğunlaşan özgün ama tartışmalı tarihçiliği Ankara'da, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde sınırlı da olsa kendi takipçilerini yaratmıştı. 1976'da lisans eğitimine başlayan Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü ve onunla aynı yıllarda gelişen Ege Üniversitesi Tarih Bölümü bir boyutuyla Annales üzerinden Osmanlı sosyal tarihine açılan yeni pencereler olarak

6 Bkz. I. Wallerstein and Reşat Kasaba, "The Ottoman Empire and Capitalist World Economy: Some Questions for Research," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, 117-122.

7 Bu çizginin başlıca isimleri arasında Ankara'da Yaşar Yücel, Muzaffer Arıkan, Yavuz Ercan, Özer Ergenç, Yücel Özkaya, Musa Çadırcı, İlber Ortaylı, İstanbul'da özellikle İktisat Fakültesi'nde Lütfi Güçer, Sabri Ülgener, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, Yavuz Cezar, Tevfik Güran anılabilir.

8 İstanbul'da öne çıkan isimler arasında, bir ara Hacettepe Üniversitesi'nde de görev yapmış olan rahmetli Nejat Göyünç ve halen çalışmalarını büyük bir verimlilikle sürdüren Mübahat Kütükoğlu ile bir süre sonra İzmir'de Tarih Bölümü'nü kuracak olan kadrodan Salih Özbaran ve Zeki Arıkan zikredilebilir.

dikkati çekerken, ODTÜ Tarih Bölümü'nde Suraiya Faroqhi ilk yazılarını henüz kaleme almaya başlamıştı. Ama Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliği bunlardan ibaret değildi. Ankara'da Türk Tarih Kurumu çevresinde odaklanan Cumhuriyet'in ilk tarihçi kuşağından Enver Ziya Karal ve Bekir Sıtkı Baykal önderliğinde bir grup tarihçi, İstanbul'dan katılan Reşat Kaynar ve Tarık Zafer Tunaya gibi isimlerle birlikte daha ziyade pozitivist Aydınlanmacı bir yaklaşımla son dönem Osmanlı tarihine yoğunlaşmışlardı. İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü de Münir Aktepe ve 1968'de kaybettiğimiz Cavit Baysun gibi isimleriyle aynı dönem üzerinde çoktandır bir başka ekol yaratmıştı.

Manzarayı toparlayacak olursak: Sınırlı sayıda Tarih bölümleri, Ankara'da Türk Tarih Kurumu (TTK) ile Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE), İstanbul'da Türkiyat ve Türk İktisat Tarihi Enstitüleri gibi kurumlar ve nihayet bu kurumlar etrafında odaklaşmış sınırlı sayıda akademik dergi.[9] Dönemin en önemli gelişmelerine bakılacak olursa, önce olumlu bir gelişme: Bu fotoğraf karesine kıyısından girmeye başlamış olan, üniversitelerin diğer sosyal bilim disiplinlerinden gelen akademisyenlerin kurduğu tarih ve iktisat ağırlıklı sosyal bilimler dergisi, *Toplum ve Bilim*. Akademik ortodoksiye sol müdahalenin bu bağımsız tek akademik platformu kurulduğu 1977 yılından itibaren kısa bir kesintiyle kendi kulvarını yarattı, halen daha esnek ve kapsayıcı bir çizgide gelişerek devam ediyor. Ve önemli kayıplar: Osmanlı sosyo-ekonomik tarihçiliğinin üç önemli isminin, Cengiz Orhonlu'nun (1976), Ö. L. Barkan'ın (1979) ve 80'lerin hemen başında Tayyib Gökbilgin'in (1981) ölümleri. Akdağ'ın ardından, yeni yeni oturmaya ve kendine yer açmaya başlayan sosyal ve ekonomik tarihçiliğin bu seçkin isimlerinin de ölümüyle Osmanlı tarihçiliğinin Türkiye ayağının neler kaybettiği 1980'lerdeki sığlaşma döneminde daha iyi anlaşılacaktı. Halil İnalcık ise 1970'lerin başlarından beri çalışmalarını Türkiye dışında sürdürmekte ve Osmanlı tarihçiliğine asıl kalıcı damgasını ABD'de vurmaktaydı. Türkiye'de akademik Osmanlı tarihçiliği 1980'lere aşağı yukarı böyle bir manzara içinde girdi.

---

9 Dönemin başlıca akademik tarih dergileri şunlardı: TTK *Belleten*, *Belgeler*, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, *Vakıflar Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, *İktisat Fakültesi Dergisi*, *Türkiyat Mecmuası*, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. Bunlara ilave olarak *Türk Kültürü*, *Türk Kültürü Araştırmaları* ve *Türk Dünyası Araştırmaları* dergileri ise akademideki bazı milliyetçi-muhafazakâr tarihçilerce üniversite dışında çıkarılan dergilerin başlıcalarıydı.

I. 1980'ler: Devletin Dayanılmaz Ağırlığı

12 Eylül 1980'in Türkiye'nin yakın siyasi ve toplumsal tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olduğuna şüphe yoktur. Bu tarihle birlikte sivil siyaset devre dışı kalmış, siyasetçiler ve geniş toplum kesimleri uzunca bir süre siyasal yaşamın belirleyici aktörleri olmaktan çıkmış, kurulan askeri rejim baskıcı politikalarını yeni oluşturduğu kurumlar vasıtasıyla bütün topluma dayatmaya başlamıştır. "Devletin bekası" ve "milli birlik ve beraberlik" söylemi her şeyin önüne geçmiş, siyasetin yanı sıra bilim, edebiyat ve sanat alanları da bu bağlamda sıkı bir baskı ve denetim altına alınmıştır. Atatürkçülük resmi ideoloji olarak dayatılmaya çalışılmış, sağ ve sol düşünce hareketleri ve entelektüel faaliyetler açık veya dolaylı olarak yasaklanmıştır. Atatürkçülük etrafında dayatılmaya çalışılan devlet merkezli söylem, oldukça pragmatik bir yol tutturarak bir yandan "çağdaş uygarlık" ve "Atatürk milliyetçiliği" bir yandan da manevi-dinsel değerlere gözle görülür bir vurgu yapmıştır. Toplumun belli kesimleriyle birlikte kimi bilimadamları ve entelektüel çevreler bu söyleme destek vermiş, devleti yüceleştiren, toplumu ve hatta kültürü otoriter bir zihniyetle tektipleştirmeye, tekseslileştirmeye dönük politikaların oluşturulması sürecinde faal görev almışlardır. 1980'lerin ilk yarısı boyunca devam eden bu resmi ideoloji oluşturma çabalarına, söylemin doğası gereği bir taraftan laik-pozitivist (Aydınlanmacı) diğer taraftan da muhafazakâr milliyetçi-maneviyatçı bir kesim damgasını vurmaya çalışmış, ilki "Atatürkçülük" ikincisi ise genel olarak "Türk-İslam Sentezi" şeklinde tezahür etmiştir.

Söz konusu zihinsel ve ideolojik ortam içinde 12 Eylül askeri yönetimi bilimsel alana, 12 Eylül öncesi "anarşi"sinin kaynağı olarak gördüğü üniversiteye de doğrudan müdahale etmiş, ilk planda bu anarşiyle doğrudan özdeşleştirdiği sol akademisyen kadroları tasfiyeye yönelmiştir (1402'likler). Buna önemli kurumsal değişiklikler eklenmiş, 1981'de Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) oluşturulmuş, Atatürk'ün bizzat kurduğu özerk Türk Dil ve Tarih Kurumları yeni ideoloji çerçevesinde 1983'de Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (AKDTYK) adıyla resmi yapılanma içinde bir devlet dairesine dönüştürülmüştür.[10] Bu yeni kurumların ilkiyle üniversiteler bilimsel

10 Bu dönüşüm bu kadarla kalmamış, AKDTYK'nın başına doğrudan bir emekli general atanmış, TTK'nın yönetiminde de benzer şekilde emekli askerler görevlendirilmiştir.

ve inzibati kontrol altına alınmaya, ikincisiyle de "Atatürk milliyetçiliği"ne vurgu yapan devletçi resmi ideolojiyi besleyecek önemli bir kaynak oluşturulmaya çalışılmıştır.

Bu iki gelişmeye, aynı yıllarda büyük ve merkezi konumdaki üniversitelerde kurulan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüleri eklenmiştir. Amaç, YÖK'ün kuruluş kanununda ilk sıralarda yer alan Atatürkçü nesiller yetiştirmek hedefinin somut adımı olarak Atatürk'ü, devrimlerini ve Milli Mücadele'yi bir yandan öğrencilere daha iyi ve etkin anlatmak bir yandan da bu alanlarda "bilimsel" araştırmaları kurumsallaştırmak, çok sayıda uzman yetiştirmekti. Dönemin egemen ruhuyla uyum içinde gerçekleştirilen bu kurumsal düzenlemelerin, 1980'ler boyunca Türkiye'deki sosyal bilim araştırmalarının yapıldığı yegâne platform olan üniversiteleri, bilim kurumları olmaktan ciddi şekilde uzaklaştırdığı açıktır. Bir tarafta Aydınlar Ocağı, diğer yanda da geçmişi 1960'lara kadar uzanan TKAE gibi her ikisi de bilimi açıkça Türklük ve İslam idealleri etrafında araçsallaştıran bağımsız kurumlar da dönemin egemen ruhunun pekiştirilmesi yönünde gönüllü katkılarıyla öne çıktılar. Aslında bu kurumların "akademik" kadrolarını oluşturan insanların çok büyük bir kısmı zaten üniversitelerdeki hocalardı.

12 Eylül yönetiminin attığı en kritik adım, bugüne kadar uzanan kalıcı etkileri itibariyle, belki de bu kadroların üniversitelerin kilit noktalarında ve özellikle AKDTYK'da hâkim kılınmaları oldu. Söz konusu kalıcı etkinin bir tezahürü üniversitelerin ve AKDTYK'nın 1980'ler boyunca bilim kurumları olmaktan ziyade tam anlamıyla resmi ideoloji üreticiliği ve taşıyıcılığının ön plana çıkmasıydı. Diğer önemli tezahürü ise, 80'ler boyunca, fakat daha ziyade 1990'ların "üniversite" patlaması sürecinde özellikle devlet üniversiteleriyle araştırma kurumlarında yaşanan belirgin sağ, milliyetçi-muhafazakâr kadrolaşmanın büyük ölçüde bu çekirdek kadronun eseri olmasıdır. Kimilerine göre "devletine sadık", "özkültürümüzün evlatları", "milli değerlerimizin bekçileri", kimilerine göre en basitinden "taşralı" olarak nitelendirilen insan unsuru etrafında gerçekleşen bu kadrolaşmanın üniversiter yaşam ve bilimsel üretim bağlamında getirip götürdükleri günümüz sosyal bilimcileri için ciddi bir tartışma konusu olarak değerlendirilmeyi bekliyor. Bu aşamada yapılacak en anlamlı şey, bu gelişmenin, daha uygun bir terim bulunana kadar sosyolojik anlamda "taşralılaşma"ya, akademik geleneğin sürek-

liliği bağlamında ciddi bir kopuşa (hem gelenekten[11] hem dünyadan), bir "köksüzleşme"ye tekabül edip etmediği sorusunu sormak olabilir.

1980'lerde yaşanan bu kritik kurumsal dönüşümün akademik faaliyetler ve bilimsel üretim bağlamında yarattığı sonuca bakılacak olursa, yapılacak ilk tespit herhalde açık bir eksen kayması yaşandığıdır. Bir taraftan söz konusu kurumların dayattığı dar çerçevelerin, diğer yandan üniversitelerde artakalan potansiyel sahibi akademik kadroların uyguladığı yoğun otosansürün bu dönemde gerçek akademik ruhun ve araştırmaların üniversite dışına kaymasına yol açtığı rahatlıkla söylenebilir. Bu kaymanın temel aktörleri 12 Eylül yönetiminin ya da baskıcı ortamın doğrudan (1402'likler) veya dolaylı (sakal kesmeye yanaşmayanlar gibi) olarak üniversite dışına attığı veya ittiği, siyaseten sol geleneğe mensup, ya da öyle bilinen bilimadamları idi.

Bu bilimadamlarının bir kısmı 1983-85 yıllarında *Yapıt* gibi bir sosyal bilimler dergisi etrafında bilimsel etkinliklerini ve egemen ortama muhalif entelektüel söylemlerini devam ettirmeye çalıştılar. Öte yandan *Toplum ve Bilim* küçük aksamalarla da olsa yayımına devam etti. Yine aynı dönemlerde İletişim Yayınları yayın etkinlikleri bağlamında yeni bir platform olarak ortaya çıktı, kısa sürede Türkiye'nin üniversite dışı bilimsel ve entelektüel hayatına gerçekleştirdiği büyük ve kalıcı yayınlarıyla kayda değer bir hareket getirdi. Bilhassa *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*'ni, ardından *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'ni yalnızca sosyal bilimler açısından değil, özellikle de tarih alanında 1980'lerin en önemli kazanımları arasında saymak gerekir.

Öte yandan 1980'lerin özellikle ilk yarısında yaşanan devlet baskısı ve bu bağlamda oluşturulmaya çalışılan devletçi-milliyetçi söylem, Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümü gibi vesilelerle Cumhuriyet dönemi tarihi üzerinde resmi tarih tezlerinin yeniden şekillenmesi ve canlanmasına yol açtı. Diğer yandan, yine aynı söylem Osmanlıya ve hatta Orta Asya Türk tarihine kadar uzanan tarih ve coğrafyayı "millileştirme"ye girişti. Okullarda okutulan tarih ve coğrafya kitaplarının ve derslerinin önüne "milli" sıfatı eklendi, içindeki gayrimilli unsurlar ayıklandı, Avrupa tarihiyle ilgili bölümlerin oranı düşürüldü. Bu bağlamda 80'lerin ortalarında özellikle "Türk-İslam Sente-

11 Aslında 1933 Üniversite Reformu, 27 Mayıs ve 12 Mart dönemlerinin açık müdahaleleri göz önüne alındığında Türkiye'de yerleşmiş bir akademik "gelenek"ten bahsetmenin ne derece mümkün olduğu da oldukça tartışmalıdır.

zi" tartışmaları ekseninde "millet" ve "ulus" terimlerinin tanımı üzerinden önemli bir tartışma yaşandı. Bu tartışmanın "ulus"çu, ya da evrenselci pozitivist Aydınlanmacı kanadı bu dönemde Türk-İslam Sentezi'ni benimsemiş görünen devletin resmi söylemine ilk ciddi entelektüel-akademik karşı çıkışlardan birini ortaya koydu.[12]

Bununla birlikte, 1980'ler boyunca toplum ve devleti büyük ölçüde bir noktada birleştirecek, kimi "ortak tehlike" ya da "milli dava"ların ortaya çıkması bu gerilimlerin tam bir cepheleşmeye dönüşmesine engel oldu. Bu bağlamda 80'lerin başlarında ASALA örgütünün eylemleriyle birden gündeme gelen Ermeni Sorunu, 1984'ten itibaren PKK ile farklı bir boyut kazanan Kürt Sorunu ve nihayet 80'lerin sonlarında yaşanan Bulgaristan'daki Türkler sorunu, "milli birlik ve beraberlik" söyleminin ağırlığını hissettirdiği önemli duraklar oldu. Bu gelişmelerin her biri hem üniversite ve diğer devlet kurumlarındaki hem de bu kurumların dışında kalan sosyal bilimci ve özellikle de tarihçileri doğrudan etkiledi, farklı konum ve tutumlara itti. Bu sorunların her biriyle ilgili, döneme özgü bir "tarih" literatürü oluştu.[13]

Bilimsel ve entelektüel etkinliğin ekseninin üniversite dışına kayarak açıkça kamuya dönük bir üretim yapması ve yukarıda anılan "milli dava"ların yarattığı ortam, 12 Eylül baskısına karşı toplumun değişik kesimlerinde ortaya çıkan tepkiyle de birleşince, 1980'lerde Türkiye daha yaygın ve daha keskin

---

12 Bkz. Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli, Şerafettin Turan, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul: Sarmal Yay., 1991.

13 Ermeni Sorunu bağlamında yayınlananlara örnek olarak bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: TTK, 1983; M. Kemal Öke, *Ermeni Meselesi, 1914-1923*, İstanbul: Aydınlar Ocağı, 1986; Şinasi Orel-Süreyya Yuca, *Ermenilerce Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara: TTK, 1983. Bulgaristan Türklerine örnek olarak bkz. Bilal Şimşir, *Bulgaristan Türkleri, 1878-1985*, Ankara: Bilgi Yay., 1986. TKAE'nin yayınladığı Doğu Anadolu ve Kürt Sorunu'yla ilgili çalışmaları ise ayrı bir düzlemde değerlendirmek daha doğru olur. Bunlardan tipik iki örnek için bkz S. Ahmet Arvasi, *Doğu Anadolu Gerçeği*, İstanbul, 1986; Bahaeddin Ögel, Hakkı Dursun Yıldız, Fahreddin Kırzıoğlu, Mehmet Eröz, Bayram Kodaman, M. Abdulhaluk Çay, *Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu*, Ankara, 1986. TKAE'nin aynı dönemde farklı bir isimle tekrar basımını yaptığı Laszlo Rasonyi'nin *Tarihte Türklük* adlı çalışmasının Türkçe çevirisinde orijinalindeki şekliyle Kürt ismini her geçtiği yerde "Kürttürkleri"ne çevirmesi, dönemin bilimdışı atmosferine sözde bilimsel kurumların nasıl katkıda bulunduğunun tipik bir örneği olarak hafızalarda kaldı. Bunun bir eleştirisi için bkz. Halil Berktay, "'İntihal'den de Öte", *Yapıt*, 5 (1984), 97-101.

bir popüler tartışmaya şahit oldu: Resmi tarih-alternatif tarih. Tartışmanın bu dönemdeki ekseni, tahmin edileceği gibi, Atatürk ve bu bağlamda yakın tarih, yani Cumhuriyet dönemi oldu. Tartışmalar kısa sürede 12 Eylül'ün yenilenmiş üniversite ve kurumlarındaki resmi ideoloji üreticisi ve taşıyıcısı akademisyenleri de içine çekmekte gecikmedi. Tabiri caizse bu noktada toplum ve devlet "tarih" üzerinden karşı karşıya geldi.

Bu gelişmelerin, özellikle Ermeni Sorunu'nun Türkiye'deki tarihçiliğe belki de en önemli katkısı Osmanlı arşivinin daha geniş ölçüde açılması, arşivdeki çalışma ortam ve imkânlarının geliştirilmesi oldu.[14] Bu bağlamda, 80'lerin ortalarından itibaren arşivlerde çalıştırılmak üzere çok sayıda uzman kadrosunun açılması, yoğun bir tasnif, kataloglama ve yayın faaliyetine girişilmesi üç önemli sonuç doğurdu: Birincisi, Osmanlı arşivi, tarihinde görülmedik ölçüde geniş bir yerli ve yabancı araştırmacı kitlesine daha etkin hizmet vermeye başladı. İkincisi arşivde istihdam edilen uzmanlara yüksek lisans ve doktora yapma hakkının tanınmasıyla, bu yoldan yetişen, arşivin karmaşık zenginliğini herkesten daha iyi kavrayan birçok genç tarihçi özellikle 1990'lardan itibaren büyük şehir ve taşra üniversitelerinde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı. Son olarak, anılan siyasi sorunların tarihsel kökenlerine dair çok sayıda arşiv belgesinin yayınlanmaya başlaması, arşiv yönetimini diğer önemli belge serilerinin de düzenli olarak yayına hazırlamaya cesaretlendirdi. Devlet arşivlerinin bütün bu yeniden yapılanma sürecinde ve anılan faaliyetlerinde dönemin başbakanı Turgut Özal'ın pragmatizmi, dönemin başbakanlık müsteşarı Hasan Celal Güzel'in girişimciliğiyle[15] Halil İnalcık ve Kemal Karpat gibi etkili tarihçilerin uzman bilgi ve önerilerinin hayati rol oynadığını da belirtmek gerekir.

---

14 Bu yeniden yapılanma girişiminin önemli adımlarından biri olarak 1985'te düzenlenen sempozyum için bkz. *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı, 1985.

15 Hasan Celal Güzel'in aktif politikadan neredeyse tasfiyesiyle sonuçlanan sonraki dönemlerde tarihe şahsi ilgisi büyük bir sebat ve inatla çıkardığı *Yeni Türkiye* dergisi üzerinden devam etmiştir. Bu ilginin 1990'ların sonlarında Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü kutlamaları bağlamındaki tezahürü ise, Kemal Çiçek gibi genç tarihçilerin de katkısıyla yine kendisinin organize ettiği 12 ciltlik Osmanlı tarihi ve uygarlığı derlemesi olmuştur (bkz. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz (ed.) *Osmanlı*, 12 cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999). Dünyanın her tarafından yüzlerce tarihçinin orijinal katkılarını içeren bu son girişim, akademik hayatımıza dışarıdan yalnızca olumsuz değil gerekirse olumlu müdahalelerin de yapılabileceğinin güzel bir göstergesi olmuştur.

Bu gelişmelerin ve onların yarattığı ortamın, bu dönemde tarih ve Osmanlı tarihi alanındaki üretimi ve üretilenlerin içeriğini, niteliğini büyük ölçüde belirlediğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda ilk değinilmesi gereken, dönemin akademik tarihçiliğine doğrudan katkıda bulunan *Yapıt, Toplum ve Bilim* gibi dergilerle *Tanzimat ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedileri*'nin genellikle dönemin ağırlıklı gündemine paralel bir içeriğe sahip oldukları ve dayatılan dar çerçeveleri sonuna kadar zorladıklarıdır. Bu "güncel"liğine rağmen, özellikle söz konusu ansiklopediler zengin kapsamı, olgusal zenginliği ve analitik niteliğiyle bugün de temel birer başvuru kaynağı olma özelliğini sürdürmektedirler. 1980'lerde akademik tarihçiliğin topluma dönük yüzünde gerçekleşen belki de en önemli gelişme *Tarih ve Toplum* dergisinin çıkışıyla popüler tarih dergiciliğinde yeni ve çok daha içerikli bir dönemin açılması olmuştur. *Tarih ve Toplum*'un başarısı, kısa sürede toplumun farklı kesimlerinde ve bu arada resmi ideolojiyle flört eden akademik çevrelerde de benzer girişimlere yol açtı. Bu girişimlerin başarısıyla da kendini gösteren toplumsal talep ve bu alanlardaki boşluğun fark edilmesi, daha başka projeleri beraberinde getirdi. Bir 12 Eylül kurumu haline gelen Türk Tarih Kurumu'nun halka dönük bir Osmanlı-Türk tarihi yazdırma projesi kâh kurumun yapısından kâh işi üstlenen kadroların akademik-entelektüel zaafları yüzünden akim kalırken, Sina Akşin editörlüğünde büyük ölçüde yine "dışarıdakiler"in marifetiyle hazırlanan beş ciltlik *Türkiye Tarihi* kısa sürede yayınlandı ve halen de önemli bir boşluğu doldurmaya devam etmektedir. Osmanlı tarih ve medeniyeti bağlamında TTK'nın başaramadığının bir benzerinin, üstelik aynı kadrolar tarafından dışarıda gerçekleştirilmesi için on yıldan daha fazla beklemek gerekecekti.[16]

Üniversitelerdeki tarihçilere gelince, onlar için 1980'lerin ilk yarısının, 12 Eylül yönetiminin, YÖK ve AKDTYK gibi kurumların beraberinde getirdiği yeni gelişme ve düzenlemelere uyum sağlama uğraşısı içinde geçtiğini söylemek pek yanlış olmaz. Bir üst kadrolara atanmayı düzenleyen yeni hükümlerin uygulamaya geçmesinin hemen öncesinde ve yeni uygulamaların ilk dönemlerinde, akademisyenlerin gündemini büyük ölçüde bu kaygılar belirledi. Bununla ilintili olarak profesör kadrolarına atanmanın rotasyon koşuluna bağlanması, mevcut kadroların Türkiye çapında hareketlenmesine yol açtı. Üç büyük şehrin üniversitelerindeki yığılma kısmen mevcut taşra üni-

16 Bkz. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, der. Ekmeleddin İhsanoğlu, 2 cilt, İstanbul: IRCICA, 1994-1997.

versitelerine atamalarla hafifletilmeye çalışılmasına rağmen, büyük üniversiteler arasında da boş kadrolar üzerinden ilginç bir eleman değiş tokuşuna şahit olundu. Taşraya gidenlerin azımsanmayacak bir bölümü özellikle YÖK sonrası düzenlemelerle ortaya çıkan yeni bölümler, dekanlıklar ve enstitülerin yöneticileri olarak atandılar. Kısacası gidenlerin de kalanların da öncelikleri arasında idari kaygılarla akademik yükselme çabaları bilimsel araştırmanın önüne geçti. Bu gelişmelere ilaveten, aynı yıllarda yeni ihdas edilen bol miktarda araştırma görevlisi kadrosu gelişigüzel, bilimdışı ve siyasi kıstaslarla hızlı bir şekilde dolduruldu. 12 Eylül sonrasının yukarıda değinilen genel milliyetçi-muhafazakâr kadrolaşmasının diğer önemli aşamasının bu bağlamda gerçekleştiğini söylemek yanlış olmaz. Böylesine bir kadrolaşmanın uzun vadede doğuracağı olumsuz sonuçları kısmi olarak telafi edecek bir gelişmeyi hemen bu arada zikretmek gerekir. O ana kadar Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde sınırlı olarak uygulanan yüksek lisans ve doktora amaçlı yurtdışma öğrenci gönderme uygulamasına, esasen Dünya Bankası'nın sağladığı imkânlarla YÖK de katkıda bulundu ve 80'lerin ikinci yarısından itibaren mevcut araştırma görevlisi kadrolarından çok sayıda genç tarihçiye eğitimlerini yurtdışında devam etme imkânı sağladı. Bu imkânın kullanılmasındaki bütün ilkesizlik ve gelişigüzelliğe rağmen, uygulama 1990'ların akademik tarihçiliğine esas olarak olumlu bir katkı olarak değerlendirilmelidir.

Bütün bunlara rağmen, üniversiteler ve bilim kurumlarındaki akademik tarihçiliğin önceliklerinde yaşanan kritik kayma, sonuç olarak Türkiye tarihçiliğinde ürün bazında büyük bir sığlaşmaya yol açmıştır. 1980'lerde yazılan ve büyük bir kısmı yayınlanmamış yüksek lisans ve doktora tezleri üzerinde yapılacak bir araştırmanın, söz konusu sığlaşma ve siyasallaşmanın değişik boyutlarına dair ilginç sonuçlar ortaya koyması şaşırtıcı olmayacaktır. Kısacası, bu dönemde kaybeden bizzat tarih olmuştur. Bu kayıp yılların en kayda değer gelişmelerinden biri, Osmanlı tarihinin belli arşiv kaynakları üzerine odaklaşmış, belli şablon ve klişelerin yeniden üretimi şeklinde tezahür eden yeni tarz bir tarihçilik türünün belirgin bir şekilde öne çıkmasıdır. Bu türün özellikle tahrir defterleri ve şeriye sicillerine dayalı kolu 80'lerin ikinci yarısından itibaren bütün 90'lı yılları da kapsayarak günümüze gelen süreçte üniversitelerdeki Osmanlı tarihçiliğinin en hızlı gelişen alanını oluşturmuştur. Hiçbir analitik boyutu olmayan sığ belgeci tarihçilik eleştirisini belki de en fazla hak edecek ürünlerin bu alanlarda verildiğini söylemek pek yanlış olmaz. 1980'lerde bu genel çerçevenin dışına çıkan az sayıdaki çalışma ara-

sında, 80'lerin başında Türkçe olarak yayınlanan Heath W. Lowry'nin çalışmasıyla Bahaeddin Yediyıldız ve Feridun Emecen'in kitapları zikredilebilir.[17] Bu bağlamdaki en önemli istisna, 1970'lerin sonunda ABD'de doktorasını tamamlayan Huricihan İslamoğlu'nun tezinin 90'ların başında Türkçe yayınlanması olacaktı.[18] İçerdiği farklı soruları, kuramsal ve analitik boyutuyla Osmanlı tarihçiliğinin bu özgün çalışmasını, Türkiye'nin anılan tarihçiliğinin pek dikkate almadığı ya da onun dilini pek anlayamadığını söylemek zorundayız.[19] İleride de değinileceği gibi, bu alandaki genel gidişat çok az istisnasıyla 1990'larda da aynen devam etmiştir.[20] TTK'nın bu bağlamda devreye girmesi ve anılan çalışmalardan başlıcalarını 80'lerin sonlarından itibaren yayınlamaya başlamasını, o ana kadar mevcudu kalmamış kimi eski çalışmaların yeni baskılarıyla idare edişi göz önüne alındığında olumlu bir hareketlilik olarak görmek gerekir.[21]

Osmanlı tarihçiliğinin kurumsal açıdan hiç de parlak olmayan bu döneminde, yine de birkaç ismin, kişisel gayretleriyle öne çıktığını görmekteyiz. Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmalarının önemli bir kısmının hemen 80'lerin başında bir kitapta derlenerek yayınlanmasının özellikle bu dönemde azalarak da olsa devam eden üretim tarzı tartışmalarının devamında ve yeni

---

17 Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi, 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1981; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1985; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: TTK, 1989. Bu çalışmalara 1990'larda eklenebilecek bir başka örnek için bkz. Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara: TTK, 1999. Burada tahrir defterlerini bilgisayar teknolojisinin imkânlarıyla değerlendirme konusunda Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Ramazan Acun'un öncü çalışmalarını hatırlatmak yerinde olacaktır.

18 Huricihan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul: İletişim Yay., 1991. Üç yıl sonra bu çalışmanın İngilizcesi de yayınlanacaktır: Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire*, Leiden: E.J. Brill, 1994.

19 Bunun bir istisnası için bkz. Mehmet Öz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü İlişkileri Hakkında bir Kitap", *Türkiye Günlüğü*, 16 (1991), 151-156.

20 Osmanlı tarihçiliğinin bu türü üzerine bir eleştiri için bkz. Oktay Özel, "Bir Tarih Okuma ve Yazma Pratiği Olarak Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliği", *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*, 147, 160.

21 Bu arada Ömer Lütfi Barkan'm Enver Meriçli ile yıllar önce hazırladığı *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*'nin de nihayet yayınlanması kurumun bu dönemdeki en önemli yayın faaliyetleri arasında sayılmalıdır. Bkz. Ö. L. Barkan-Enver Meriçli, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri, I*, Ankara: TTK, 1988.

nesil tarihçilerin formasyonunda önemli bir katkısı olmuştur.[22] Cumhuriyet döneminin bir başka büyük iktisat tarihçisi Sabri F. Ülgener'in yıllar önce yayınlanmış en önemli çalışmasının yeniden yayımı ve bunu takip eden yeni eserleri Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihinin içinde tartışılabileceği kuramsal çerçevelerin çeşitliliğini göstermesi açısından dönemin diğer kayda değer bir gelişmesidir.[23] 80'lerin ortalarında ve ikinci yarısında bu isimlerin tezgâhında yetişmiş Osmanlı iktisat tarihçileri Yavuz Cezar, Ahmet Tabakoğlu ve Ahmed Güner Sayar'ın çalışmaları dönemin en önemli ürünleri arasında sayılmalıdır.[24] Ankara'da ise 1980'lerin sonlarına kadar ODTÜ'de ders veren Suraiya Faroqhi'yi özellikle zikretmek gerekir. Daha çok dışarıda ve İngilizce yayın yapan Faroqhi'nin her biri alanında önemli birer katkı olan kitapları ile Osmanlı tarihini dünya tarihinin temel problematikleri çerçevesinde ele alan yaratıcı ve öğretici makaleleri bu dönemde birbirini takip etmiştir.[25] Yine aynı dönemde Hacettepe'de Ahmet Yaşar Ocak *Babailer İsyanı*'nın ardından özellikle Köprülü'nünkine benzer metodolojik boyutuyla öne çıkan ilk dönem Osmanlı tarihine dair çalışmalarıyla dikkat çekmiş, adeta 90'lardaki daha büyük çalışmalarının işaretlerini vermiştir.[26]

---

22 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi. Toplu Eserler*, İstanbul: Gözlem Yay., 1980. Barkan'ın makalelerinin önemli bir kısmının yayınlandığı İstanbul Üniversitesi *İktisat Fakültesi Mecmuası*'nın, 1985 yılında çıkardığı Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan sayısı (41/1-4 (1982-83)) bu bağlamda bir başka önemli yayın oldu.

23 Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yay., 1981; *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul: Der Yay., 1981.

24 Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi*, İstanbul, Alan Yay., 1986; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul, Dergah Yay., 1985; aynı yazar, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergah Yay., 1986; Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Der Yay., 1986.

25 Suraiya Faroqhi'nin bu dönemde basılan başlıca kitapları için bkz. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984 (Türkçesi: *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yay., 1993); *Men of Modest Substance. House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

26 Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul: Dergah Yay., 1980 (Genişletilmiş ikinci basım: *Babailer İsyanı. Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk*

19. yüzyıl tarihçiliğine baktığımızda ise, Osmanlı ve Batı arşivlerini veya Osmanlıca ve Batı dillerindeki birincil kaynakları kullanarak Tanzimat, Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemlerine odaklanan çalışmaların (yüksek lisans ve doktora tezlerinin) belirginleşmeye başladığını görüyoruz. Bunun en önemli örnekleri Şükrü Hanioğlu'nun doktora ve doçentlik çalışmaları olan *Doktor Abdullah Cevdet* (1981) ve *İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük* (1985) kitaplarıdır.[27] Hem Osmanlıca hem de her dildeki yabancı kaynakları bir arada kullanarak, hem teoriden kalkarak hem belge kullanarak, mevcut bütün kaynakları sonuna kadar tüketen Hanioğlu bu çalışmalarıyla Türk tarihçiliğinde mevcut eğilimlerden bazılarını değiştirmiştir. Yine bu çizgide Zafer Toprak ve Mim Kemal Öke'nin tezlerinden bahsedebiliriz.[28] Bu üç ismin de doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde yapması ve 80'lerde başyapıtı *Türkiye'de Siyasi Partiler*'in genişletilmiş baskısını yayınlayacak olan Tarık Zafer Tunaya'dan bizzat etkilenmeleri tesadüf olmasa gerek.[29] Özellikle Osmanlıca birincil kaynaklardan (arşiv, gazete, dergi, yazma) kalkarak 19. yüzyıl Osmanlı tarihini yeniden yazma ve yorumlama girişimi Boğaziçi'nde Engin Akarlı ve Selim Deringil, Ankara'da ise İlber Ortaylı ve Sina Akşin'le devam etmiştir.[30] 1980'lerin ortalarında 19. yüzyıla

---

Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul: Dergah Yay., 1996); *Veysel Karani ve Üveysilik*, İstanbul: Dergah Yay., 1982; *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1983 (Genişletilmiş ikinci baskı: *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıb-nâmeler. Metodolojik Bir Yaklaşım*, Ankara: TTK, 1997); *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Ankara: TKAE Yay., 1985.

27 M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981; *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim Yay., 1985.

28 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, İstanbul: Yurt Yayınları, 1982; Mim Kemal Öke, *Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu*, İstanbul: Üçdal, 1982.

29 Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, 3 cilt, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yay., 1984-1989. Bu çalışmanın ilk basımı tek cilt halinde 1952'de gerçekleştirilmişti.

30 Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihad ve Terakki*, İstanbul: Gerçek Yay., 1980; aynı yazar, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Cem Yay., 1983; İlber Ortaylı, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara: SBF, 1981. Bu noktada, Şükrü Hanioğlu'nun anılan çalışmalarıyla yeni bir hareketlilik kazanan Jön Türk dönemi üzerine çalışmalara 1990'larda eklenen ve orijinal yorumlarıyla dikkat çeken (ilki tarih yazıcılığı bakımından

ait yeni arşiv koleksiyonlarının açılmasıyla birlikte daha da hız kazanan bu eğilim, özellikle II. Abdülhamid dönemine ilgiyi artıracak ve asıl ürünlerini 90'ların başından itibaren vermeye başlayacaktır.

Geniş kitlelere dönük yayınlarda olduğu gibi, döneme damgasını vuran önemli çalışmaların büyük bir kısmı üniversite dışında gerçekleşti. Bu bağlamda bir taraftan Mete Tunçay, Cemil Koçak ve Hikmet Özdemir, Atatürk'ten 12 Mart'a kadarki dönemin tarihinin o zamana kadar "resmi tarih" çerçevesinde ele alınagelen pek çok boyutunu tartışmaya açan orijinal çalışmalarıyla önemli bir çığır açarken, Asaf Savaş Akat ve Ahmet İnsel aynı tartışmaya iktisat ve sosyoloji boyutunda önemli eleştirel katkılarda bulundular.[31] Cumhuriyet dönemi tartışmalarının da ardı ardına yayınlanan *Türkiye Üzerine Tezler*'iyle aktif bir katılımcısı olan ve daha ziyade alternatif tarih yazma iddiasıyla ortaya çıkan Yalçın Küçük'ün yine geniş yankılar yaratan *Aydın Üzerine Tezler*'i tartışmayı daha gerilere, Osmanlı'nın son dönemine taşıdı. Osmanlı tarihi bağlamında bir başka kol Osmanlı'nın kapitalistleş[e]me[me] ya da Dünya Kapitalizmine eklemlenme süreçlerine eğilirken,[32] Halil Berktay ve Mehmet Ali Kılıçbay birbiri ardınca basılan kitapları ve yazılarıyla Osmanlı üretim tarzının özgüllüğü sorununu gündemde tuttular.[33] Orijinal Osmanlı kaynaklarını kullanmayan, tartışmalarını Barkan, Akdağ ve İnalcık'ın sunduğu olgusal bilgiler üzerinden yürüten bu çalışmalar bağlamında Berktay, daha da ileri giderek Cumhuriyet dönemi tarihçiliğinin topyekûn sistematik eleştirisine girişti ve bu arada 80'lerin sonlarında ve özellikle 90'ların başlarında Osmanlı tarihçiliğine yöneltilmiş en kapsamlı ve şiddetli eleştirileri kaleme

---

tartışmalı) iki incelemeyi özellikle zikretmek gerekir: Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul: İletişim Yay., 1995; Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri. İkinci Meşrutiyet'in İlanı, Temmuz-Ağustos 1908*, Ankara: İmge Yay., 1999.

31 Mete Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kuruluşu, 1923-1931*, Ankara: Yurt Yay., 1981; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 1938-1945*, Ankara: Yurt Yay., 1986; Hikmet Özdemir, *Yön Hareketi*, Ankara: Bilgi Yay., 1986; Asaf Savaş Akat, *Alternatif Büyüme Stratejisi. İktisat Politikası Yazıları*, İstanbul: İletişim Yay., 1983; Ahmet İnsel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim, 1990.

32 Örnek olarak bkz. Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm", *Yapıt*, 1 (1983), 19-35, Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi", *Yapıt*, 10 (1985), 37-50; *Toplum ve Bilim*'in "Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Sistemi" özel sayısı, 23 (1983).

33 Halil Berktay, *Kabileden Feodalizme*, İstanbul: Kaynak Yay., 1983; Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara: G.Ü.İ.İ.B.F., 1982.

aldı.[34] Mehmet Ali Kılıçbay ise bir taraftan tek başına Batı orta ve yeniçağ tarihçiliğinin en önemli eserlerini Türkçeye kazandırmaya başladı; özellikle Annales Okulu'nun Türkiye'de tanınmasına büyük katkıda bulundu.[35]

Türkiye'de üniversite dışı tarihçiliğin 1980'lerde dikkat çeken diğer çalışmaları arasında Necdet Sakaoğlu'nun *Köse Paşa Hanedanı* ile İlber Ortaylı'nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* adlı çalışmalarıyla Taner Timur'un başta *Osmanlı Kimliği* olmak üzere kaleme aldığı mesafeli ve eleştirel yazılarını da mutlaka anmak gerekir.[36] Sakaoğlu'nun çalışması Tabakoğlu ve Cezar'ınkilerle birlikte o zamana kadar Osmanlı tarihçiliğinin en fazla ihmal ettiği dönemlerinden 17. ve 18. yüzyıllar tarihine özgün bir katkı olarak olumlu tepkiler alırken, Ortaylı'nın çalışması Osmanlı'nın son yüzyılına en özgün ve ihatalı bakışlardan biri olarak alanında bir klasik niteliği kazanmakta gecikmedi. Meslekten tarihçi olmamasına rağmen daha 70'lerin sonlarından itibaren Osmanlı tarihine dair önemli sentetik ürünler vermeye başlayan, 12 Eylül tasfiyesiyle kendini üniversite dışında bulan ve 80'li yılları Fransa'da geçiren Taner Timur'un bu dönemdeki çalışmaları özellikle Osmanlı klasik dönemi ve 19. yüzyılının kimi boyutlarına dair oldukça özgün değerlendirme ve yorumlarıyla dikkati çekmiştir.[37] Yine üniversite dışından

---

34 Bkz. Halil Berktay, *Fuad Köprülü ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983; "Osmanlı Devleti'nin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi", Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi, 1- Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler*, 23-136; "İdeolojik Milliyetçilikten Propaganda Güdümlülüğüne", *Tarih ve Toplum*, 35 (1986); The Feudalism Debate: The Turkish End", *The Journal of Peasant Studies*, 14/3 (1987); "Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliğinin Köylülüğe Bakışının Temel Deformasyonu", *Toplum ve Bilim*, 48/49 (1990).

35 Bkz. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Ankara: Savaş Yay., 1983; Henry Pirene, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1984; Marc Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, Ankara: Birey ve Toplum Yay., 1985; L. Febvre, *Rönesans İnsanı*, Ankara: İmge Yay., 1995; Fernand Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, Ankara: İmge Yay., 1992; F. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 cilt, İstanbul: Eren, 1989-1990; F. Braudel, *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm*, 3 Cilt, Ankara: Gece Yay., 1993; G. Duby, *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü*, Ankara: İmge Yay.,, 1990; G. Duby, *Ortaçağda Entelektüeller*, İstanbul: Ayrıntı Yay., 1994. Ayrıca bkz. *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, der. Ali Boratav, İstanbul: Alan Yay., 1985.

36 Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, İstanbul, 1984; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yay., 1983.

37 En önemli çalışmaları için bkz. *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal*

Orhan Koloğlu ise popüler konuları belirli bir akademik standartta işlemesi ve üretkenliği ile basın tarihinden Masonluğa kadar farklı konularda önemli çalışmalara imza atmıştır.[38]

II. 1990'lar: Özel ve Özerk Sektörün Yükselişi

12 Eylül döneminde YÖK'ün belirli uygulamaları bundan sonraki on yıla damgasını vuracak hızlı bir gelişim ve dönüşümün zeminini oluşturdu. Esas olarak 1982 anayasasının eğitim ve öğretimi düzenleyen temel hükümlerini dayanak alarak uygulamaya konulan iki önemli adım 90'ların akademik faaliyetlerinin kurumsal çerçevesini hem pekiştirdi hem de genişletti. İlki, 1980'lere damgasını vuran üniversiteleri kontrol altına alma çabası (I. YÖK Dönemi), ikincisi ise daha ziyade 1990'larda öne çıkan ve Yüksek Öğretim Kurulu'nun "kantitatif takıntı"sı olarak adlandırılabilecek hedef tanımının Türkiye siyasi tarihindeki Üçüncü Demirel Dönemi'nin popülist politikalarıyla birleşmesi sonucu yaşanan "üniversite patlaması" (II. YÖK Dönemi).

Bu patlamanın hem olumluyu hem olumsuzu içinde barındıran iki farklı boyutu, dolayısıyla ikili bir karakteri söz konusudur. YÖK'e hakim olan kantitatif takıntı daha 80'lerde mevcut kadrolar ve üniversiteler bünyesinde öğrenci kontenjanlarının artırılması gibi görece masum bir ihtiyacın karşılanmasına dönük bir aşırılıkla başlamış, bu ise beraberinde kaçınılmaz bir fakülte, bölüm ve öğretim görevlisi artışım getirmişti. Bu amaçla girişilen sağdan soldan öğretim görevlisi devşirme uygulamasına araştırma görevlisi kadrolarının aşırı şişirilmesi ve onlara ders verdirilmesi eklenmişti. Bu aceleciliğin ve hazırlıksız uygulamaların şahikası 1992 yılında 3837 sayılı yasa ile Türkiye sathında bir seferde yirmi bir üniversitenin açılması kararıyla yaşandı.[39] Top-

---

Düzeni, Ankara: Turhan Yay., 2. Baskı, 1979; *Osmanlı Kimliği*, İstanbul: Hil Yayınları, 1986; *Osmanlı Çalışmaları*, Ankara: Verso, 1989 (2nci baskı, İmge, 1996).

38 Çalışmalarından örnekler için bkz. *Takvim-i Vekayi*, Ankara: ABS, 1981; *Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan: Abdülhamid Gerçeği*, İstanbul: Gür Yay., 1987; *Abdülhamid ve Masonlar*, İstanbul: Gür Yay., 1991; *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul: Gür Yay., 1991; *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul: İletişim Yay., 1992; *Osmanlı Basınının Doğuşu ve Blak Bey Ailesi*, İstanbul, Müteferrika, 1998; *Avrupa Kıskacında Abdülhamid*, İstanbul: İletişim Yay., 1998.

39 Yüksek Öğretim Kurumu'nun kendi kayıtlarına göre, 1981'de yalnızca on sekiz olan üniversite sayısı 1992'ye kadar otuza yaklaşmış, anılan tarihten itibaren yaklaşık iki kat artış göstererek 1998'de elli üçe ulaşmıştır. Bu rakama 1984'ten sonra kurulan

lumsal gelişme ile yüksek öğrenim ve bilimsel üretim arasındaki denklem tersinden kurulmuş, üniversite toplumun geri kalmış bölgelerinin ekonomik ve kültürel gelişmesinin önünü açacak bir vasıta olarak görülmüştü. O günden sonra benzer üniversiteler benzer şekillerde birçok il merkezinde açılmaya başladı; fakülte ve yüksek okullar ilçelere kadar yayıldı. Yukarıda değinilen akademik anlamda "taşralaşma" sürecinin en önemli kurumsal gelişmesini ifade eden bu teritoryal genişleme sürecinde "tabela üniversiteleri" olarak anılmaya başlanan bu okulların öğretim görevlisi ihtiyacı doktoralarını büyük ölçüde 1980'lerin sonlarında bitirmiş 12 Eylül kadrolarıyla karşılandı. Bu bir önceki dönemin siyasi kadrolaşmasının Türkiye sathında yayılması anlamına gelmekteydi. Türkiye'nin 90'larda içine girdiği oldukça seçici ve kontrollü liberalleşme sürecinde "bir anda kontrolden çıkan" çoklu ve çoğulcu talepler üzerinden kendi içinde ayrışan ve çeşitlenen bu kadroların, bu sürece karşı girişilen 28 Şubat müdahalesinin bir diğer önemli hedefi haline gelişi, 12 Eylül rejiminin Türkiye'ye dayatmaya çalıştığı politikaların da bir çıkmazına işaret etmekteydi. Bu yaşananları aslında bir bakıma kendini toplumun üzerinde konumlandıran "devlet" ile kendisini iktidardan dışlanmış gören ve 12 Eylül rejiminin özel koşullarında "aşırı siyasallaşan" toplum kesimlerinin kamusal alana hâkim olma mücadelesinin üniversiteler bağlamında yaşanan bir tezahürü olarak değerlendirmek mümkündür.

II. YÖK Dönemine damgasını vuran üniversite patlamasının diğer ayağını ise geçmişi yine 80'lerin ortalarına kadar uzanan özel/vakıf üniversitelerinin kurulması oluşturmaktadır. 80'li yılların büyük bölümüne YÖK başkanı olarak damgasını vuran İhsan Doğramacı'nın girişimleriyle büyük bir tartışma yaratarak 1984 tarihinde Ankara'da kurulan Bilkent Üniversitesi, özel/vakıf üniversiteler zincirinin ilk halkasını oluşturdu. Bu üniversitenin ve ardından gelecek diğer vakıf üniversitelerinin kuruluş gerekçeleri arasında öne çıkan, gelişmiş dünyanın büyük üniversiteleriyle her açıdan yarışabilecek üniversitelere ihtiyaç olduğu argümanı, bir bakıma böyle bir yarışa eldeki devlet üniversiteleriyle çıkılamayacağının da bir itirafi demekti. Bu aynı zamanda söz konusu üniversitelerin YÖK müdahalesiyle bile "adam edilemeyeceği"

---

on dokuz özel/vakıf üniversite dahil değildir. Bkz. Oktay Özel-Pınar Emiralioğlu, "A Report on the Issues of Documentation and Information in Historical Studies in Turkey: Problems and Potentials", Abduljelil Temimi (ed.), *Modernisation et Modernism dans les pays Arabes et en Turquie au XXe siècle*, Zaghouan: Fondation Temimi pour la Recherche Scientifique et l'information, 2001, 100-101.

anlamına gelmekteydi. Bunun anlaşılması için fazla süre geçmedi, 1990'lar boyunca sayıları yirmilere ulaşan vakıf üniversiteleri kendi öğretim kadrolarını büyük ölçüde devlet üniversitelerinin geriye kalan kaliteli elemanları üzerinden devşirdiler. Sonuç daha baştan belliydi: Geriye kalan kadrolarıyla artık iyice gözden çıkarılan ve kaderleri, giderek keyfileşen YÖK yönetiminin eline bırakılan, güncel siyasi mücadelelerin içine gömülen devlet üniversiteleri, büyük şehirlerdeki birkaçı hariç iyice dibe vururken, yurtdışından da önemli oranda bilimadamı transferiyle başta Bilkent, Sabancı, Bilgi gibi vakıf üniversiteleri kısa sürede Boğaziçi ve ODTÜ ile yarışır hale gelip, hatta kimi dallarda onları da geçerek Türkiye'nin önde gelen üniversiteleri arasında anılır oldular.

90'lı yıllarda üniversiter hayatta yaşanan bu önemli kurumsal ve idari değişmeler genelde sosyal bilimleri, konumuz açısından da tarih araştırmalarını doğrudan etkiledi. YÖK'ün ezeli ve ebedi takıntısı kantitatif açıdan bakıldığında ilk kayda değer gelişme uluslararası standartlarda yapılan yayın sayısındaki artış oldu. Bu gelişmede, bir yandan da YÖK'ün devlet üniversitelerinin özel üniversitelerle rekabet edebilirliğini ve buralardaki bilimsel üretimin kalitesini de artıracağı düşüncesiyle, akademik atama ve yükseltmelerde aranacak ölçütler arasına, daha fazla sayıda yayın koşuluyla yabancı dilde ve yurtdışı bilimsel platformlarda yapılacak etkinlikleri de ilave edişinin önemli bir rolü vardı.[40] Bu uygulamanın ortaya çıkardığı en önemli gerçek, bir kez daha devlet üniversitelerindeki bilimsel faaliyetlerin kalitesinin belli bir düzeyin üzerine çıkmasını engelleyen bazı temel yapısal sorunların varlığı oldu. Bilhassa taşra üniversitelerinde yoğunlaşan ve 12 Eylül kadrolaşmasıyla genel içindeki oranı hayli artan akademisyen kadroların, özellikle de sosyal bilimlerdekilerin, alanlarındaki uluslararası literatürü bile takip edecek donanımda olmadıkları, mevcut üniversiter yapının da bu haliyle bu temel sorunu daha uzunca bir süre aşacak durumda olmadığı ortaya çıktı.

Tarih araştırmalarındaki durum da bundan pek farklı değildi. Bu konuda yapılan sistematik bir incelemenin de ortaya koyduğu gibi, 1990'ların özellikle ilk yarısında Türkiye'de üniversitelerdeki tarihçilerin yaptıkları yayın sayısında büyük bir artış yaşandı.[41] Bunun temel sebebi olarak hem tarih bö-

40 Burada özellikle doçentlik sınavlarında tez zorunluluğunun kaldırılarak hakemli dergilerde makale yayınlatmaya önem verilmesinin payı da zikredilmelidir.

41 Halil İnalcık-Bahaeddin Yediyıldız, "Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları", XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999, Ankara'ya sunulmuş bildiri.

lümleri ve kadrolarındaki hızlı artış hem de doçentlik sınavı kriterlerinin değiştirilmesi vurgulanabilir. Bu artışın beraberinde getirdiği akademik yükselmelerin kahir ekseriyeti sadece yurtiçi dergilerde sayıları birden artan Türkçe ve yabancı dildeki yayınlar sayesinde oldu. Yurtdışında yapılan yayınların ise çok büyük kısmı yabancı dilde öğretim yapan üniversitelerin, devlet veya özel, yine büyük ölçüde yurtdışında akademik kariyer yapmış elemanlarınca gerçekleştirildi. Kısacası, YÖK'ün bu düzenlemesi daha sıkı uygulanma ortamı bulduğu özel üniversitelerdeki standartların daha da yükselmesine katkıda bulunurken, devlet üniversitelerinde yayın sayısını kabartmanın dışında pek bir değişikliğe yol açmadı; tabiri caizse, bir kez daha kendimiz çalıp kendimiz oynadık. YÖK'e de bu arada toplanan parsanın kantitatif reklamını yapmak kaldı.

Devlet üniversitelerinin sayısının kısa sürede üç kat artışı ve bu arada özel/vakıf üniversitelerinin kuruluşunun tarih alanına bir diğer yansıması buralarda kurulan yeni Tarih Bölümleri oldu. YÖK'ün kantitatif takıntısının asıl tatmin sahası bir kez daha yeni açılan devlet üniversiteleri oldu. En temel sorunlarla boğuşan, standart bir kütüphanesi bile olmayan bu üniversitelerin birçoğunda birden fazla Tarih Bölümü kuruldu; bir Fen-Edebiyat Fakültesinde, bir Eğitim Fakültesinde. Daha da ilginci, 90'larda yaygınlaşan ikili eğitim (gündüz ve gece eğitimi) neredeyse tamamen bu üniversitelerde uygulama alanı buldu, ya da daha doğrusu hocalar için ek ekonomik kaynak anlamına gelen bu uygulamaya en çok talep bu üniversitelerden geldi. Bu bölümlerde görev yapan ve sayıları zaten az olan tarihçiler, daha akademik hayatlarının başında öğretmenliğe mahkum edildi, ya da kendileri bunu ciddi akademik araştırmalara tercih ettiler. Yine de akademik yükseltmelerin gereği olarak yapmak zorunda kaldıkları yayınlar için yeni fakülte dergileri çıkmaya başladı. Bu aslında hem eğitimin hem de akademik çalışmanın kalitesizliğe ya da sığlığa mahkûm edilmesinden başka bir anlama gelmiyordu; bütün bunları mümkün kılan, teşvik eden ise bir kez daha YÖK'ün kendisiydi.

Bütün bunlara rağmen, 1980'ler ve 90'larda Türk tarihçiliğinin üniversite kanadında bazı yeni dergilerin nispeten daha titiz yayınlarıyla öne çıktığını söylemek mümkündür. Bunlar arasında, Ege Üniversitesi'nin Salih Özbaran ve Zeki Arıkan öncülüğünde 1983'te çıkarmaya başladığı ve fakat sonra el ve nitelik değiştiren *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Marmara Üniversitesi'nin 1985'te Hakkı Dursun Yıldız'la yayımına başladığı *Türklük Araştırmaları Dergisi* ve Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama

Merkezi'nin Muzaffer Arıkan ve Yavuz Ercan'ın çabalarıyla 1990'da yayınlamaya başladığı *OTAM* birer akademi dergisi olarak ortaya çıktılar. Kısa süre önce kaybettiğimiz Nejat Göyünç'ün Halil İnalcık ve Heath Lowry ile 80'lerin başında çıkarmaya başladığı *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* ile Yavuz Cezar editörlüğünde 1991'de yayınlanmaya başlayan *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, daha bağımsız akademik nitelikleriyle öne çıkan diğer önemli dergiler oldu.

90'larda üniversitelerimizin tarih bölümlerinde verilen ürünlere genel olarak baktığımızda en çok ürünün şeriye sicilleri ve tapu-tahrir defterleri alanında verildiğini görüyoruz. Yazımızın başında belirtilen sosyo-ekonomik tarihçilik yönündeki eğilimin Osmanlı tarihi bağlamındaki karşılığını neredeyse tamamen bu kaynaklar üzerinden yürütülen araştırmalar oluşturdu. Özellikle taşra üniversitelerindeki tarih bölümlerinin çoğalmasıyla birlikte daha da genişleyen bu alanda iki tür çalışma ortaya çıktı: Ya belli bir şeriye sicilinin veya tapu-tahrir defterinin tam transkripsiyonu, ya da bunlardan kalkarak yapılan çok sınırlı bir sosyo-ekonomik analiz çabası.[42] Büyük çoğunluğu yüksek lisans ve doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmalar arasında son yıllarda klasik dönemin yanı sıra 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılın ilk yarısına ait çalışmaların da çoğalmaya başladığını görmekteyiz.[43] En çok ürün verilen diğer bir alan ise Osmanlı tarihçiliğinde kullanılan temel yazma metinlerin (vakanüvis tarihleri, sefaretnameler vb.) edisyon-kritikleri oldu. Bazı üniversitelerde belli bir döneme ait olmak üzere ve belli bir proje dahilinde yürütüldüğünü gördüğümüz bu çalışmalara, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Kemal Beydilli danışmanlığında yapılan ve 18. yüzyıl

---

42 Örnekler için bkz. Murat Koraltürk, *Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihine İlişkin Türkçe Makaleler Bibliyografyası Denemesi, 1910-1997*, İstanbul: Creative Yayıncılık, 1998; Coşkun Çakır, "Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası, 1933-1999," *Divan*, 7/2 (1999), 251-379; *Osmanlı*, 12, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999; www.obib.hacettepe.edu.tr; www.yok.gov.tr/web4/tezmerkezi.html.

43 Örnek olarak bkz. Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, 1785-1840*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1986; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK, 1991; Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri: Bilecik*, İstanbul: Kitabevi, 1996; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840*, Ankara: TTK, 1995; aynı yazar, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Elazığ, 1999. Diğer örnekler için dipnot 38'deki kaynaklara bakılabilir.

sonu- 19. yüzyıl başı yazma metinlerine odaklanan bir dizi doktora tezini örnek gösterebiliriz.[44] Üçüncü olarak en çok göze çarpan ise, ilk önemli örneklerini İnalcık'ın rahle-i tedrisinden geçmiş Ortaylı'nın 1970'lerde ortaya koyduğu, teşkilat ve kurumlar tarihçiliği diyebileceğimiz alandır. Bu alanda Marmara Üniversitesi Tarih ve İktisat bölümlerinde gerçekleştirilen çalışmalar bilhassa dikkat çekmiştir.[45]

Anılan dönemde Osmanlı tarihçiliği bağlamında değinilmesi gereken bir başka husus ise, yüksek lisans ve doktora tezleri dışında üniversite tarih bölümlerinde yapılan çalışmaların genel olarak 'yıldönümleri' veya 'sempozyumlar' odaklı olmasıdır. Tarihçilerimizin doktora (ve belki doçentlik) sonrasında ürettiklerinin önemli bir kısmı daha çok çeşitli yıldönümleri ve sempozyumlar vesilesiyle kaleme aldıkları çalışmalar olmuştur. Bu özellikle taşra üniversitelerinin çoğalmasından sonra hâkim bir eğilim halini almışa benzemektedir. Bir yanda 1981 Atatürk Yılı'ndan 1989 Tanzimat'ın 150. Yıldönümüne,[46] 1998 Cumhuriyet'in 75. Yılı kutlamalarından 1999 Osmanlı'nın 700. yıldönümü kutlamalarına[47] (muhtemelen 2003'de İstanbul'un fethinin 450. yıldönümüne) uzanan bir çizgi, diğer yanda sade-

---

44 Örnek olarak bkz. Mehmet Ali Beyhan, *Cabi Tarihi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992; *III. Selim'in Sırkatibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Ruzname*, haz. Sema Arıkan, Ankara: TTK; 1993; Ahmed Cavid, *Hadika-i Vekayi*, haz. Adnan Baycar, Ankara: TTK, 1998.

45 Örnek olarak bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren, 1993; Erhan Afyoncu, 'Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhane-i Amire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995; Recep Ahıshalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttablık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfi, 2001; Erol Özvar, 'XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim, Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1998. Kurum tarihinin iki önemli örneği için bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *Institution du Vaqf au XVIIIè Siecle en Turquie -etude socio-historique-*, Ankara: TTK, 1985; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Amire*, Ankara: TTK, 1992.

46 Örnek olarak bkz. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Milli Kütüphane Yay., 1991, *150. Yılında Tanzimat*, yay. haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1992.

47 Hemen hemen tarih bölümleri olan her üniversitede gerçekleştirilen geniş katılımlı 700. Yıl toplantılarından bildirileri basılmış bir örnek olarak bkz. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, 7-9 Nisan 1999, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2000.

ce taşra üniversitelerinin değil hemen hemen her il valiliklerinin, bazı kaymakamlıkların ve belediyelerin düzenledikleri çeşitli (ya o yörenin tarihine ya da o yörede yetişmiş bir Türk büyüğüne hasredilmiş) sempozyumlara uzanan çizgi.[48] Çoğunlukla kitaplaştırılan bu faaliyetlerin çok sayıda tarihçiyi cezp ettiği, bunun giderek sınırlı uzmanlık alanları dışında bir 'tarihçi turizmine' dönüştüğünü söylemek herhalde abartma sayılmaz.

Üniversitelerimizin tarih bölümlerinde yapılan Osmanlı tarihçiliğinin bir ulus-devlet ya da yöre tarihçiliğine indirgenme eğilimi de 90'lı yılların bir diğer önemli özelliği olarak karşımıza çıktı. Ele alınan konular/kişiler/olaylar büyük ölçüde 'milli tarih ve coğrafya'nın sınırları içerisinden seçildi. İstisnaları olsa bile bunlar genellikle ya 'milli mesele' sayılan (Bulgaristan Türkleri gibi) ya da kişinin doğduğu/göçtüğü (veya aile köklerinin olduğu) yer itibariyle seçilen konulardı. Bu bakımdan Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu coğrafyası dışında kalan bölgeleri üzerine çok az sayıda çalışma yapıldı; bu konudaki istisnalar ise ya yurtdışında yapılan doktora çalışmalarının devamı niteliğindeydi ya da o bölgelerden gelip Türkiye'de master/doktora yapan öğrencilere aitti. Son yıllarda her ne kadar bu istisnaların sayısı artmaya başladıysa da, söz konusu eğilimi arttıran özellikle taşra üniversitelerinde Selçuklular'dan Cumhuriyet'e sadece o ilin veya bölgenin tarihini çalışmak şeklinde beliren çizgidir.

Bunun dışında kalan alanlarda ise, aralarında gerçekten kaliteli çalışmalara rastlanan, başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimler, misyonerlik, yabancı okullar gibi ('milli mesele' addedilen) konuların öne çıktığı görüldü.[49] Göze

---

48 En son birkaç örnek için bkz. *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, 8-11 Haziran 2000, Merzifon Kaymakamlığı ve Merzifon Belediyesi, Merzifon, Amasya, Ankara: Merzifon Vakfı Yay., 2001; *Şebinkarahisar 1. Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 30.6-1.7.2000, Bildiriler, Şebinkarahisar Belediyesi, İstanbul, 2000; *1. Babadağ Sempozyumu, Tarihte ve Günümüzde Babadağ*, 1-3 Aralık 1999, Pamukkale Üniversitesi, Denizli, 1999; *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu Valiliği ve G.Ü. Kastamonu Eğitim Fakültesi Dekanlığı, Kastamonu, 2001.

49 Ermeni Sorunu ile ilgili çalışmalar bu dönemde de devam etti. Örnek olarak bkz. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara: TTK, 2001. Ermeni Sorunu konusunda Türkiye'de yayınlanan ve resmi tezleri eleştiren çalışmalardan biri için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu. İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına*, Ankara: İmge Yay., 1999. Gayrimüslimlerle ilgili çalışmalara örnek olarak bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: TTK, 1988; Bilal

çarpan bir başka ilginç nokta, çalışılan konulardaki etnik/cinsel/mesleki tercihlerle ilgili sınırlılıklar oldu. Öyle ki, çoğunlukla kadınlar kadın, Çerkezler Çerkez, Museviler Musevi, askerler askeri tarih(i) çalışır gibi bir 'görünmez yasa' söz konusuydu. Bir başka sınırlılık ise, tarih bölümlerinin genellikle sadece belli konuları çalış(tır)ması, diğerlerini üniversitenin diğer bölümlerine bırakmasıdır. Örneğin, iktisat tarihi iktisatçılar, eğitim tarihi eğitimciler, hukuk tarihi hukukçular tarafından çalışılır/çalışılmalıdır gibi bir anlayış egemenliğini bu dönemde de sürdürdü. Batı'daki örneğe aykırı ve multidisipliner eğitim ve donanım eksikliğinin bir sonucu olan bu durumdan çıkışın ilk adımı olarak tarih bölümleri müfredatında sosyal bilimlerin (sosyoloji, siyaset bilimi, iktisat gibi) diğer dallarına daha ağırlıklı yer verilmesinin gereği bir kez daha kendini hissettirdi.

1990'larda devlet üniversitelerinde yapılan tarih çalışmalarına genel olarak bakılacak olursa, belirtilmesi gereken ilk nokta bu bağlamda en verimli alanın çoğunlukla iktisat veya iktisadi ve idari bilimler fakültelerinde ya da bunlara bağlı enstitülerde yapılan iktisat tarihi çalışmaları olduğudur. Bu alanda bir yandan genç kuşak tarihçilerin çok sayıda makale ve kitap yayınladığını, bir yandan da hocaların toplu eserlerinin basılmaya başlandığını görüyoruz.[50] Fi-

---

Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Yay., 1990; Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrımüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK, 1989; Feridun Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, İstanbul: Eren Yay., 1997. Misyonerlik faaliyetleri ve yabancı okullar için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika. Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İstanbul: Arba Yay. 1989 (Ankara: Imge Yay., 2000); İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: 1990.

50 Genç kuşağın çalışmalarını burada saymaya imkân yok; ancak dipnot 38'deki bibliyografyalara yönlendirebiliriz. 'Hoca'lara gelince şu örnekler verilebilir: H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren, 1993; *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren, 1998; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1300-1600*, İstanbul: Eren, 2000; Halil Sahillioğlu, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, İstanbul: IRCICA, 1999; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yay., 2000; Ö. L. Barkan, *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi. Tetkikler ve Makaleler*, 2 cilt, haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay., 2000; Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: Eren, 1998. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2000.

nans tarihi çalışmaları da bir başka verimli alan oldu.[51] Aynı şekilde, kendi bilimsel terminolojisini, paradigmalarını oluşturmuş ve kaliteli ürünler vermeye başlamış bir başka alan da bilim tarihçiliği olarak göze çarpmaktadır. Özellikle, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesindeki (aşağıda IRCICA vesilesiyle de söz edilecek olan Ekmeleddin İhsanoğlu başkanlığındaki) Bilim Tarihi bölümünün faaliyetleri kıvanç vericiydi.[52] Ancak çalışmalarıyla uluslararası alanda ün yapmış bu bölüm bir süre sonra anlaşılamaz bir nedenle kapatıldı.

1990'lar (80'lerde başlayan yeniden canlanmanın bir devamı olarak) Tanzimat, Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemleri üzerinde siyasi, idari ve düşünce tarihi çalışmalarının çoğalmaya başladığı yıllar oldu. İdare ve teşkilat tarihçiliği seçkin örneklerini Tanzimat üzerinde verirken, en çok ilgiyi Abdülhamid ve Meşrutiyet dönemleri görmüştür.[53] 90'lar aynı zamanda göç ve nüfus çalışmalarından çocuk ve kadın çalışmalarına sosyal tarihin çeşitli konularında kayda değer çalışmalara sahne oldu.[54] Düşünce tarihi alanında ise

---

51 Bkz. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İstanbul: Türkiye Ekonomi Bankası, 1991; aynı yazar, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, İstanbul: Yapı Kredi Bankası, 1995; Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler*, İstanbul: Osmanlı Bankası, 1997; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu Banknotları*, İstanbul: Osmanlı Bankası, 1998; Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren, 1996; aynı yazar, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul: Türk Ekonomi Bankası, 2001; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999; Metin Berke, *Selanik Bankası'ndan İnterbank'a 110 Yıllık Mazi*, İstanbul: Tarih Vakfı-İnterbank, 2000.

52 1984'te kurulan bu bölümle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümünün Kuruluşunun 10. Yıldönümü Münasebetiyle Ekmeleddin İhsanoğlu'na Armağan*, yay. haz. Feza Gunergun, İstanbul: İÜEF, 1995.

53 Örnek olarak bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergah, 1990; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan ve İngiltere, 1877-1914*, İstanbul: İSAM, 1992; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken, 1992; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, 1838-1868*, Ankara: TTK Basımevi, 1994; Gül Tokay, *Makedonya Sorunu: Jöntürk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908*, İstanbul: Afa Yay., 1995; Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkiyalar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996; Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti, 1800-1914*, Ankara: TTK, 1998; A. Nükhet Adıyeke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı, 1896-1908*, Ankara: TTK, 2000.

54 Örnek olarak bkz. Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk*

80'ler ve 90'larda İletişim Yayınlarının art arda yayımladığı Şerif Mardin'in toplu çalışmaları 19. yüzyıl bağlamında önemli bir yeniden düşünme vesilesi olurken,[55] Osmanlı tarihinin belki de en az çalışılan bu alanındaki asıl hareketlilik neredeyse tek başına Ahmet Yaşar Ocak'ın 90'larda zirve noktasına ulaşan orijinal çalışmalarıyla yaşandı. Önce *Kalenderiler*, ardından da *Mülhidler ve Zındıklar*, yalnızca Türkiye tarihçiliğinin değil bir bütün olarak Osmanlı tarihçiliğinin son yıllardaki en önemli çalışmaları arasındaki yerini aldı.[56] 90'larda Osmanlı tarihçiliği adına yapılan oldukça sorunlu ama önemli işlerden biri, tarihçiliği ve yöntemi haklı olarak tartışılan Ahmet Akgündüz'ün 1990'dan itibaren yayınlamaya başladığı dokuz ciltlik *Osmanlı Kanunnameleri*'ydi.[57] Osmanlı arşiv ve kütüphanelerinde bulunan bütün

---

Göçleri, 1912-1913, Ankara: TTK, 1995; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, 1877-1890*, Ankara: TTK, 1999; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri, 1878-1908*, Trabzon: KTÜ, 1996; Abdullah Sağlam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri, 1856-1876*, Ankara: TTK, 1997; Cüneyd Okay, *Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler, 1850-1900*, İstanbul: Kırkambar Yay., 1998; aynı yazar, *Belgelerle Himaye-i Etfal Cemiyeti, 1917-1923*, İstanbul: Şule, 1999; aynı yazar, *Meşrutiyet Çocukları*, İstanbul: Bordo, 2000; Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yay., 1996; Ali Akyıldız, *Refia Sultan*, İstanbul: Tarih Vakfi, 1998.

55 Diğer önemli çalışmalar için bkz. Mümtazer Türköne, *Siyasi İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim, 1991; İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yay., 1994. Basın-yayın tarihi ve biyografi alanlarında yapılan titiz tarihçiliğin en önemli örnekleri için bkz. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde: Meşahiri Meçhuleden Birkaç Zat*, İstanbul: Dergah, 2001, ve *Tarih Yolunda: Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali*, İstanbul: Dergah, 2001.

56 Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Ankara: TTK, 1992; *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, İstanbul: Tarih Vakfi Yurt Yay., 1998; *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yay., 1996; *Türkler, Türkiye ve İslam*, İstanbul: İletişim Yay., 1999. Ahmet Yaşar Ocak yalnız kendi çalışmalarıyla kalmadı, Hacettepe Üniversitesi'nde Fahri Unan ve Hulusi Lekesiz gibi genç kuşak tarihçileri de bu alana yönelterek, bu bölümde Osmanlı düşünce ve ilim tarihinin ciddi bir araştırma konusu olarak yerleşmesine önemli katkıda bulundu. Bu alanda gerçekleştirilen bir başka önemli çalışma için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 2 cilt, İstanbul: İz Yay., 1997.

57 Aslında hukuk formasyonu olan, İslam Hukuku üzerine çalışmalarıyla öne çıkan Ahmet Akgündüz'ün büyük metodolojik sorunlar içeren açıkça ideolojik «tarihçiliği» 1990'ların sonlarında, özellikle Osmanlı Devleti'nin 700. Kuruluş Yıldönümü etkinlikleri bağlamında sık sık çıktığı televizyon ekranlarında ve popüler Osmanlı

kanunnameleri orijinalleri ve çevrimyazılarıyla kapsama iddiasındaki bu çalışma, bu bakımdan içerdiği sorunları ve belki daha da önemlisi, tek kişinin gayretiyle altından kalkılamayacak cesamette bir iş olmaktan kaynaklanan diğer handikaplarıyla, Türkiye'de ekip çalışması ruhu ve pratiği eksikliğini bir kez daha ortaya koyan güzel bir örnek olarak da tarihçiliğimizdeki müstesna yerini aldı.

90'lı yılların en önemli gelişmelerinden olan vakıf üniversitelerine gelince, bunların bir kısmı lisans eğitimini de içeren tarih bölümleri açarken, diğer bir kısmı yalnızca yüksek lisans programlarından ibaret tarih bölümlerini tercih ettiler. Bunlardan biri olan Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü'nü ABD'den getirdiği Halil İnalcık'a kurdururken, aynı işe Bilgi Üniversitesi Mete Tunçay, Sabancı Üniversitesi ise Halil Berktay ile girişti. 1980'lerde üniversite dışında kalan ve araştırmalarını bir önceki bölümde anlatılan yaygın faaliyetleriyle ya bağımsız ya da özel sektörde sürdüren Berktay ve Tunçay'ın yanı sıra, Cemil Koçak, M. Ali Kılıçbay, İlber Ortaylı gibi daha birçokları 1990'larda böylece büyük ölçüde özel üniversitelerin iddialı tarih bölümlerinde çalışmaya ya da oralarda ders vermeye başladılar. 80'lerle karşılaştırıldığında karşımıza çıkan bu ilginç gelişme iki noktayı işaret etmekteydi: Birincisi, kimi yasal düzenlemelerle 12 Eylül tasfiyesinden pay alan sosyal bilimci ve tarihçilerin üniversitelerde çalışma haklarının geri verilmesi, her şeyden önce itibarlarının iadesi anlamına geliyordu. İkincisi, daha esnek yapıları ve daha olumlu çalışma koşulları ile vakıf üniversiteleri Türkiye tarihçiliğinin en eleştirel kadrolarına kapılarını açmakla devletten gelebilecek ideolojik müdahaleler karşısında akademik özerkliklerine ciddi bir şekilde sahip çıktıklarını gösterirken, söz konusu tarihçiler de yalnızca mesleklerini asli ortamlarında, üniversitelerde sürdürmekle kalmayacak, böylece çok problemli tarih eğitimine de doğrudan katkıda bulunma imkânına kavuşacaklardı. Bu ayrıca, 90'larda devletin akademik hayata müdahalesinin bir önceki dönemdekine oranla önemli ölçüde kırıldığının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bir başka ilginç nokta ise, 80'lerde bir kısmı zorunlu bir özel sektör tecrübesi

---

tarihçiliğinin 20. yüzyılın sonlarındaki şahikası sayılabilecek *Bilinmeyen Osmanlı* (Said Öztürk'le birlikte, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999) kitabında bir kez daha kendini göstermiştir. Bu dönemde geniş halk kitlelerine sözde «hakiki» Osmanlı tarihi en fazla bu kitapla sunulmuştur demek pek yanlış olmaz. Bunun karşı cepheden aksi sedası ise Erdoğan Aydın'ın *Osmanlı Gerçeği. 'Nizam-ı Alem'in Gayrı Resmî Tarihi* (İstanbul: Su Yay., 1999) olmuştur.

yaşayan, bu arada kendi alanlarında proje geliştirme ve yönetme tecrübeleri de artan bu her anlamda dünyaya açık tarihçi kadrolarının yeniden akademiye dönüşlerinin büyük ölçüde özel üniversitelerde noktalanmasıdır.

1990'larda Türkiye'deki tarihçiliğe ve özellikle de Osmanlı tarihçiliğine asıl damgasını vuran gelişme ise vakıf üniversitelerin dışında ayrı bir kulvarda gelişen özel ve özerk sektörün bu alana el atması oldu. Özel sektöre daha sonra gelmek üzere bu noktada öncelikle "özerk" sektörle ne kastedildiğinin açıklanması gerekir. Bununla esasen devlet kurumlarıyla ilişkili ya da devlet destekli özel statülü kurumları kastediyoruz. Bir kısmı 1990'lardan çok önce de var olan, bir vakıf, enstitü ya da araştırma merkezi olarak karşımıza çıkan bu kurumlar, doğrudan özel girişim olarak kurulan benzerleriyle birlikte, bu dönemde bilhassa ekip çalışmasının, büyük projelerin ve verimli bir yayın politikasının hayata geçirildiği asıl platformlar oldular. 1990'larda Türkiye'de tarihçiliğin ve tarih araştırmalarının hem çeşitlenmesi hem nitelik değiştirmesinde lokomotif görevi gören bu tür merkezlerin başını 1980'de kurulan İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1985'te kurulan Türk Arap İncelemeleri Vakfı (TAİV) (sonradan Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, OBİV), 1988'de kurulan Türk Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) gibi kurumlar çekmiştir. Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi İstatistikler serisiyle önemli bir işe girişmiş, önemli yayınlar yapmıştır. Bütün bu özerk kurumlara, Devlet Arşivleri de kendi faaliyetleriyle katılmış, 1980'lerde başladığı önemli belge koleksiyonlarından seçki yayıncılığını bu dönemde daha da genişleterek, bunlara Tahrir Defterleri, Muhasebe Defterleri ve Mühimme Defterleri serilerini de eklemiştir.[58]

Anılan kurumların gerçekten büyük başarıları bir yana, 1990'larda Türkiye'deki akademik ve popüler tarihçiliğe ve bu arada tabii ki Osmanlı tarihi araştırmalarına en büyük damgayı vuran, en önemli katkıyı yapan özel kurumun Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı (kısaca Tarih Vakfı) olduğunu söylemek yanlış olmaz. 1991'de bir sivil toplum kuruluşu olarak kurulan ve kısa sürede faaliyet çerçevesinin genişlemesiyle birlikte yal-

58 Arşivlerimizin bütün cephelerinde maalesef aym başarı sağlanamamıştır. Örneğin, uzunca bir süredir bir bilim ve araştırma komisyonu teşkil eden Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, bünyesinde barındırdığı Kuyud-ı Kadime arşivindeki tahrir defterlerinin bir kısmını yayına hazırlamışsa da, bunları basmayı bir türlü başaramamış, son yıllarda da bu grubun çalışmalarını sessizce askıya almıştır.

nızca ülkenin kültürel hayatı değil toplumsal alandaki etkisi ve etkinliği de artan Tarih Vakfi'nın belki de en büyük hizmeti tarih etkinliğinin boyutlarını genişletmek olmuştur. Vakıf, tarihsel araştırmanın eksenini merkezi devlet ve kurumlarından yerelin ve sıradan insanın, sivil kurum ve kuruluşların tarihine, kitlesel veya marjinal toplumsal hareketlere kaydırmıştır. Alternatif bir Türk Tarih Kurumu gibi çalışan Tarih Vakfi, yayınladığı ansiklopediler, tematik bilançolar, çeviri ve telif yüzlerce kitap, *Toplumsal Tarih* gibi yarı popüler, *New Perspectives on Turkey* gibi akademik dergilerin yanı sıra, düzenlediği kongreler, atölye çalışmaları, kent ve kurum tarihi projeleri, son derece modern sergi etkinlikleri, 75. Yıl ve Habitat gibi dev projelerdeki katkısıyla tarihi bir yandan topluma sevdirmiş, bu tür etkinliklerin önemini bizzat devlete kabul ettirmiş, bir yandan da kısır akademik tarihçiliğin ve bizzat tarihçilerin ufuklarının zenginleşmesine muazzam bir katkıda bulunmuştur. Üstelik bütün bunları son derece profesyonel bir ciddiyet içinde yürütmeyi başarmış, ürün bazında 1990'lı yıllara damgasını vuran ampirik ve kuramsal tarih çalışmalarının pek çoğuna Tarih Vakfi ya proje sahibi ya da yayıncı olarak imzasını atmıştır.[59]

Bütün bu faaliyetleriyle Tarih Vakfi, bu dönemde "tarihi sevdiren kurum" olmanın yanı sıra tarihi halka götüren ve halkı tarihin içine çeken kurum olmayı da başarmıştır. 1980'lerde Türkiye'deki tarihçiliğin gündemini nasıl devlet belirlemişse, aynı rolü 90'lı yıllarda neredeyse tek başına Tarih Vakfi'nın oynadığını söylemek pek abartma sayılmamalıdır. Bu bir anlamda devlete karşı sivil toplumun, hükümet dışı kurumların (NGO) bir zaferi olarak da görülebilir. Daha da ilginci, bu başarının altındaki çekirdek kadronun büyük ölçüde daha 12 Eylül öncesinden tarih alanına sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinden giren, *Toplum ve Bilim*, *Yapıt*, *Tarih ve Toplum* gibi dergileri çıkaran, 80'lerde büyük ölçüde üniversite dışında bırakılan ve nihayet 90'larda daha donanımlı olarak en kaliteli üniversitelerde daha etkin konumlarda karşımıza çıkan aym isimlerden oluşmasıdır. Bu, aynı zamanda 1960-70'lerin sorgulayan eleştirel düşünsel zenginliğinin Türkiye tarihçiliğinde çeyrek yüzyıllık macerası, marjinallikten merkezi bir konuma yükselişinin hikâyesi olarak da okunabilir.

1990'larda Osmanlı tarihçiliğine önemli katkılar yapan üniversite dışı kuruluşlara ikinci örnek olarak Türkiye Diyanet Vakfi İslam Araştırmala-

59 Tarih Vakfi'nın gerçekleştirdiği oldukça kapsamlı yayın etkinlikleri için vakfın web sayfasına bakılabilir: www.tarihvakfi.org.tr

rı Merkezi'ni (İSAM) anmak gerekir. Bu kurumun en önemli ürünü, ilk cildi 1988'de çıkan ve şu ana kadar yirmi üç cildi yayınlanmış olan *İslam Ansiklopedisi*'dir. Osmanlı tarihi ile ilgili çok sayıda madde içeren ansiklopedi, genellikle İstanbul'daki tarihçilerin kontrolünde, ama yurtiçi ve yurtdışındaki diğer uzmanlara da açık bir yayın politikası izlemektedir. Toplam kırk ciltte bitirilmesi planlanan ansiklopedideki Osmanlı tarihi ile ilgili maddeler genellikle sıkı bir literatür taraması sonucunda, literatürde varılan son aşamayı tespit eden yazılar olmaktadır. Bu ansiklopedide yayınlanan söz konusu çalışmalar, bu bağlamda Batı'da ve Türkiye'de yapılan Osmanlı tarihi araştırmalarını birleştiren bir envanter hüviyetini de kazanmaktadır. Özellikle Azmi Özcan ve Tufan Buzpınar'ın başkanlıkları döneminde hızla büyüyen İSAM, her geçen gün (bağışlar ve satın almalarla) zenginleşen kütüphanesi ve dokümantasyon arşivinin yanı sıra Osmanlı tarihi ile ilgili makalelerin de yer aldığı *İslam Araştırmaları Dergisi*'ni (Sayı 1, 1997- Sayı 4, 2000) çıkarmaktadır.[60]

İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı olarak 1980'de faaliyete geçen İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) ise, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yönetiminde bir ekip çalışmasıyla özellikle Osmanlı bilim tarihi alanında olmayan literatürü yoktan var etmenin ötesinde, alandaki mevcut problematikleri adeta yeniden inşa etmiştir. IRCICA'nın Osmanlı tarihçiliğine bibliyografya alanında yaptığı katkıları da unutmamak gerekir.[61] Aynı şekilde, belli bir organizasyon, mali kaynak ve koordinasyon ile bir ekibin neler başarabileceğinin bir başka örneği İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı İstanbul Araştırmaları Merkezi oldu. Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Kala ve Salih Aynural yönetimindeki bir ekiple İstanbul'a dair bütün arşivleri tarayan merkez, topladığı belgeleri tasnif ederek, bunların asıllarını ve transkripsiyonlarını seriler halinde neşretmeye başlamıştır.[62] İstanbul Araştırma-

---

60 Ayrıntılı bilgi için bkz. www.isam.org.tr

61 Örneğin, Hasan Duman, *Salnameler ve Nevsaller*, İstanbul: IRCICA, 1982; aynı yazar, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu (1828-1928)*, İstanbul, IRCICA, 1986. Zengin bir kütüphane ve arşive de sahip olan IRCICA'nın bütün yayınları ve faaliyetleri için bkz. www.ircica.org

62 İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin yayınları, her biri birkaç ciltlik kitap halinde İstanbul Esnaf Tarihi, İstanbul Ticaret Tarihi, İstanbul Tarım Tarihi, İstanbul Vakıf Tarihi, İstanbul Finans Tarihi, İstanbul İstatistikleri, İstanbul'da Sosyal Hayat gibi çok değişik alanları içermektedir.

ları Merkezi ayrıca İsmail Kara'nın editörlüğünde *İstanbul Araştırmaları* dergisini çıkarmıştır (şu ana kadar 7 sayı). İstanbul Büyükşehir Belediyesi bu kentin tarihiyle ilgili önemli yayınlar da gerçekleştirmiş, toplantı ve sergiler düzenlemiştir.[63]

1990'lara damgasını vuran bütün bu özel/özerk kuruluşların belki de en büyük katkısı, belli bir özerk kurumlaşma, mali kaynak ve işbirliği (ekip çalışması) ile kısa zamanda neler başarılabileceğini kanıtlamalarıdır. En büyük sorunları ise mali kaynaklarının sürekli olmaması ve devlet kontrolü noktasında yaşanmıştır. Türkiye ekonomisindeki olumsuzluklar ya da genel olarak dayandıkları mali kaynakların istikrarsızlığı bu kuruluşların çalışmalarını doğrudan etkilemiştir ve halen etkilemektedir. İkinci olarak, özellikle 28 Şubat sonrasında devletin özellikle belli vakıflar üzerindeki denetimini sıkılaştırmasının bu kuruluşların çalışmalarını da olumsuz bir şekilde etkilediği ortaya çıkmıştır. Örneğin, IRCICA eski parasal gücünü yitirmekten dolayı birtakım sıkıntılar yaşarken, İstanbul Araştırmaları Merkezi'nin faaliyetleri Ali Müfit Gürtuna'nın belediye başkanlığı döneminde gösterilen kayıtsızlık nedeniyle durma noktasına gelmiştir. İslam Araştırmaları Merkezi ise mali sorunların yanı sıra, bağlı olduğu Türkiye Diyanet Vakfı hakkında kamuoyunda yapılan tartışmalar sebebiyle sürekli olarak denetim altında tutulmakta, çalışmaları her geçen gün kısıtlanmaktadır.

90'lı yıllarda Türkiye'de genel olarak tarihçiliğe özel olarak Osmanlı tarihçiliğine önemli bir katkı da bankalardan, büyük şirketlerden ve tarih çalışmalarına yönelmiş yayınevleri ve kitapçı-sahaflardan gelmiştir. İlk iki grup büyük ölçüde Tarih Vakfı vasıtasıyla kendi kurum tarihlerini ya da içinde serpildikleri kent tarihlerinin yazılmasına doğrudan finansal katkı sağlamışlardır. Osmanlı Bankası, Kentbank, Interbank ve Egebank Tarihleri, Tekel, Tariş ve İzmir Ticaret Borsası Tarihleri, Mardin ve çevresinin tarihine dair araştırmalar bu etkinliklerin öne çıkan örnekleri olmuştur. Daha önceki dönemlerdekinden belki de daha fazla sayıda yayınevi, kitabevi-sahaf ciddi tarih çalışmalarının yayımına yöneldiler. Bu bağlamda İletişim Yayınevi 80'lerde

63 Ankara Belediyesi bir ara benzer faaliyetlere giriştiyse de bu alanda İstanbul'unkiyle kıyaslanamayacak derecede fakir ve güdük kalmış, uzunca bir süredir gündemde olan Ankara Ansiklopedisi fikri bir türlü kuvveden fiile geçememiştir. Henüz İstanbul örneğinde gördüğümüz çalışmalarla kıyaslanacak çapta olmasa da, İzmir Belediyesi giderek artan bir tempoyla İzmir kentinin ve yöresinin tarihine dair önemli çalışmaları finanse etmekte ve yayınlamaktadır.

başlayan etkinliğini aynı ciddiyet ve tempoyla 90'lara da taşıdı. Eren ve ISIS Yayınları faaliyetlerini neredeyse tamamen tarih çalışmalarına hasrettiler. Yapı Kredi, İmge, Metis, Sarmal, Ayraç, Dergah, Akademi, Yeni Türkiye, Kitabevi gibi yayınevleri ciddi tarih serileri oluşturarak, bu alanda önemli katkılar sağladılar. 1990'larda birçok yayınevi ve kitapçı-sahaf daha ziyade tarih ağırlıklı ciddi dergiler çıkarmaya başladılar (*Yeni Türkiye*, *Türkiye Günlüğü*, *Müteferrika*, *Kebikeç*, *Tepekule*, *Simurg*, *Dergah*, *Divan* gibi). Bu dergiler bir yandan akademideki tarihçiler için özgün çalışmalarını yayınlayabilecekleri ilave bir akademik vasıta işlevi görürken, bir yandan da fakülte dergilerinin sınırlayıcı çerçeveleri içinde tam olarak kullanma fırsatı bulamadıkları entelektüel kapasitelerini serbestçe ortaya koyabilecekleri düşünce platformları işlevi görmüştür.

Yukarıda anılanların yanı sıra daha birçok yayınevinin giderek artan ölçüde tarihe yönelmesinde 1990'larda çalıştıkları üniversitelerin bunaltan ortamında çok erken bir noktada heyecanlarını yitirme noktasına gelen çok sayıda genç tarihçinin üretici enerjilerini kanalize edebilecekleri yeni alanlar arayışı sürecinde zaten yakın ilişki içinde oldukları yayın sektörüne giderek daha organik bir ilişki kurmalarının da önemli bir rolü olduğu kuşkusuzdur. Hatta, anılan yayınevlerinin birçoğu söz konusu etkinliklerinde doğrudan bu tarihçilerden editoryal destek almış, bunun en önemli sonucu 90'larda temel ürünlerini veren genç kuşak tarihçilerin doktora veya yüksek lisans çalışmalarının giderek artan ölçüde yayınlanma fırsatı bulması olmuştur. Bu bağlamda bir başka önemli katkı ise, tarih alanında yayınlanan çeviri kitapların sayısındaki gözle görülür artıştır. Yayınlanan ya da Türkçeye çevrilen tarih çalışmalarının sayısındaki artış otomatikman kalite artışı anlamına gelmese de, bu sayede daha önceki dönemlerle kıyaslanamayacak sayıda ve çeşitlilikte akademik çalışma bu dönemde irili ufaklı, kalıcı veya geçici onlarca yayınevi vasıtasıyla okuyucusuna kavuşma fırsatı yakalamıştır. Hatta bu gelişmenin, akademik tarihçiliğimize yeni bir motivasyon kaynağı olarak olumlu bir katkısı olduğu bile ileri sürülebilir.

Özel/özerk sektörün yükselişine paralel olarak, Osmanlı tarihçiliği bakımından 90'lara damgasını vuran en önemli ikinci gelişme popüler tarihçiliğin yaygınlaşması oldu. Bunda hiç şüphesiz Türkiye'de yaşanan iletişim patlaması (medya çağının başlaması), özellikle özel televizyon kanallarının çoğalması etkili olmuştur. Bu popülerleşmenin ya da medyatikleşmenin çeşitli tezahürleri oldu. Türkiye'de hep var olagelmiş (ama o güne kadar belli sağ ya da

sol çevreler içinde sınırlı kalmış) resmi-gayriresmi tarih tartışmasının (diğer favori konular olan cinsellik ve din ile birlikte) bir yandan çok satışlı haber-magazin dergileri, diğer yandan özel televizyon kanallarındaki çeşitli tartışma programları yoluyla her kesimden ve yaştan kişinin gündemine girmesi oldu. Resmi devletçi Atatürkçülük dayatmasına tepki olarak zaten var olan İslamcı sağ ve farklı sol grupların dile getirdikleri 'gayriresmi' ya da 'alternatif' tarih tezleri kendilerini duyuracak büyük bir zemine/ imkâna kavuştu. Osmanlı ve Cumhuriyet tarihinde tabu kabul edilen, merak uyandıran ne kadar konu varsa (Ermeni meselesinden varlık vergisine, kardeş katlinden padişahların nesebine kadar) toplumun her kesimi tarafından tartışılmaya başlandı. Talebin artışı, arzı da hızlandırdı. Bu alternatif tarihe malzeme olacak çok sayıda kitap (özellikle çok sayıda anı) yayınlanmaya başladı. Geçmişte yayınlanıp unutulanlar tekrar basıldı; yastık altında saklananlar ortaya çıkarıldı. Peş peşe kutlanan Cumhuriyet'in 75. Yılı ve Osmanlı'nın 700. Yılı (1998-1999) bu eğilimin zirvesi oldu. Medya kendi kahramanlarını yarattı.[64] Bu bağlamda en çok konuşulan isimler İlber Ortaylı, Ahmet Akgündüz ve Cemal Kutay oldu. Bu eğilim, kendini edebiyatta ve sinemada göstermekte gecikmedi. Hem yerli hem yabancı tarihi romanlar ya da romansal tarihler, aile tarihleri, tarihsel biyografiler çok satan kitaplar arasına girdi. Orhan Pamuk'tan Ahmet Altan'a pek çok örneği görülen bu romanlar (ve konusunu tarihten alan sinema filmleri ve belgeseller) medyadaki tartışmayı daha da körüklediler. Ancak bütün bu süreç (Türkiye'de iletişim patlamasının genel eğilimine de uygun olarak) sığlıkla (hatta seviyesizlikle) sonuçlandı demek herhalde haksızlık olmaz.

Sonuç Yerine

Son çeyrek yüzyılda Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin yukarıda ana hatları çizilen serüveni üzerinden toplu bir değerlendirme yapılacak olursa, bu tarihçiliğin, içinde gerçekleştiği toplumsal ve siyasal ortam bir yana, akademik anlamda başlıca üç temel gelişme ekseninde biçimlendiği, bir seyir takip ettiği söylenebilir: a) Arşivlerin yeniden yapılandırılması, b) Yeni Tarih bölümleri ve içe kapanma, c) Yükselen standartlar ve dışa açılma.

---

64 Bir televizyon tartışmasının metni için bkz. *Ali Kırca ile Siyaset Meydanı: 700. Yılında Osmanlı*, İstanbul: Sabah Kitapları, 1999.

1980'lerde Osmanlı arşivlerinin yeniden yapılandırılması, belgelerin yoğun bir şekilde tasnifi ve kullanıma sunulması yeni bir personel politikasıyla da desteklendi, yeni bir mekanizma kuruldu. Bu, Osmanlı tarihçiliğinin üzerinde gelişeceği temel kaynak ve kaynağa ulaşma sorununun aşılmasına da çok önemli bir katkı olmuştur. Düzenli olarak kullanıma açılan her yeni koleksiyon, özellikle 1990'larda sayıları hızla artan tarihçilerin bir yandan işini kolaylaştırmış diğer yandan üzerinde çalışılan konularda dikkate değer bir çeşitlenmeye yol açmıştır. 1990'lara kadar ülkenin değişik yerel kütüphanelerinde muhafaza edilen şeriye sicillerinin, İstanbul'dakiler hariç, Ankara'da tek merkezde (Milli Kütüphane'de) toplanmış olması tarihçilerin işini kolaylaştıran bir başka önemli gelişme olmuştur. Bu, zaten kimi büyük arşiv koleksiyonlarına sahip Ankara'nın bir araştırma merkezi olarak önemini daha da artırmıştır.

1990'lardaki üniversite patlamasına paralel olarak yaşanan Tarih bölümlerinin sayısındaki artışın bir önemli sonucu tarihçi sayısındaki yükseliş ise diğeri de Osmanlı tarihçiliğinin Türkiye sathındaki icraat sahasının genişlemesi ve işlediği konuların çeşitlenmesi olmuştur. Söz konusu yaygınlaşmanın ve konu çeşitlenmesinin Türkiye'deki tarihçiliğin kalitesine henüz olumlu bir katkısının olduğunu söylemek çok zor. Aksine, bu gelişmenin kapalı devre yapılan, zihinsel çerçevesi ve yöntemleri bakımından bu döneme özgü oldukça sığ bir tarihçiliğin de yaygınlaşmasına yol açtığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte, günümüzde iyice uluslararasılaşan Osmanlı tarihçiliği içinde pek bir ağırlığı olmayan, fakat Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğinin oldukça büyük bir kesimini temsil eden bu tarihçilik tarzının, Osmanlı tarihinin olgusal bilgisinin daha çeşitli ve daha ayrıntılı bir şekilde önümüze dökülmesi gibi önemli bir katkısı olduğunu da bu arada belirtmek gerekir. Hakkıyla işlenmemiş de olsa, büyük ölçüde bu yaygın tarihçiliğin ortaya koyduğu bilgiler sayesindedir ki, bugünkü Osmanlı tarihçiliği alan ve konu itibariyle İstanbul ve saray sınırlarının dışına çıkmış, merkez- taşra ilişkileri artık taşra zaviyesinden işlenmeye, şimdilik Anadolu'yla sınırlı da olsa, kapsayıcı Osmanlı şemsiyesinin gölgesi altındaki bölgesel farklılıklar, çeşitlilikler kendini daha fazla göstermeye, tarihçilerimizin gündeminde kalıcı olarak yer almaya başlamıştır. Kapsam olarak sosyal ve ekonomik tarih bağlamında değerlendirilebilecek bu gelişmelerin zamanla ortaya çıkacak dört başı mamur bir "sosyal tarih"in habercisi olması umulur.

Bütün bu potansiyel zenginliğine rağmen sözünü ettiğimiz yaygın sığlaşma ve içe kapanma olgusuyla ilk başta tezat teşkil eden üçüncü gelişme ise, özellikle 90'lı yıllarda Osmanlı tarihçiliğinin diğer yüzünü ortaya koymaktadır. Madalyonun öteki yüzündeki bu gelişme, 80'li yılların ortalarından itibaren artan bir ivme kazanan belirgin bir dışa açılmadır. Burada dışa açılmadan kasıt, belki Cumhuriyet devrinin hiçbir dönemiyle kıyaslanamayacak sayıda Osmanlı tarihçisinin, bu alanın uluslararası standartlarına yakın veya bu standartlarda bir tarihçilik donanımı ve pratiği ortaya koymasıdır. Son çeyrek yüzyılın bu önemli hamlesinin bir ayağını yukarıdaki sayfalarda zikredilen, Türkiye'deki tarihçilik alanına sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinden giren ve süreç içinde en azından sınırlı bir çerçevede ve belli üniversitelerde yapılan akademik tarihçiliğin çehresini olumlu yönde değiştiren isimler oluşturmuştur. Bu gelişmenin diğer ayağında ise, bir yandan Türkiye'nin dışa açık tarihçiler kuşağının önemli isimlerinin rahle-i tedrisinden geçmiş olmanın avantajıyla mesleğe nispeten iyi ve şanslı bir başlangıç yapan, bir yandan da üzerinde durduğumuz dönemde gerek MEB gerekse YÖK gibi kurumların sağladığı imkânlarla uzmanlık eğitimlerini doğrudan yurtdışında gerçekleştirme fırsatı bulan, artan sayıdaki genç tarihçiler kuşağı vardır. Anılan değişik kulvarlardan bu gruba giren tarihçilerin iki yönlü bir işlev gördüğü, bir yandan Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğini dünya tarihçiliğine bir yandan da Osmanlı tarihini dünya tarihine ortak standartlar ve temalar üzerinden eklemlemeye gayret ettikleri söylenebilir.[65]

Türkiye'nin akademik tarihçiliğinde 1980'li yıllardan itibaren yaşanmaya başlanan, olumlu ve olumsuz boyutlarına yukarıda dikkat çekmeye çalıştığımız niceliksel patlamanın, birbirini bütünleyen bu önemli gelişmelerin, iç içe geçmiş bu süreçlerin ortak sonucu olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı tarihçiliğindeki söz konusu hareketlenmenin, bu çalışmanın analitik kurgusuna da

---

65 Bu bağlamda 1990'larda belli ki dünya çapında gerçekleşen büyük konjonktürel değişmelere paralel olarak Türkiye'de ilginç bir gelişme yaşandı: Bu yazının başında Türkiye'deki Osmanlı tarihçiliğini ve bu çerçevede Osmanlı tarihini dünya tarihi ve tarihçiliğiyle eklemleme gayretlerinin ilk önemli örneği olarak tarihçiliğimize yeni bir boyut getirdiğini söylediğimiz "üretim tarzı tartışmaları" sessizce gündemden çıktı; tartışmanın halen yaşayan ve her biri farklı kulvarlarda önemli akademik konumlarda bulunan aktif katılımcılarından geriye retrospektif ciddi eleştirel bir değerlendirme bile bırakmamacasma. 90'lı yıllarda böyle bir bilançoya vesile yaratmayı amaçladığı anlaşılan ilginç bir girişim için bkz. *Kebikeç*, Sayı 1 (1995).

açıkça yansıdığı gibi, üç ana kulvarda, üniversitelerde, üniversite dışı özel/özerk kurumlarda ve popüler alanda farklı yansımaları olduğu yeterince açıktır. Bu bağlamda karşımıza çıkan büyük şehir ve taşra eksenli bariz ikilik, biraz daha derinlemesine incelendiğinde, aslında basit bir taşra-büyük şehir farklılaşması olmaktan ziyade (zira taşra üniversitelerindeki kadrolar da bazı büyük şehir üniversitelerindeki tarih bölümleri tarafından yetiştiriliyor), dış dünyaya, uluslararası Osmanlı tarihçiliğine açık ve kapalı zihinsel/mesleki tutumlar arasındaki kritik farklılık olarak görülmelidir.

Söz konusu farklı zihinsel tutumlar ve bir ölçüde bununla ilişkili farklı tarihçilik tarzları arasındaki makul sınırların çok ötesinde seyreden ve hâlâ büyük ölçüde temel yapısal sorunları da içeren bu uçurumun, yeni yüzyıla girerken Türkiye'de yalnızca tarihin değil genelde sosyal bilimlerin önündeki en önemli problemlerden biri olarak üzerine gidilmeyi beklediği söylenebilir.

XIII. TÜRK TARİH KONGRESİ VE OSMANLI TARİHİ[1]

İlki 2–11 Temmuz 1932 tarihleri arasında Ankara Halkevi'nde gerçekleştirilen Türk Tarih Kongresi, Yeni Türkiye'nin kültürel-ideolojik oryantasyonunun belirlenmeye başladığı bir dönemde toplanmıştı ve bu kongreyle "Türk Tarih Tezi"nin ve tarih öğretiminde tutulacak yolun öğretmenlere anlatılması amaçlanmaktaydı. Kongrenin düzenleyicisi olan Türk Tarih Kurumu'nun kayıtlarına göre on üniversite öğretim üyesi ve yüz doksan altı tarih öğretmeni olmak üzere toplam iki yüz otuz iki kişinin katıldığı bu kongreye otuz üç bildiri sunulmuştu. II. Tarih Kongresi bundan beş yıl sonra 20–25 Eylül 1937 tarihlerinde İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda yapılmış, bu defa artık uluslararası nitelik kazandırılan kongreye kırk altısı yabancı bilimadamlarının olmak üzere toplam doksan yedi bildiri sunulmuştu. Her iki kongre de Atatürk'ün yakın ilgisi altında gerçekleşmiş, Atatürk her iki kongreyi de bizzat izlemiştir.

Söz konusu tarihlerden bugüne Türk Tarih Kurumu'nun düzenlediği bu kongreler, her dört yılda bir olmak üzere giderek artan sayıda katılımcının katkısıyla adeta uluslararası "Türk ve Türkiye" tarihi panayırına dönüşmüştür. Nihayet sonuncusu, aslında geçen yıl yapılması gereken XIII. Türk Tarih Kongresi, Osmanlı'nın 700. kuruluş yıldönümü kutlamalarına denk getirilerek bu yıl, 4-8 Ekim 1999'da Ankara Sheraton Oteli'nde gerçekleştirildi. Yine Tarih Kurumu'nun verdiği rakamlara göre, dünyanın dört bir yanından üç yüz yirmi civarında bilimadamı kongreye katılma başvurusunda bulunmuştu. Tabii ki, bu tür her kongrede olduğu gibi, son dakika mazeretleri dolayısıyla katılamayanlar yüzünden bu rakamlarda bazı kaymalar

1 Bu yazı ilk olarak Toplum ve Bilim dergisinde yayınlanmıştır. "XIII. Türk Tarih Kongresi ve Osmanlı Tarihi", *Toplum ve Bilim*, Kış (2000), s. 352-363.

olmuştur. Sadece bildiri ile katılanların sayısındaki bu keskin artışa bir de artık bir üniversiteler kenti olan Ankara'nın en az beş Tarih Bölümü'nün öğrencileri ile tarihe ilgi duyan diğer dinleyiciler de eklendiğinde, Türk Tarih Kongrelerinin 'panayır' havası daha da bir ortaya çıkmaktadır.

Bu yılki Tarih Kongresi'nin bir özelliği vardı: 700. yıl kutlamaları dolayısıyla, kongre tamamıyla Osmanlı tarihine hasredilmişti. Normal olarak Türk Tarih Kongreleri, Orta Asya'dan bugüne Türk tarihi ile Eski Çağlardan itibaren Türkiye tarihini içine alan geniş bir kapsama sahipti ve bugüne kadar da böyle olagelmişti. Bu sefer, "Osmanlı Yılı" dolayısıyla Osmanlı tarihi gündemin tek maddesini oluşturmaktaydı. Bunun aslında, iki sebepten yerinde bir karar olduğunu söylemek gerekir. Birincisi, bu vesileyle son birkaç onyılda iyice uluslararası bir nitelik kazanan Osmanlı araştırmalarının bugün geldiği nokta ve düzey açıkça sergilenebilirdi. İkincisi, ilkinden hareketle, dünyanın farklı köşelerinde çalışan Osmanlı tarihçilerinin, bir yandan kendi kişisel çalışmalarının diğer yandan da genel Osmanlı tarihçiliğinin gidişatı üzerine durup bir ara değerlendirme ya da başka bir ifadeyle 'nefis muhasebesi' yapmalarına uygun bir zemin oluşturabilirdi. Böyle bir kongrenin bu büyüklükte ve kapsamda düzenlenmesi, geniş bir katılımla gerçekleşmesi kendiliğinden bir başarı sayılmalıdır. Üstelik, yine çok yerinde bir kararla, kongrenin ilk günü tamamen böyle bir bilançoya ayrılmış, yaklaşık yirmi ülke ve/veya bölgede yürütülmekte olan Osmanlı tarihi araştırmaları tarihsel sürekliliği içinde çoğunlukla bizzat o ülkelerin/bölgelerin önde gelen tarihçilerince özetlenmiştir. Zaman yetersizliğinden beş paralel seksiyonda gerçekleşen ve her biri yirmi dakikaya sığdırılmak zorunda kalınan bu 'bilanço' sunuşları, her ne kadar söz konusu ülkelerdeki Osmanlı tarihçiliğini tam olarak yansıtamamışsa da, konuşmacıların önceden hazırlayıp Türk Tarih Kurumu'na sundukları zaman zaman elli sayfaya varan asıl metinlerin kısa sürede yayınlanacağını duymak oldukça sevindiriciydi. Bu kongreden başka hiçbir şey çıkmasa bile, anılan bilanço çalışmaları, yirmi birinci yüzyıla girilirken yaklaşık bir asırlık uluslararası Osmanlı tarihçiliğinin bugün geldiği noktayı göstermesi açısından başlı başına bir başarı, bir 'tarihsel belge' olarak değerlendirilmelidir. Sadece bu belge bile, yayınlandığında, yukarıda anılan nefis muhasebesi için iyi bir temel oluşturabilir. [Bu bildiriler sonradan TTK tarafından yayınlandı].[2]

---

2 *XIII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2002. e.n.

Öte yandan, böyle bir muhasebenin üzerine inşa edilebileceği ikinci ve kanaatimce belki daha somut ya da gerçekçi temel ise Kongre'nin geri kalan günlerinde çok değişik konularda sunulan yüzlerce bildirinin bizzat kendisidir. İlk günün bilanço sunuşlarındaki daha çok olumlu noktaları öne çıkaran 'kadirbilir' tutum ve yaklaşımların yarattığı genel iyimserlik havası içinde ciddi bir (öz)eleştiriden sakınıldığı göz önüne alınacak olursa, takip eden günlerin söz konusu bildirileri, eleştirel bir göze bardağın yarısının hâlâ ve her şeye rağmen 'boş' olduğu izlenimini verebilirdi. Örneğin, böyle bir göz, aşağıda değinilecek olan birçok olumlu gelişmeye rağmen, günümüzdeki "global Osmanlı şehri"nin bazı mahallelerinde hayatın ve icra edilen zanaatın hâlâ geleneksel kalıplar içinde her tür gelişme ve yeniliğe kapalı bir şekilde süregitmekte olduğunu görüp üzülebilirdi. Tarihe bilgisayar teknolojisinin olanaklarını bütün incelikleriyle uygulayabilmek için gecesini gündüzüne katan birkaç bilimadamı için, bilgisayarın yalnızca daktilo niyetine kullanıldığı ve konuların adeta 'harcandığı' bildirileri dinlemek, ya da tarihi bir yanıyla hâlâ bir edebi tür olarak algılayan, ya da başlı başına bir "dil" sayıp, içerik kadar bilimsel üslup ve ifade gücüne de önem veren az sayıdaki 'rafine' tarihçi için, yerli yersiz, doğru yanlış kullanılarak iyice anlamsızlaşmış sözde bilimsel kalıplarla doldurulmuş bir bildiriyi anlamaya ve sökmeye çalışmak aynı derecede dayanılmaz bir işkence halini alabilirdi. Genç yaşlı demeden, söz konusu handikaplardan biri ya da hepsine sahip kimi meslektaşların, izah edilmesi gerçekten güç bir tutumla, dünya yıkılsa kendi bildiğini okuyan, her gittiği yerde aynı konuları aynı sıkıcılıkta tekrar eden ve bunu da gerçekten çok önemli bir iş yapıyormuşcasına bazen kötü bir ifadeyle, bazen özenti bir mizah duygusuyla ya da tam bir vaiz edasıyla kıraat, takrir ve vaaz etmeleri ise, bu tür kongrelerin müdavimlerince uzun süredir artık vaka-i âdiyeden sayılıp mazur görülen, iyice kanıksanmış bir olguydu.

Bu yazıda XIII. Türk Tarih Kongresi, tek tek tarihçilerin kişisel özelliklerinden ve iş yapma tarzlarından kaynaklanan anılan olumsuzluklarıyla ele alınmayacaktır. Tıpkı, son ayların üzücü deprem felaketinden sonra sık sık duyduğumuz "depremle yaşamaya alışmak" sözünde olduğu gibi, öyle anlaşılıyor ki bizler de bu problemlerle daha uzun süre yaşamaya alışmak durumundayız. Bu konuda söylenebilecek tek şey, söz konusu zaafiyetlerin her kuşakta kendini yeniden üretmesi yerine, kısa sürede uluslararası standartların tamamıyla yerleşmesini ümit ve temenni etmek olabilir. Kongrenin geneline bakıldığında insanı bu yönde ümitli olmaya sevk eden kimi olumlu ve önemli gelişmelerin de görmezden gelinemeyeceği açıktır. Bütün yazıyı

ve Kongre değerlendirmesini böyle bir iyiler-kötüler eksenine sıkıştırmak yerine, oldukça yoğun geçen ve altı paralel seksiyon halinde devam eden XIII. Türk Tarih Kongresi'nde önemli gördüğüm kimi noktaları ve öne çıkan bazı tartışma alanlarını doğal olarak bizzat takip edebildiğim kadarıyla, dinleyemediğim kimi bildirileri ise diğer meslektaşlarımın aktardıkları bilgiler çerçevesinde eleştirel bir gözle değerlendirmeye çalışacağım. Dolayısıyla, aşağıdaki gözlem ve değerlendirmelerin kongrenin tamamını kapsayan hükümler olamayacağı açıktır. 19. yüzyıl ve sonrası Osmanlı tarihi seksiyonlarında sunulan bildiriler ve ortaya çıkan tartışmalar ise, görüleceği üzere, bu değerlendirmenin tamamen dışındadır.

Bazı gözlemler

Her şeyden önce, XIII. Türk Tarih Kongresi'nin son iki kongre ile karşılaştırıldığında daha kaliteli bir kongre olduğu belirtilmelidir. Söz konusu kalite artışı, kanımca, öncelikle yukarıda anılan 'bilanço' çalışmalarından, ikinci olarak da genç kuşak tarihçiler arasında öncekilere kıyasla daha fazla sayıda kaliteli ve ne yaptığının farkında bildiri sahibinin varlığından kaynaklanmıştır. Hemen hemen bütün üniversitelerden kaliteli bildiriler çıkmasına rağmen, Marmara, Hacettepe ve Mersin Üniversitelerinin özellikle öne çıktığı rahatlıkla söylenebilir.

Kuşkusuz hatırlanacak çok değişik boyutları olan bilanço bildirilerinden özellikle dikkati çeken birkaç noktaya kısaca değinmek gerekirse, en başta Osmanlı tarihçilerinin duayeni Halil İnalcık hocamızın yaptığı genel değerlendirmede, yine ve ısrarla, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin araştırmacıların işini güçleştiren 'gereksiz' bazı uygulamaları dile getirişi anılmalıdır. Dikkatli gözler, oldukça yararlı yayınlar yapılmasına rağmen, son birkaç yıldır arşivlerde çok boyutlu bir kötüye gidişe dikkat çekmektedirler. Bu olumsuzlukların bir 'Osmanlı Yılı'nda bu derece gündemde olmasının yadırgatıcı ve düşündürücü olduğunu belirtmek gerekir.

Anılmaya değer ikinci önemli nokta, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nün bir süre önce başlattığı geniş kapsamlı bir çalışmanın sonuçlarını rakamlar ve tablolarla ortaya koyan Bahaeddin Yediyıldız'ın ilginç sunuşu olmuştur. Bugünlerde internet aracılığıyla bütün dünyanın kullanımına açılacak olan, Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de yayınlanan Osmanlı tarihi araştırmalarının yaklaşık yirmi bin maddeden oluşan toplu bibliyografyası projesinin ilk sonuçlarına göre, uzun süre sınırlı bir çerçevede devam

eden Osmanlı tarihi araştırmalarında özellikle 1980'lerden sonra dikkate değer bir hareketlenme olmuş, bu haraketlilik 1990'larda adeta bir yayın patlamasına yol açmış, 1997'den itibaren ise tekrar keskin bir düşüşe şahit olunmuştur. Yediyıldız'a göre, ilk eğilim üniversitelerde YÖK sonrası yapılan yeni düzenlemelerin öğretim elemanlarını yayın yapmaya zorlaması, atama ve yükseltmelerin buna göre yapılmasıyla, ikinci ve aksi yöndeki eğilim ise, mevcut kadroların artık tamamıyla dolması, dolayısıyla herkesin ulaştığı yerde yeniden bir 'atalet' havasına girmesiyle ilişkilidir. Üniversitelerin iç mekanizmalarına az çok aşina olanlara pek anlamlı görünen bu izah, aynı zamanda mevcut üniversiter yapının temel zaaflarına işaret eden ilginç bir olgu olarak hatırlanacaktır.

Osmanlı tarihi araştırmalarının genel seyrini etkileyen üniversiter yapıyla ilgili bir diğer ilginç örnek Amerikalı Osmanlı tarihçisi Heath Lowry'den gelmiştir. Son birkaç onyıldır disiplinlerarası yaklaşımın adeta bir moda haline geldiği Amerika'da Osmanlı tarihi alanında çalışan genç kuşak araştırmacıların üniversitelerde iş bulabilme şanslarını artıracağı düşüncesiyle, bu yönde, yani sosyal bilimlerin genel kavramları, modelleri ve kuramlarıyla iş yapma eğilimlerinin arttığına dikkat çeken Lowry, bu eğilimin olumlu tarafları olmakla birlikte, her 'moda' akımda olması muhtemel kimi olumsuzluklara dikkat çekmiştir. Söz konusu olumsuzlukların neler olduğunu belirtmeyen Lowry'nin bu sözleri, bir yandan muhtemelen kastettiği tarihsel sosyoloji çalışmalarının Osmanlı tarihçilerince 'temkinli' okunması yolunda bir uyarı olarak görülebilirken, diğer yandan da değişik ülkelerin üniversiter yapılarındaki konjonktürel dönüşümlerin sosyal bilimlerin iş yapma tarzı ve yöntemlerinde ne gibi etkileri olabileceğinin bir başka örneği olarak değerlendirilebilir.

Bu kısımda değinilebilecek bir başka husus, Ahmet Yaşar Ocak'ın Osmanlı Devleti'nin karakteri, bir İslam Devleti olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği (ki kendisi, bunun mümkün olduğu kanısındadır), Osmanlı Devleti'nde İslam'ın, toplumsal bir gerçeklik olarak İslami hareketlerin konumu ve nihayet devletin bu konudaki tutumunun nasıl bir çerçevede incelenmesi gerektiğini ele alan kısa ve özlü bildirisi etrafında yaşanan tartışmanın niteliğiydi. Bu tartışma, tarihsel-toplumsal bir gerçeklik olarak İslam'ı meşru bir bilimsel araştırmanın nesnesi haline getirmenin hâlâ ne denli zor olduğunu göstermekte, bir yandan da, İslam gözünden tarihe yaklaşmanın ya da, başka bir ifadeyle, bir bilimsel araştırma alanı olarak tarihe İslam'ın

normatif çerçevesinden yaklaşma noktasındaki ısrarların çıkmazını da bir kere daha gözler önüne sermekteydi. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçilik hareketlerini değerlendiren İlber Ortaylı'nın her zamanki gibi renkli, spekülatif ve provokatif sunuşunun sonlarında, eski Osmanlı coğrafyasından çıkan günümüz komşu devletlerin halklarını kastederek sarf ettiği "istesek de istemesek de, beğensek de beğenmesek de hepimiz Osmanlıyız!" sözü ilginçti. Bu söz üzerine kalabalık salonun daha çok Türk kesiminden gelen kesif alkış, bir bilimsel sempozyum havasının, hele 'geçmişimiz' ve bu geçmişin 'en görkemli' sayfalarını oluşturan Osmanlı asırları söz konusu ise, nasıl bir anda başka bir düzleme kayabildiğini göstermesi açısından dikkat çekiciydi. Sayın Ortaylı'nın provokatif tarz ve üslubunun da böylesi bir tepkide önemli payı olduğu kuşkusuzdur.

Yine 'Kuruluş', yine kaynaklar... Ve yine yöntem sorunu

Özellikle son on yıldır büyük ölçüde Britanyalı tarihçiler Colin Heywood ve Colin Imber'in Osmanlı'nın ilk dönem kaynakları üzerine geliştirdikleri eleştirel yaklaşımın böyle bir kongrede yankı bulmaması düşünülemezdi elbette. Nitekim böyle de oldu. Bir süredir tekrar Osmanlı'nın kuruluş dönemine geri dönen Halil İnalcık'ın gerek metin gerekse saha araştırmaları yoluyla Aşıkpaşazâde gibi ilk Osmanlı kaynaklarındaki tarihsel bilgileri efsaneden ayıklama çabasının son yıllarda Türkiye'li tarihçilere yeni bir yol açtığı gözlenirken, bir yandan da özellikle Imber'in söz konusu kaynaklardan çok fazla bir şey ummamak gerektiği ve Osmanlı'nın kuruluş devrinin mevcut kaynaklarla bir 'kara delik' olarak kalmaya mahkûm olduğu yolundaki 'ümitsiz' tutumuna genel bir tepkinin doğduğu anlaşılmaktadır. Metin çalışmalarındaki titizliğiyle bilinen Imber'in 1980'lerden itibaren yayınlamaya başladığı ve genellikle sessiz karşılanan eleştirel çalışmalarının katkısının, 1991'deki bir sempozyuma sunduğu ve 1993'te yayınlanan bildirisinin sonunda sarf ettiği bir cümle ile bir kalemde silinip, özellikle Türkiye'de her nasılsa oldukça saldırgan ve zaman zaman kişisel boyutlar kazanan topyekûn bir karşı saldırının nesnesi haline geldiği iyi bilinmektedir. Eleştiri tabii ki iyi bir şeydir ve bilimsel araştırmanın vazgeçilmez bir unsurudur; bu hakkını kullanan Imber'in kendisi de doğal olarak eleştiriden masun değildir. Ancak Türkiye'deki genel havanın, meşru bir Imber eleştirisinden tehlikeli bir 'Imber düşmanlığı'na dönüşme ve bu bağlamda asıl tartışma konusu Osmanlı'nın kuruluş dönemi ve bu döneme dair ilk Osmanlı kaynaklarının

güvenilirliği sorununun adeta ikinci plana düşürülüp, araçsallaştırılma eğilimine girdiği görülmektedir.

Bu konuda yapılması gerekenin ne olduğunu H. İnalcık'm yine aynı sempozyumda sunduğu bildirisi açıkça ortaya koymaktaydı: İlk Osmanlı kaynaklarının birçok efsaneyi içerdiği, sonradan eklenmiş ya da uydurulmuş birçok hikâyeyle dolu olduğu bir gerçektir. Ancak bu gerçek, tarihçiler için söz konusu kaynakların kaynak değerini tamamıyla ortadan kaldırmaz; bunların toptan reddi ise asla söz konusu değildir (kaldı ki, Imber'in anılan çalışmasındaki sözleriyle böyle bir şeyi kastettiği de oldukça şüphelidir). Dolayısıyla, yapılacak şey, bu kaynaklardaki bilgilerin diğer kaynaklarla ve bilhassa Osmanlı'nın kurulduğu bölgede, Bizans Bytinia'sı ya da Osmanlı Hüdavendigâr bölgesinde yapılacak titiz bir saha araştırmasıyla sınanmasıdır. Yalnızca böyle bir araştırmanın Imber'in doğru yönde başlattığı eleştirel süreci, mecrasından saptırmadan nihai hedefine ulaştırabileceği açıktır. Bu tarz bir çalışmayı ilerlemiş yaşına bakmadan ve heyecanla sürdüren İnalcık'm Türkiye'de açtığı yolun ciddiyetle takip edilmesi, böyle bir çabanın uygun olmayan ortamlarda, ayaküstü, âmiyane bir üslup içinde yapılan 'saldırı'larla bilim dışı mecralara sürüklenmeden ve henüz 'inanç alanı' olmaktan tamamen kurtulamamış yerli tarihçiliğimizin ve genç kuşak tarihçilerin kişileri hedef alan ilkel hezeyanlarının kucağına atılmaması gerektiğini, sanırım bu kongre bir defa daha ortaya koymuştur.

Oysa, soğukkanlı bir yaklaşımla, Imber'in mensubu olduğu tarih ekolünün (filolojik temelli metinsel çözümleme) sınırlılıklarına dikkat çekilebilir, tarihin yalnızca yazılı metinlerden inşa edilemeyeceği haklı olarak vurgulanabilir ve bu bağlamda coğrafya, arkeoloji, antropoloji gibi diğer disiplinlerin kavramsal, yöntemsel donanımlarından yararlanmak gereğine dikkat çekilebilir, bu yönde yapılan ilk çalışmaların önümüzde açtığı yeni açılımların ışığında girişilecek sağlıklı (=bilimsel) bir eleştirel çabayla hem Osmanlı tarihçiliği kazanır hem de ilk dönem Osmanlı tarihinin 'daha doğru' bilgisine ulaşma konusunda olumlu bir adım atılmış olurdu. XIII. Türk Tarih Kongresi'ne sunulan kimi bildiriler bu tarz bir eleştirel tutumun güzel örnekleri olarak karşımıza çıkmıştır. Özellikle Irene Beldiceanu-Steinherr ile yine bir Britanyalı olan Keith Hopwood'un bildirileri söz konusu kroniklerin yanı sıra, başta tahrir defterleri olmak üzere kimi arşiv malzemesinin bir saha araştırmasıyla desteklendiğinde Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemiyle ilgili aydınlatılabilecek daha birçok hususun olabileceğini açıkça göstermiştir.

Klasik Dönem: *Defteroloji* ve sorunları.

Son birkaç seferdir olduğu gibi, XIII. Türk Tarih Kongresi de yoğun bir şekilde tahrir defterlerine dayalı, adını da bu defterlerden alan "defteroloji" çalışmalarına şahit oldu. Son yirmi yılda yerli Osmanlı tarihçiliğimizin en hızlı gelişen alanlarından biri olan ve 15-16. yüzyıl Osmanlı tarihinin kimi tarihçilerce "Tahrir Defterleri Çağı" olarak adlandırılmasına yol açan geniş kapsamlı periyodik nüfus ve vergi sayımlarının sonuçlarını içeren tahrir defterleri üzerine yapılan incelemeleri ifade eden *defteroloji*, birçok bakımdan Osmanlı tarihçiliğinin belki de en sorunlu alanı olarak bilinmektedir. Bununla birlikte, bu alandaki araştırmalar yıllardır hak ettiği titizlik ve eleştirellikten uzak yürütülmüş, belki de modern Osmanlı tarihçiliğinin en sığ ve kimi tarihçilere göre anlamsız ürünleri bu alanda verilmiş, Türkiye'de en az iki kuşak tarihçi bu defterlerden 'ekmek yiyerek' yetişmiş, mevki sahibi olmuştur. Uzunca bir süredir defteroloji çalışmalarının Türkiye dışı kanadında ve genellikle yabancı dillerde yürütülen eleştiri ve tartışmalar bu alanı kendi içinde oldukça rafine bir uzmanlık sahası haline getirmişse de, yerli tarihçiliğimiz çok büyük bir kısmı itibariyle bu gelişmelerin dışında kalmıştır; yüzlerce kongre, konferans ve sempozyumda sunulan bildirilerle kendini yeniden üreten Türkiye'ye özgü bir 'deftercilik' olarak ayrı bir yol tutturmuştur. Sonuç olarak, defteroloji kendi içinde birbirini anlamakta güçlük çeken iki farklı gelenek, iki farklı dil yaratmıştır.

Bu iki farklı gelenek ve dil sanırım ilk defa olarak bu kongrede bariz bir şekilde yan yana gelmiş; bununla da kalmayıp birbirleriyle cepheden karşılaşmışlardır. Türkiye kanadı yıllar sonra nihayet kendi içinden açık ve keskin bir eleştiri doğurmuştur. Marmara Üniversitesi'nden Erhan Afyoncu, bugüne kadar yapılan yayınlanmış veya yayınlanmamış, çoğu doktora tezi olan çalışmalardaki çok yönlü yanlışlık, tutarsızlık, savrukluk ve yöntemsizliği çarpıcı örneklerle ortaya serdiğinde kimi tarihçiler hayret ve şaşkınlık içinde kalakalırken, bütün bunları uzun süredir bilen, gören ama bir türlü açıkça dile getiremeyen kimi meslektaşlar ise düşünce ve hislerine tercüman olan açık sözlü bir tarihçinin çıkışıyla ferahlamışlardı. Bu duyguyu ince ve nazik bir şekilde dile getirmek de Macar tarihçi Geza David'e düşmüştü. Aynı oturumun diğer konuşmacılarından Osman Gümüşçü, tahrir defterlerinin tarihi coğrafya bakımından önemini bir coğrafyacı gözüyle özetleyerek ve Türkiye'nin tek profesyonel bilgisayarcı-tarihçisi Ramazan Acun ise aynı kaynakların bilgisa-

yar teknolojisiyle nasıl işlenebileceği konusunda yılların emeğiyle geliştirdiği veri tabanı tasarımını aktarır ve tartışmaya açarak, Türkiye defterolojisinin geleceğiyle ilgili ümit ışığını artıran isimler oldular. Daha sonraki oturumlarda bu olumlu hava değişikliği Fatma Acun'un siyaset biliminden tahrir defterlerine uyarladığı bir model denemesi ve Yunus Koç'un 16. yüzyılın önemli bir demografi ve iskân sorununu, köylerin parçalanması olgusunu Bursa kazası örneğinde incelediği orijinal bildirisi ile artarak devam etti; her iki konuşmacı da modern defterolojinin en son gelişmelerini yerli tarihçiliğimizin gündemine taşıdılar. Ve nihayet, bu alanın sessiz ve derinden giden emekçilerinden Mehmet Öz'ün 15-16. yüzyıllarda Anadolu'da tarımsal üretimin yapısı gibi oldukça karmaşık bir konu üzerine sunduğu yetkin bildirisi, XIII. Türk Tarih Kongresi'nin kanımca en parlak bildirilerinden biri olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkiye defterolojisinin içerik ve yöntem açısından gelecekte alacağı ya da alması gereken yön konusunda çok güzel bir örnek oluşturmuştur.

Bütün bu bildirilerin yanı sıra, ilk defa olarak açıkça eleştiriye uğrayan geleneksel tarz ve içerikte sunulmuş tahrir defteri çalışmaları yine de sayıca daha çoktular. Aynı şekilde, artık iyice alışılageldiği üzere, aynı konular üzerinde anlamadığı bir 'dil'de sunulan bildirilere kimileri olup bitenlerin farkında değilmişçesine, bildikleri yegâne dille itirazlar ve eklemelerde bulundular; kim bilir, belki de Afyoncu'nun eleştirilerini hiç kimse kendi üzerine almadı. Her şeye rağmen bu kongrenin Osmanlı tarihinin defteroloji alanının Türkiye kanadı bakımından tarihsel bir dönüm noktası olma potansiyeline sahip bir toplantı olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Israrla bardağın dolu olan yarısını görmeyi tercih eden müzmin iyimserler, bu andan itibaren en azından bu alanda ele güne karşı daha güvenli olarak dolaşabilecekler.

17. ve 18. yüzyıllar: Hâlâ karanlık!

XIII. Türk Tarih Kongresi'nin dikkati çeken bir başka özelliği, uzun süredir birkaç tarihçinin ismiyle anılan 17. ve özellikle de 18. yüzyıllar Osmanlı tarihinin değişik boyutlarıyla ilgili bildirilerin sayıca çokluğu ve nispeten yüksek kalitesiydi. Uzun Osmanlı tarihinin belki de en önemli dönüşüm dönemlerinden biri olan ve desantralizasyon, iltizam-malikâne sistemi, ayanlık vb. gibi birkaç kalıp-klişe ile geçiştirmeye çalıştığımız, 'görkemli' klasik devir ile 'sansasyonel' 19. yüzyıl arasında sıkışıp kalan bu dönem, belki de Osmanlı tarihinin gerçek 'kara deliği' olarak tanımlanabilir. Ancak kuruluş dönemi-

nin aksine, aydınlatılması, arşivde araştırılmayı bekleyen yüz binlerce belgenin sistematik analiziyle, uzun dönemde de olsa daha mümkün gözüken 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı tarihinin son zamanlarda genç kuşak tarihçilerin artan ilgisine mazhar olduğu bu kongrede iyice ortaya çıkmıştır. İlgi artışının her derde deva olmadığı yerlerde, alanın her zamanki saygın isimleri hem kendi bildirileri hem de diğer bildiriler bağlamındaki tartışmalara katkılarıyla hazır ve nazırdılar. Bu bağlamda çok değerli iki tarihçi ve hocamız Özer Ergenç ile Suraiya Faroqhi'yi özellikle anmamız gerekiyor. Geniş perspektifleri, derin bilgi ve tecrübeleriyle hiçbir zaman elden bırakmadıkları eleştirelliklerini her fırsatta, yeri geldiğinde birbirlerine karşı da ortaya koyan bu örnek tarihçilerimizin gözetimi ve kılavuzluğunda daha anlamlı tartışmalara şahit olunan bu kongrede, anılan dönemle ilgili bildiriler kapsam açısından önceki kongrelere kıyasla daha çeşitliydi.

16. ve 17. yüzyıl boyunca Avrupa'da gelişen ve dönüşen Osmanlı imajını değerlendiren Aslı Çırakman ile 1645'den 1669'a kadar devam eden uzun ve kanlı Girit Savaşlarının, askeri açıdan yavaş yavaş inişe geçen Osmanlı dünyasında bir çeşit 'gaza ruhu' doğurup, takip eden yüzyıllarda defalarca kaleme alınan fetihnamelerce destanlaşarak nasıl kamuya mal olduğunu anlatan Nuri Adıyeke'nin bildirileri, klasik dönem ve sonrasında Osmanlı'nın içinde ve dışında gelişen ruh hali üzerine ilginç gözlemler sundular. 'Öteki' ve 'kendi' imajıyla ilgili ideolojik-kültürel kodların egemenlik alanına ilişkin bu ilginç bildirilerden Osmanlı'nın daha somut ve ele gelir gerçeklerine dönüldüğünde ise başka tartışmalı konular gündeme geldi. Bu bağlamda ilk dikkati çeken husus, anılan dönemin temel kaynaklarından birini oluşturan kadı sicillerine dayalı çalışmaların ön plana çıkmasıydı. Kaynaklardan hareketle bir tanımlama yapıldığında, Osmanlı tarihyazıcılığı açısından bir çeşit 'siciller çağı' olarak nitelendirilebilecek 17. ve sonrası yüzyılların toplumsal ve ekonomik tarihinin büyük ölçüde bu şeriye sicillerine dayalı gelişmesinde pek yadırganacak bir durum yoktu aslında. Bu kaynaklar üzerinde yapılacak her yeni çalışmanın, Osmanlı tarihinin somut gerçeklerinin yerel ölçekte bütün çeşitliliğiyle nasıl tezahür ettiğine dair olgusal bilgimizi zenginleştiren birer katkı olduğu açıktır. Her ne kadar 'analitik' açıdan eksikleri, zayıflıkları olsa da, bu bağlamda öne çıkan birkaç bildiri söz konusu kaynakların zenginliğini göstermesi açısından anılmaya değer.

1643-1656 yılları arasında Trabzon'da yönetici-yönetilen ilişkilerini ele aldığı bildirisinde Kenan İnan, Osmanlı kent toplumunun gündelik yaşa-

mında karşılaşılan ilginç ve bildik klişelerin dışında ayrıntılara değinirken, bir yandan da sicillere yansıdığı kadarıyla 17. yüzyılın kimi 'Celali dönemi' gerçeklerini Trabzon örneğinde tespit etmiş oldu. Sorulan bir soru üzerine her ne kadar açık bir yanıt vermekten kaçındıysa da, İnan'ın bildirisinde ortaya koyduğu olgusal bilgilerin Mustafa Akdağ'ın yıllar önce çizdiği genel tabloyu teyit eder niteliği aslında oldukça barizdi. Kemal Çiçek'in 18. yüzyıl başlarında Kıbrıs toplumunda kadının konumuna dair, yine sicillere yansıdığı kadarıyla, sunduğu bilgiler bir süredir iyice belirgin bir şekilde ortaya çıkan bir hususu, Osmanlı kentlerinde kadının hiç de o kadar edilgen bir konumu olmadığı ve evin dışına taşan birtakım etkinlikler içine girebildiğini gösteren yeni bir katkı oldu. Yalnız, sicillere yansıyan örneklerden hareketle girişilen bazı oranlamaların neyi ne ölçüde temsil ettiği ve bunların yorumu konusunda, tarihçiliğimizin daha eleştirel bir tutum ve yöntem geliştirmesinin gereği bir kere daha kendini hissettirmiştir. Yine sicil araştırmaları bağlamında dikkati çeken bir başka tema, İnan'ın bildirisinde de kısmen değinilen, Osmanlı adli-idari sisteminin ve her türlü noterlik işlemlerinin yegâne mercii olan ***kadı***nın konumu idi. Maalesef dinleyemediğim bildirisinde Nurcan Abacı Bursa, Tokat ve Konya örneklerinde 16.-18. yüzyıllarda Osmanlı kadısının özellikle toplumsal konumunu ele almış, anlaşıldığına göre, bu dönem Osmanlı kadısı ve adalet sisteminin temel özelliğinin 'bozulmuşluk' olduğu yolundaki genel yargıyı yeniden gözden geçiren bir bildiri sunmuştur. Bu bağlamda, kadıların ekonomik konumlarıyla ilgili bazı temel yapısal düzenlemelerin, örneğin miktarı belli nakit maaş yerine suiistimale çok açık bir ücret yönteminin, sıkça vurgulanan Osmanlı 'adalet' anlayış ve uygulamasına yönelik sonuçları, belki yeniden ele alınıp değerlendirilmesi gereken kritik bir başka nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

XIII. Türk Tarih Kongresi'nde 17. ve 18. yüzyıllarla ilgili öne çıkan bir başka konu, anılan dönemde Osmanlı devlet ve toplum düzeninde yaşanan temel dönüşümlerin şu veya bu derecede ilişkili olduğu kimi mali düzenlemelerdi. Mehmet Genç, Yavuz Cezar ve Ahmet Tabakoğlu gibi iktisat tarihçileriyle Ariel Salzmann, Eftal Şükrü Batmaz gibi tarihçilerin çalışmaları, merkez ve taşra maliyesinde, yani merkezi ve yerel düzlemde artığa el koyma mekanizmalarında yaşanan bazı önemli değişimlerin, bu yüzyıllarda imparatorluğun iç bünyesinin geçirdiği ciddi niteliksel dönüşümlerin kısmen nedeni, kısmen ise birer yansıması olduğunu göstermişti. Klasik dönemin ilgili alanlarda çok yönlü işlev gören temel kurumu olan tımar sisteminin

hızlı bir çözülme sürecine girmesiyle eş zamanlı olarak iltizam sisteminin yaygınlaşması, tımar gelirlerinin merkez hazinesine aktarılarak büyük mukataalara dönüştürülmesi ve ardından giderek sancak ölçeğine ulaşan bu gelir kalemlerinin toptan veya parçalanarak önce kısa süreli, 17. yüzyılın sonlarından itibaren de hayat boyu kişilere iltizama verilmesi bu bağlamda kritik bir gelişmeydi. Bu değişimin bir taraftan merkezi yönetimin acil nakit ihtiyacını karşılama konusunda gündeme getirdiği yeni politikaların sonucu olduğu fakat, bununla birlikte, paradoksal olarak gerek merkezde gerekse taşrada merkezi hükümetin siyasi ve ekonomik gücüne ortak olan yeni toplumsal güç odaklarının doğuşuna ve/veya güçlenmesine de zemin hazırladığı artık iyice anlaşılmaktadır. Bilgilerimizin bugünkü çok kaba durumu, bütün bu gelişmelerin, 17. ve 18. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yanda merkezi devlet ve onun yüksek görevlileri, diğer yanda her çeşidiyle palazlanan taşra aristokrasisi ve bu ikisi arasında anahtar rolü oynayan büyük sarraflar ve ticaret burjuvazisi üçgeninde, kurulan ve bozulan ittifaklarla, kızışan ekonomik artığa el koyma mücadelesinin çeşitli tezahürleri olarak okunabileceğini göstermektedir.

Bu mücadelenin Rifa'at Ali Abou-El-Haj ve kısmen Madeline C. Zilfi ile Metin Kunt gibi tarihçilerin çalışmalarına konu olan siyasi, ideolojik tezahürlerinin pek gündeme gelmediği XIII. Türk Tarih Kongresi'nde, bu çok yönlü idari, siyasi ve ekonomik dönüşümün kilit noktasını oluşturan, mutlak devletin yeni rant dağıtım mekanizmasını ifade eden ***mukataa-iltizam*** sistemini ele alan birkaç bildiri, bu alanda yapılacak çok şey olduğunu bir kez daha gösterir gibiydi. Söz konusu tema, bu kongrede bir dönemlerin popüler konusu ayanlarıyla değil, bu defa 'voyvodalık' kurumuyla tartışıldı. İbrahim Yılmazçelik'in Diyarbekir, Erol Özvar'ın ise Rum Eyaletleri örneklerinden hareketle sundukları bildiriler, bu kurumun, devletin 17. yüzyıldan itibaren merkez ve taşra mali teşkilatında giriştiği yeni düzenleme ve uygulamalarda oldukça merkezi bir yer tuttuğunu teyit ettiler. Her iki konuşmacı da, daha ziyade taşraya atanan yöneticilerin görev yerlerine bizzat gitmeyip, kendi adlarına gönderdikleri vekil yöneticiler olarak bilinen voyvodaların, ilk başlarda merkezi yönetimin taşra hazine defterdarlıklarının ilgası (16. yüzyıl sonlarında ilk örneklerine şahit olunan, ancak yaygın olarak 17. yüzyıl ortalarından itibaren görülen bir olgu) ve bir çeşit özelleştirilmesiyle kaza ve/veya sancak ölçeğinde oluşturulan mukataaların (= voyvodalıkların) mültezimleri olarak karşımıza çıktıklarını vurgulamıştır. Bununla

birlikte, iltizam işleminin denetimden uzak olmayan, günübirlik hesapların dönem sonunda merkez hazinesine rapor olarak sunulması olgusuna dikkat çeken Yılmazçelik, buradan hareketle voyvodaları neredeyse birer 'devlet memuru' olarak tasvir ederken, Özvar'ın ifadeleri, daha doğru olarak, iltizam sisteminin ve mültezimin doğası itibariyle böyle bir tanımlamanın sınırları içinde değerlendirilemeyeceğine işaret etmiştir. Bu önemli farkın açıkça ortaya çıkmasına rağmen, her iki konuşmacının da, söz konusu olguya büyük ölçüde merkezi yönetimin maliye bürokrasisinin 'formel' kayıtları çerçevesinde, birer mali işlem olarak yaklaşmaları, voyvodalık, ya da bir bütün olarak malikâne-mukataa-iltizam olgusunun diğer boyutlarının gözden kaçmasma yol açmıştır. Oysa biliyoruz ki, bu sistem çerçevesinde taşrada karşımıza çıkan voyvodaların önemli bir kısmı klasik dönemin sancakbeyine benzer mülki ve askeri niteliğe sahip birer 'taşra hâkimi' konumundaki yerel ayan ve eşraftan idi. Malatya'da Rişvanzâdeler, Diyarbakır'da Şeyhzâdeler, Mardin'de Millizâdeler, Orta Anadolu'da Caniklizâdeler ve Cabbarzâdeler (Çapanoğulları) vb.nin, çoğu zaman 'voyvoda'lık vasıtasıyla, pek de devlet memuru sınırları çerçevesine sığmayan bir şekilde hüküm sürdüklerini gösteren oldukça fazla kanıt mevcuttur.

Bununla birlikte, şurası da hemen belirtilmelidir ki, Özer Ergenç'in voyvodalık etrafında dönen bütün bu gelişmeleri 17. ve özellikle de 18. yüzyılın büyük 'pâre' mukataaları çerçevesinde, dönemin genel bağlamına oturtma yönündeki uyarı ve değerlendirmelerine rağmen, ilerleyen tartışmaların sonunda izleyiciler salondan kafaları daha da karışık ayrıldılar. Bu, kanımca, anılan dönemin Osmanlı devlet ve toplumsal yapısıyla ilgili sağlam bir terminolojik ve olgusal bilgi temelinden hâlâ ne kadar uzak olduğumuzun, bu bağlamda tarihçiler arasında ortak bir dilin henüz gelişmemiş olduğunun bir başka göstergesiydi. Bir başka önemli nokta ise, eksik bilgi birikimi üzerinde kurulacak genel kavramsal çerçevelerin de her zaman çok anlamlı olmayabileceği, belki bu yönde büyük genelleme ve hükümlerde bulunmadan olgusal bazda örnek araştırmaların sayısını hızla artırmak gerektiği gerçeğiydi. Olgusal zenginliğin, kavramsal çerçeve ve derinliğin öneminin bir kere daha vurgulandığı bu noktada, dönemin Osmanlı iktisat tarihinin önemli isimlerinden Mehmet Genç'in heyecanla beklenen bildirisini sunmaya gelememiş ve bu tartışmalarda derin vukufundan bu en fazla ihtiyaç duyulan anda mahrum kalınmış olması, her halde bu kongrenin en önemli şanssızlıklarından biri olarak hatırlanacaktır.

17. ve 18. Yüzyıllar bağlamında dikkati çeken diğer bildiriler arasında Suraiya Faroqhi'nin, Ankara'da üretilen *sof*'un Avrupa pazarlarına uzanan macerasını anlattığı bildirisi, bir yandan söz konusu dönemde, bu bir zamanların önemli Osmanlı ürününün uluslararası ticaretteki seyrine, bu çerçevede değişik ülke tüccarlarının Ankara'daki ikamet ve faaliyetlerine dair ilginç gözlemler sunarken, diğer yandan özellikle Osmanlı ticaret tarihi bağlamında Avrupa'nın kimi yerel arşivlerinin önemini de bir kez daha ortaya koymuş oldu. Diğer ilginç bir bildiri ise Ömer Demirel'den geldi. Çalışmalarını büyük ölçüde Sivas kent tarihinin çeşitli boyutlarına yoğunlaştıran Demirel'in, Sivas'ın 16. yüzyılın sonlarında kurulan bir kenar mahallesinin kuruluş ve sonraki dönemlerdeki gelişmesinin öyküsünü çeşitli boyutlarıyla aktardığı bildirisi, bu tür çalışmalarda tek bir tarihteki kesitsel betimleme yerine, uzun dönemli değişimleri gözleyerek tarihi donmuş bir resim olmaktan kurtarıp yaşayan, dinamik bir süreç olarak ele almak gerektiğinin de güzel bir örneğini oluşturdu.

* * *

Başta da vurgulandığı gibi, XIII. Türk Tarih Kongresi'nin bütününü kapsama iddiasında olmayan bu değerlendirmenin oldukça sınırlı ve öznel olduğu ortadadır. Kaldı ki, bu büyüklükte ve altı paralel seksiyonda gerçekleştirilen böylesi toplantıların tam bir panaromasını ortaya koymanın imkânsızlığı da açıktır. Dolayısıyla, burada anılmayan diğer konular ve alanlardaki bildirilerin daha önemsiz olduğu anlamının çıkarılmaması gerektiğini belirtmek bile yersiz. 19. yüzyıl tarihiyle ilgili onlarca bildiri arasından birkaçı dinlenebilmişse de, bu sınırlı gözlemlerin bu alanın toplu ve anlamlı bir değerlendirmesi için yeterli olmadığı ortadadır. En doğrusu, belki kongrenin bu kısmı ve/veya bütünün başka gözlerden ve farklı açılardan değerlendirilmesi olacaktır. Her ne kadar uluslararası nitelikte olsa da, bu tür değerlendirmelerin, burada yapıldığı gibi, Türkiye tarihçiliğinin de birer dönemsel panaromik değerlendirmesine, durum muhasebesine vesile olacağı açıktır. Aynı şekilde, her ne kadar kendi hücrelerimizde bireysel çalışmayı seviyorsak da, ara sıra ayağımıza gelen böyle fırsatları kullanıp, dikkatlerimizi ağaçtan ormana çevirmek, çevre ve ruh sağlığı açısından bütünüyle yararsız olmasa gerek.

MODERN OSMANLI TARİHYAZIMINDA "KLASİK DÖNEM": BİR ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME[1]

Modern Osmanlı tarihyazımında kabaca 1400 ile 1600 yılları arasını kapsayan, ancak farklı tarihçilerce değişik bakış açılarından sınırları bazen Tanzimat'a uzanan, hatta Tanzimat'ı da içeren hayli uzun bir dönem "kla-

1 Bu yazı ilk olarak *Tarih ve Toplum, Yeni Yaklaşımlar*'da (4/2006, 273-294) yayınlanmıştır. Osmanlı tarihyazımının çok kullanılan ancak üzerinde az düşünülen bir boyutunu tartışmaya açan yazı, Bilim ve Sanat Vakfı tarafından 8-12 Ekim 2004 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen "Klasiği Yeniden Düşünmek" konulu sempozyuma sunulan bildiriden doğdu. "Modern Osmanlı Tarihyazımında 'Klasik Dönem': Bir Eleştirel Değerlendirme", *Rethinking the Classic / Klasiği Yeniden Düşünmek* adlı konferansta (İstanbul, 8-10 Ekim 2004) sunulmuş bildiri. Ayrıca, yukarıda anılan konferans bildirileri kitabında "Modern Osmanlı Tarihyazımında 'Klasik Dönem'" başlığıyla tekrar basıldı (bkz. *Medeniyet ve Klasik*, İstanbul: Kültür ve Sanat Vakfı, Klasik Yayınevi, 2007, 319-338). O toplantıda dile getirilen ana fikirler daha da geliştirildi ve sonunda bu şekli aldı. Sempozyum düzenleyicilerine bildiriler kitabında yayınlanmak üzere sunulan daha erken bir versiyonun bu zamana kadar yayınlanmamış olması, bu tartışmayı *Tarih ve Toplum* sayfalarında tarihçilerin dikkatine daha doğrudan sunma fikrini doğurdu. Osmanlı tarihçiliğinin sorunlarına ilgi duyan tarihçi ve sosyal bilimcilerin daha farklı boyut ve derinliklerde bu tartışmaya katılmaları yazarın samimi arzusudur. Bu metnin ortaya çıkışma vesile olan Bilim ve Sanat Vakfı'ndaki değerli sosyal bilimci meslektaşlara, özellikle tartışmanın temel sorunsallarının geliştirilmesine yönelik katkıları için Sayın Yunus Uğur'a çok teşekkür ederim. Metnin birkaç yerinde sempozyuma sunulan kimi bildirilere atıflar görülecektir. Söz konusu bildirilerden ve sempozyumdaki diğer tartışmalardan yararlandım ve kimi kavramları ödünç aldım. Yeri geldiğinde isimleriyle belirttiğim bu meslektaşlarıma en azından gıyaplarında teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Okuduğunuz metnin nihai şekillenmesinde Tarih Vakfı'nın Ankara Tartışmaları'nda aynı konuda yaptığım sunuşta dile getirdikleri eleştirel değerlendirmeleri ve sorularıyla katkıda bulunan sosyal bilimci ve tarihçi meslektaşlara, bilhassa Sayın İlhan Tekeli, Özer Ergenç ve Ferdan Ergut'a ayrıca müteşekkirim. Söz konusu eleştirel katkılarına rağmen, bu, anılan isimlerin okuduğunuz metindeki argümanlara tamamen katıldıkları anlamına da gelmemektedir şüphesiz. Bu gibi noktalar ve daha birçok boyutun müteakip yazılarla tartışılmasını dileyebilirim ancak.

sik dönem" olarak ifade edilegelmiştir. Bununla birlikte, en yaygın yaklaşım Fatih'ten Kanuni Süleyman döneminin sonuna kadar uzanan dönemin "klasik dönem" olarak adlandırılmasıdır. Her ne kadar Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesine çıktığı yıllardan, 1300'lerden başlasa da, Halil İnalcık'ın, kendisi de artık bir klasik olmuş *The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600* (1971) adlı kitabının yayımlanmasının bu yaklaşımı pekiştirdiği de düşünülebilir. Daha sonraları bu terim modern Osmanlı tarihyazımında bir dönem üzerinde oluşan sessiz bir mutabakatın ifadesi olarak geniş kullanım alanı bulmuştur.

Toplumlar ve devlet yapıları gibi uzun tarihsel oluşumların analizini kendisine uğraş edinen tarihçilerin, dönemsel karakteristikler, değişim ve dönüşümlerdeki tarihsel süreklilik ve kopuşlar üzerinden belli dönemlendirmelere girişmeleri ya da zaman zaman bu bağlamda öne sürülen genel kabul görmüş yaklaşımlara başvurmaları anlaşılır bir şeydir. Hatta, bu kaçınılmaz ve gereklidir de. En azından, "neyse odur!" kolaycılığıyla tarihsel olgunun ulaşılan sınırlı bilgisini alt alta sıralamakla yetinmeyen tarihçinin anlama ve anlamlandırma çabası başlı başına saygıdeğer bir çaba olarak görülmelidir. Belki de tarihçiliğe atfedilen "bilimsellik" en fazla bu noktada karşımıza çıkar. Öte yandan, her dönemlendirme girişiminin bir derece öznellik taşıdığı da açıktır; zira bu esasen bir kavramsallaştırma, bir üst dil inşa etme, dolayısıyla bir yorumlamadır.[2] Yorumun kendisinde içsel olarak var olan öznelliğin boyutu bir yana, her dönemlendirme girişiminin bir tartışmayı beraberinde getirmesi de o derece kaçınılmazdır. Tartışma sadece belli dönemler için önerilen sıfatlar veya terim/kavramlar üzerinden değil, dönemlendirmelerin kronolojik sınırları ve içeriği üzerinden de geliştirilebilir. Uzun Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi de, doğal olarak, bizzat Osmanlı tarihçilerinden başlayarak günümüz modern tarihçiliğine kadar tartışılagelen bir konudur. Son yıllarda daha da canlanan tartışmalar, esasen 17. ve 18. yüzyıllarla (ki zaman zaman klasik sonrası –postclassical- olarak da anılır)[3] 19. yüzyılın nereye oturtulacağı ve nasıl bir dönemlendirme içinde anlamlandırılabileceği

2 Yorumlama ile spekülasyon arasındaki ince ayrım üzerine bkz. A. Turan Alkan, *Yol Türküleri*, İstanbul: Ötüken Yay., 1999, 168-195.

3 Osmanlı tarihinin bu dönemini esas olarak sürekli dış müdahaleler bağlamında ele alan bir yorum için bkz. Özer Ergenç, "Halk ve Devlet", Yonca Anzerlioğlu, ve diğerleri (ed.), *80. Yılında Türkiye Cumhuriyeti ve Demokrasi*, Ankara: Hacettepe Ünv. Yay., 2004, içinde, 136-138.

üzerinde yoğunlaşmasına rağmen, bu tartışmaların önemlice bir bölümü "klasik dönem" terimiyle neredeyse eşanlamlı hale gelen 15-16. yüzyılları da içermektedir.

Osmanlı tarihini "klasik dönem" ekseninde tartışan bu panel çerçevesinde Osmanlı "klasik dönem"inin neliği, bu tanımlamanın ve onunla paralel olarak sıkça kullanılagelen "altın çağ" yaklaşımının yarattığı ciddi tarihyazımı problemlerinin nasıl aşılabileceği gibi önemli konular panelin diğer konuşmacılarınca ele alınacaktır.[4] Benim katkım ise "klasik dönem" tanımlamasının Osmanlı çalışmalarındaki kullanımıyla, bu kullanımın tarihyazımına etkisini tartışmaya açmakla sınırlı olacak. Sunuşun tamamına hâkim olan eleştirel yaklaşımımı, dört temel soru/başlık üzerinden geliştireceğim. İlk soru "klasik dönem" tanımlamasının Osmanlı tarihçiliğinde hangi bağlamlarda ve anlamlarda kullanıldığıyla ilgilidir. Böyle bir sunuşun doğal başlangıç noktası olarak gördüğüm bu kısım, diğer konuşmacıların üzerinde durdukları/duracakları noktalarla muhtemelen büyük ölçüde örtüşecektir. İkinci soru, bu tanımlamanın, konu edindiği özel dönemin çalışılmasına analitik, yöntemsel bir katkı ve derinlik kazandırıp kazandırmadığını tartışmaktadır.[5] Üçüncü soru, "klasik" tanımlamasının "altın çağ" vurgusuyla kullanılmasının a) Genel olarak modern Osmanlı tarihyazımına olumlu bir etkide bulunup bulunmadığı, ve b) Dönemler arası ilişkilerin kurgulanmasında ne gibi sorunlar doğurduğu/doğurabileceğiyle ilgilidir. Son soru ise, yukarıdaki sorulara yönelik değerlendirmelerin ortaya koyduğu sonuçlar bağlamında "klasik" teriminin tarihsel dönemselleştirmeler çerçevesinde nasıl kavramsallaştırılabileceğine dairdir.

---

4 Panelin diğer konuşmacıları, değerli tarihçilerimiz Mehmet Genç, Mehmet İpşirli ve Cemal Kafadar'dı.

5 Burada bir taraftan da, Rifa'at Abou-El-Haj'ın sunduğu basit örnekte olduğu gibi (*Modern Devletin Doğası*, Ankara: İmge Yay., 2000, 31), 16-17. yüzyıllar İngiltere'sinde çok yaygın olan ve sistemin işleyiş mekanizmasının bir parçası haline gelen yolsuzluk ve rüşvet, İngiliz tarihçilerce meşru bir araştırma konusu olarak rahatlıkla incelenebilmesine rağmen, Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı'daki benzer olayları bir kalemde kınama reflekslerinin ortaya çıkardığı mesafe duygusu ve profesyonellik zaafını kastediyorum elbet.

1. Osmanlı çalışmalarında "Klasik Dönem"

a)"Klasik Dönem"in kronolojik bağlamı[6]

Osmanlı tarihçiliğinin "klasik" dönemi hangi kronolojik zaman aralığı için kullandığına başta özetle değinmiştik. Oradan da anlaşıldığı gibi, bu konuda tam bir fikir birliğinden bahsetmek mümkün değildir. Yaklaşımlar bakış açısı farklılıklarına, durulan yere, cevabı aranan sorulara ve vazedilen problemlere göre hayli farklılaşmaktadır.[7] Kimi çalışmalar, İnalcık'm anılan kitabının etkisi altında, Osmanlı'nın tarih sahnesine çıkışıyla birlikte klasik dönemi başlatmakta ve genellikle 1600 civarında da bitirmektedir. Öte yandan, ciddi bir analitik kaygısı, temel sorunsalı olmayan çoğu çalışma "klasik" terimini basit bir sıfat olarak kullanmakta, bizzat İnalcık'ın kitabının içeriğindeki analitik derinliği ve kitabın kronolojik özet kısmına açıkça yansıyan içsel bir dönemlendirme çabasını gözden kaçırmaktadırlar.[8]

Daha yaygın ve Osmanlı tarihçiliğindeki egemen yaklaşım ise bu tanımlamayı yaklaşık 1400-1600 veya 1450-1566 dönemi için kullanmaktadır. İlki kabaca yüzyıl dönümlerini, ikincisi ise daha belirgin bir şekilde Fatih'ten II. Selim'e uzanan dönemi esas almaktadır. Fakat her ikisi de, analitik bir değerlendirmeyle, bir uç devletinden merkezi devlet veya imparatorluk yapısına geçişe ve bu çerçevede Kanuni dönemi sonlarına kadar gerçekleşen kurumsal, hukuki, ideolojik gelişmelere vurgu yapmaktadır.[9] Sanat, mima-

---

6 Tarihsel dönemlendirmelerin aynı zamanda birer genelleme içerdiği, vurgulanan özelliklerin anılan dönemin tamamına teşmil edilip edilemeyeceği zaman zaman haklı olarak tartışılmasına rağmen, bu bağlamda mekânsal boyut genellikle gözden kaçırılmaktadır. Bu önemli noktaya son bölümde değineceğim; dolayısıyla bu başlık altında "klasik dönem" tanımlamasını, tarihyazımındaki egemen kullanımını takip ederek, yalnızca kronolojik boyutta ele alacağım.

7 Burada değinilen farklı dönemlendirmelerin her birine ayrı ayrı kaynak gösterme gereği duymuyorum. Özellikle son yirmi otuz yılda kaleme alınan eserlerin, kitap ve makalelerin tümünde bu yaklaşımların biri veya diğerini görmek mümkündür. Bu literatüre aşina olmayan okuyucunun işini kolaylaştırmak için iki büyük derlemeyi önerebilirim: Güler Eren (ed.), *Osmanlı*, 12 cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999; Hasan Celal Güzel, ve diğerleri (ed.), *Türkler*, cilt 9, 10 ve 11, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002.

8 Halil İnalcık'ın münhasıran dönemlendirme konusunu ele aldığı bir makalesi için bkz. "Periods in Ottoman History", Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History*, İstanbul: Eren Yay., 1998, içinde, 15-28.

9 Osmanlı tarihinin tam da bu dönemine yönelik değerlendirme ve yorumlarını yakın zamanda kitaplaştıran Murat Belge de, II. Mehmed'le başlayan söz konusu dönemi

ri ve bürokrasinin gelişimi açısından konuya yaklaşanlar ise 17. yüzyılı da Osmanlı'nın "klasik" dönemi içine dâhil etmektedirler. Kimi tarihçilerse, Tanzimat'tan önceki dönemi yekpare "klasik dönem" olarak tanımlama eğilimindedirler. Elbette bunun değişik versiyonları söz konusudur ve birkaçına biraz aşağıda değineceğim.

Bu bağlamda hemen vurgulanması gereken bir başka nokta ise, Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesini bu tanımlama dışında yapanların yanı sıra, Osmanlı'ya özel bir dönemlendirme çabasına girmenin gerekliliğini sorgulayan yaklaşımların da mevcut olduğudur. Örneğin, Kemal Karpat bu konuda kaleme aldığı önemli makalesinde,[10] genellikle klasik dönem bağlamında değerlendirilen 1421-1596 tarihleri arasını, yapısal-toplumsal dönüşümlerin nitelikleri üzerinden "merkezi yarı feodal dönem" olarak tanımlarken, Linda Darling tamamen farklı bir dönemlendirme önererek, 1300-1550 arasını "Genişleme", 1550-1718 arasını "Tahkim (consolidation)", sonrasını ise "Dönüşüm" olarak görmektedir.[11] Eleni Gara ise, Osmanlı'ya özgü bir dönemlendirme çabasını pek anlamlı bulmamakta, Avrupa tarihinin Ortaçağ, Erken Modern ve Modern Çağlar dönemlendirmesinin yeterli olabileceğine dikkat çekmektedir.[12] Bir başka Osmanlı tarihçisi Jane Hathaway ise, Osmanlı'nın tarihi gelişiminin dönemlere ayrılarak incelenmesinin potansiyel tehlikelerine dikkat çekmektedir. Bu girişimlerin değer yargılarını pekiştirdiğini belirten Hathaway, büyük dönüşüm anlarının uzun oluşum ve hazırlık dönemleri olduğunu ve bunların da ancak kopuşlardan ziyade sürekliliklere vurgu yaparak hakkıyla değerlendirilebileceği görüşündedir.[13]

Bütün bu farklı yaklaşımların kendi içlerindeki doğruluk paylarını ve dönemlendirmenin gerekliliğini tartışmaktan ziyade, aşağıdaki sayfalarda Osmanlı klasik dönemi bağlamında en yaygın yaklaşımı esas alarak, 15-16. yüzyıllar üzerinden bir değerlendirme yapmaya çalışacak ve bu dönemin "klasik

'imparatorluk' kavramı ile ele alarak mevcut literatüre katılmaktadır. Bkz. *Osmanlı'da Kurumlar ve Kültür*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, 70.

10 Bkz. "Osmanlı Tarihinin Dönemleri, Yapısal Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", Kemal Karpat (ed.), *Osmanlı ve Dünya, Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Ufuk Yay., 2000, içinde, 119-145.

11 Linda T. Darling, "Another Look at Periodization in Ottoman History", *TSA Journal*, 26/2 (2002), 9-28.

12 "Ottoman Periodization", H-TURK, 2 Şubat 2004.

13 Jane Hathaway, "Problem of Periodization in Ottoman History: Fifteenth through the Eighteenth Centuries", *TSA Bulletin*, 20/2 (1996), 31.

dönem" olarak algılanışının tarihyazımına etkileri üzerinde duracağım. Öncelikle bu dönemin Osmanlı tarihyazımında hangi özellikleriyle vurgulandığına bakmakta yarar var.

b) "Klasik Dönem"in içeriği

Hemen söylemek gerekir ki, "klasik dönem" olarak tanımlanan 15-16. yüzyıllar, aslında egemen tarihyazımında Osmanlı dendiğinde akla ve dile gelen bütün temel özelliklerle klişe tanımlamaların atfedildiği tarihsel dönemdir. Bu dönem özü itibariyle her bakımdan Osmanlı gücünün, dolayısıyla Türklüğün ihtişamını ifade eder. Bu ihtişamın simgesel ismi ise Batılılarca "Muhteşem", Türklerce "Kanuni" olarak resmedilen Sultan Süleyman'dır.[14]

Söz konusu büyüklüğün boyutlarına gelince; 15-16. yüzyıllar, her şeyden önce merkeziyetçi patrimonyal devlet ve onun temel kurumlarının (*timar, devşirme-kul* sistemi ve onlar etrafında geliştirilen *örfi* hukuk) ortaya çıkıp pekiştiği dönemdir. Bu boyutlar öncelikle Ö. Lütfi Barkan ve ardından da Halil İnalcık tarafından işlenmiş ve genel kabul görmüştür. Burada kurumsal ve hukuki-idari yapıda mükemmelleşme ve farklı geleneklerin özgün sentezine de vurgu vardır.[15]

Askeri, siyasi, idari alanlardaki yükselişe ilâveten, "klasik dönem" sanat, bilim ve edebiyat, mimari ve hatta sanayi[16] alanlarında da zirvenin yaşandığı dönemdir. Bu bağlamda, 17. yüzyılı da kapsayan "klasik dönem" Osmanlı'nın kendi özgün maddi ve manevi kültürünü, uygarlığını yarattığı ve en tipik örneklerini ortaya koyduğu dönemi ifade eder.[17]

---

14 Bu dönem üzerine iki önemli derleme için bkz. Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, Paris, 1992; Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (ed.), *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul: The ISIS Press, 1994.

15 Örnek olarak bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, cilt 10, içinde, 217. Ayrıca bkz, Cemal Kafadar, "The Ottomans and Europe", Thomas A. Brady, Jr, ve diğerleri (ed.), *Handbook of European History, 1400-1600*, E. J. Brill, Leiden, New York, 1994, özellikle 619 vd.

16 Bkz. Ümit Koç, "Klasik Dönem Anadolu Sanayii Üzerine Bir Değerlendirme (1500-1605)", Hasan Celal Güzel, ve diğerleri (ed.), *Türkler*, cilt 10, içinde, 771 vd.

17 Bu alanlardaki gelişmelerin toplu bir değerlendirmesi için yukarıda anılan *Osmanlı* ve *Türkler*'e ilaveten bkz. Gilles Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, 195 vd.; Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (ed.), *Süleyman the Second and His Time*, 257 vd..

"Klasik dönem"de Osmanlı ekonomik ve ticari açılardan da bir dünya gücüdür. Osmanlı Devleti doğu-batı ticaret yollarına egemen konumu ile dünya ticaretinde önemli bir aktördür. Ayrıca, tarımsal alanda mülkiyet ve üretim ilişkileri kodifiye edilmiştir; tarım ve uluslararası ticaretle paralel giden fetih ekonomisi de Osmanlı'nın bu alandaki gücünün diğer bir ayağını oluşturmaktadır. Kimilerine göre, bu güç topluma "refah" olarak da yansımıştır. Her ne kadar, Mustafa Akdağ'ın çizdiği 15. ve özellikle 16. yüzyıl tablosu pek böyle bir manzaraya işaret etmiyorsa da,[18] 16. yüzyılın hızlı nüfus artışını açıklayan nedenler arasında göreli siyasi istikrar, toplumsal düzen ve yükselen refah da zikredilir. Ömer Lütfi Barkan'ın ayrıntılı kanun külliyatından yola çıkarak "imparatorluğun her köşesinde muntazam çalışan muazzam bir devlet teşkilatı"na yaptığı aşırı vurgu ile,[19] Halil İnalcık'ın *çift-hane* sistemi üzerinden tanımladığı küçük çiftçi üretimine verdiği önem,[20] yine bu dönemi "klasik"leştiren önemli unsurlar arasında zikredilmelidir. Mehmet Genç'in Osmanlı iktisadi düşüncesinin temel ilkelerinin daha bu dönemlerden itibaren nasıl biçimlendiğine yönelik öncü kavramsal değerlendirmeleri,[21] tarihyazımında şimdiden kendine haklı bir yer edinirken, sözü edilen iktisadi düzenin rasyonelliği ya da irrasyonelliği ise tartışılmaya devam etmektedir.[22]

Aynı şekilde, "klasik dönem", Osmanlı Devleti'nin uluslararası ilişkiler alanında bir çeşit "Süper Güç" olarak dünya politikasında söz sahibi ve belirleyici olduğu, her daim hesaba katıldığı bir dönem olarak da ele alınmıştır.[23]

---

18 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Tarihi*, 2 cilt, İstanbul: Tekin Yay., 1977; aynı yazar, *Celali İsyanları, Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası*, İstanbul: Bilgi Yay., 1975.

19 Barkan'ın bu yaklaşımı çeşitli makalelerinde veciz ifadelerini bulmuştur. Topluca bkz. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler, 1*, İstanbul: Gözlem Yay., 1980.

20 Bkz. "The Çift-hâne System and Peasant Taxation", Halil İnalcık, *From Empire to Republic*, İstanbul: The ISIS Press, 1995, s. 61-72. Bu çalışmanın değişik versiyonları için bkz. Aynı yazar, "Village, Peasant and Empire", Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington: Indiana University Press, 1993, 136-160; aynı yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 1, 1300-1600*, Eren Yay., 2000, 187-225.

21 Bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yay., 2000, Birinci Bölüm'deki makaleler, 43-96.

22 Alkan, 178-185.

23 Bu görüşün oldukça etkili bir sunumu ve Kılıçbay tarafından şiddetle eleştirilen bir örneği için bkz. Durmuş Hocaoğlu, "Tarih, İlim ve Pratisyen bir Apoloji" ve

Bu değerlendirmenin "cihan devleti/imparatorluğu", "dünya gücü" vb. gibi değişik biçimleri olduğu gibi, daha bölgesel bir süper güç ya da İslam dünyasının egemen gücü şeklinde daha ihtiyatlı değerlendirmeler de esas olarak Osmanlı'nın yükselen politik gücüne atıfta bulunmaktadırlar.[24] Mehmet Ali Kılıçbay ise, Akdağ'ın toplumsal ve ekonomik problemlerine dikkat çektiği bu dönemde, Osmanlı'nın uluslararası alanda, özellikle denizlerde hiç de bir "süper güç" olmadığı kanaatindedir.[25] Dolayısıyla tarihyazımı, Osmanlı'nın içeride ve dışarıdaki gücü konusunda farklı bilgi ve yorumlar ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, egemen söylem, bu dönemin Osmanlı gücünün zirve noktasını temsil ettiği yolundadır. Osmanlı'nın bu dönemdeki itibari gücünü, sınırlarını da belirterek teslim eden Murat Belge, vurguyu değişik bir noktaya yapmakta ve anılan dönemde Osmanlı Devleti'nin artık padişahların şahsi özellikleriyle yönünü değiştiremeyecek derecede anonimleştiğine, nesnelleştiğine ve yerli yerine oturduğuna dikkat çekmektedir.[26]

Osmanlı "klasik dönemi"nin belki de içi en iyi doldurulabilecek, üzerinde en fazla ittifak edilen boyutu, bir "imparatorluk dili"nin, üslubunun yönetimde, edebiyat, sanat ve mimaride tipik yansımalarını buluşudur. Halil

---

"İhtilafta Rahmet Vardır", Mehmet Ali Kılıçbay, *Benim Polemiklerim*, Ankara: İmge Yay., 1995, 233-256.

24 Bkz. Kafadar, 608-609; Feridun Emecen, "Sultan Süleyman Çağı ve Cihan Devleti", Hasan Celal Güzel, ve diğerleri (ed.), *Türkler*, cilt 9, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2002, 501 vd.. Avrupa'daki Osmanlı gücünün boyutları üzerine değerli bir çalışma için bkz. Gülru Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (ed.), *Süleyman the Second and His Time*, 195-202.

25 Bkz. Kılıçbay, *Benim Polemiklerim*, 171-186, 219-232, 257-272. Murat Belge de, denizlerin Osmanlı devinin en zayıf yanı, 'Aşil topuğu' olarak kaldığına özellikle dikkati çekiyor (*a.g.e.*, s. 77). Salih Özbaran'ın Osmanlıların anılan dönemdeki deniz gücünün özellikle uzak iklimlerdeki macerasının kimi ayrıntılarına ve sınırlarına dair çalışmaları ile İdris Bostan'ın Osmanlı denizciliğinin teknik ve teşkilat boyutundaki özellikleri üzerine araştırmalarının bu gibi tartışma ve yorumlara çok yönlü katkı sunduğunu burada bilhassa zikretmek gerekir. Özellikle bkz. Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Amire*, Ankara: TTK Basımevi, 1992. Ayrıca bkz. Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent", *Archivum Ottomanieum*, VI (1980), 211-282; aynı yazar, *The Ottoman Empire 1300-1650. The Structure of Power*, New York: Palgrave, 2002, bilhassa s. 287-317; Elizabeth A. Zachariadou (ed.), *The Kapudan Pasha and his Domain*, Rethymnon: Crete University Press, 2002.

26 Bkz. Belge, 74.

İnalcık'tan Murat Belge'ye birçok tarihçi ve sosyal bilimcinin vurguladığı bu emperyal söylem, 15. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak bütün 16. yüzyıl ve hatta birçok açıdan ciddi sorunlarla boğuşulan ve "klasik" Osmanlı kurumlarının çözülmeye başladığı bir dönemi ifade eden 17. yüzyılda da gelişimini sürdürmüştür. Bu söylemle imparatorluk, kendi ontolojik ve epistemolojik dünyasının temel parametrelerini oluşturmuş, kendine dair bir bilinçlilik durumu (self-consciousness) yaratmış, bu çerçevede kendisini başkalarıyla değil kendine atıfla tarif eden (self-referential) bir devlet ve evren telâkkisi ortaya koymuştur.[27] Cemal Kafadar bunu "klasik Osmanlı uygarlığı" şeklinde ifade etmekte ve bunun, edebiyat ve mimari de dâhil olmak üzere değişik alanlardaki sembolik ifade ve tezahürlerine dikkat çekmektedir.[28] Halil İnalcık İslam dünyasının siyasi gelenekleri üzerinden "adalet" eksenli ve padişah merkezli bir yönetim anlayışının nasıl daha net bir şekilde formüle edilmeye başlandığına, Cornell Fleischer ise bu bağlamda Kanuni Süleyman'ın nasıl insanüstü bir konuma yüceltilerek mehdileştirildiğine dikkat çekerler.[29] Öte yandan Ahmet Yaşar Ocak bu emperyal söylemin kendi ortodoksisini yaratarak nasıl bir resmi ideolojiye dönüştüğüne, Colin Imber ise Ebussuud üzerinden şeriatla örf arasında nasıl ince bir denge kurulduğuna, hatta örf lehine formüller çıkarıldığına vurgu yapar.[30] Emperyal üslubun diplomatik inşa dilindeki standartlarının oluşması da bütün bunlara paralel bir başka gelişme olarak gittikçe daha fazla tarihçinin dikkatini çekmektedir.[31]

---

27 Bkz. Alkan, 169.

28 Bkz. Kafadar, 598 vd., ve özellikle 609 vd.

29 Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, İstanbul: Eren Yay., 2000; aynı yazar, "State and Ideology under Sultan Süleyman I", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, 70-96; aynı yazar, "Comments on "Sultanism": Max's Weber's Typification of the Ottoman Polity", *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, Number 1 (1992), 49-72 (Türkçesi için bkz. *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7 (1994), 5-26); Cornell Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman", Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, 159-177.

30 Ahmet Yaşar Ocak, "Idéologie officielle et reaction populaire: un aperçu general sur les mouvements at les courants socio-religieux a l'époque de Soliman le Magnifique" Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, içinde, 185-192; Colin Imber, "Suleyman as Caliph of the Muslims: Ebû's-Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology", Veinstein (ed.), *Soliman le Magnifique et son Temps*, içinde, 179-184.

31 Bu konuya dikkati çeken en son çalışma için bkz. Mehmet Şakir Yılmaz, *"Koca*

"Klasik" dönemde bu alanlardaki gelişmeler iki önemli sonuca hizmet etmiştir: Meşruiyet ve idealizasyon. Osmanlı siyasi kültürü kendi meşruiyet çerçevesini çizmiş, içeriğini kendince doldurmuş ve buna paralel olarak da bir bakıma kendi kapalı devre sistemini idealleştirmiştir. Bütün bunlar büyük ölçüde yine anılan dönemin gelişmeleridir.[32] Bazı tarihçilerin bu "sistem"in işleyişini, ona bir çeşit olumsallık da katarak dinsel terminoloji ile ele alması, örneğin Ahmet Tabakoğlu'nun 11 ve 18. yüzyıllar arası Anadolu Türk tarihini *nizam-ı kadim*in ifadesi olarak "klasik dönem" şeklinde tanımlaması ve bunu da İslami "tevhid" inancı ve onun siyasi/kurumsal yansıması olan "üniter devlet"le özdeşleştirmesi,[33] ne kadar farklı düzlemlerde yoruma açık bir tarihyazımı problemiyle karşı karşıya olduğumuzun güzel bir göstergesidir. Aynı tanımlamayı kuruluş devrinden 19. yüzyıl ortalarına kadarki dönem için öneren Erol Özvar ise, daha seküler bir çerçeve çizmekte, bu bağlamda "klasik dönem"i Mehmet Genç'in vurguladığı temel iktisadi prensipler üzerinden yine bir kadim nizam olarak görmektedir.[34]

Söz konusu meşruiyet çerçevesi ve ideal sistemin, hem Ebussuud gibi akil adamları, hem Molla Lütfi ve Mustafa Âli gibi eleştirel muhalifleri de yine 15-16. yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Adil ve zalim yönetimin ilk kapsamlı formülasyonları yine bu dönemde kaleme alınmaya başlamıştır. Osmanlı sistemi bir bakıma bu dönemde kendi üzerine düşünmeye başlamış, bu temel üzerinde 17. yüzyılın nasihatname literatüründe bir çeşit "altın çağ" olarak resmedilmiştir.[35] Böylece "klasik dönem" hem Osmanlı'nın kendi imgelem dünyasında hem modern tarihyazımında bir "ideal/altın çağ" olarak tasvir edilmiştir.[36] Bu bağlamda, bir gelişmişlik ve soyutlama düzeyinin durumsal

---

Nişancı" of Kanûni: Celalzâde Mustafa Çelebi, Bureaucracy and "Kanun" in the Reign of Süleyman the Magnificent (1520-1566), Basılmamış Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, 2006.

32 Söz konusu meşrulaştırma çabalarının Osmanlı'nın kendi tarihyazımına yansımaları üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ahmet Güneş, "Tarih, Tarihçi ve Meşrutiyet", *OTAM*, 17 (2005), 131-201.

33 Ahmet Tabakoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlı Ekonomisi", *Türkler*, cilt 10, içinde, 654 vd.

34 "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Dîvân*, 1999/2, sayı: 7, 150–151.

35 Bkz. Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergah Yay., 1997.

36 Bu tanımlamanın eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Cemal Kafadar, "The Myth

ifadesi olarak "klasik"ten farklı bir mefhumu, bir tavır alışı, tutumu ifade eden bir Osmanlı "klasizmi"nden bahsedilebilir. Bu daha ziyade 17. yüzyıl ve sonrasının gelişmesidir ve "klasik"in gelenekselleşmesine işaret eder. Başka bir ifadeyle, 15 ve 16. yüzyılın klasik Osmanlı sistemi ve üretimi, bütün kültürel sembol ve kodlarıyla sonraki yüzyılda kalıplaş(tırıl)mış, giderek muhafazakârlaşmıştır. Kimi tarihçilerin sonraki dönemlerde ve hatta 19. yüzyıl reformlarında da egemen zihniyetin bu geleneğin ihyasından başka bir şey olmadığı düşüncesi,[37] bu açıdan da değerlendirilebilir. Dolayısıyla hem geleneksel hem modern Osmanlı tarihyazımı "klasik dönem"i ele alırken genellikle bu dönemi bir medeniyet ve kültür dünyasının belirleyici ideolojik, etik ve estetik kurallarının vücut bulduğu, kurumsal işleyişin sağlandığı ve bu temellerde bir geleneğin inşa edildiği dönem olarak resmeder. Üçüncü bölümde tarihyazımı açısından bunun yarattığı sorunlara, son bölümde ise "klasik"in kavramsallaştırılması bahsinde bu konuya, yani gelenek yaratma konusuna tekrar gelmek üzere bu noktada duralım ve ikinci sorumuza geçelim.

2. "Klasik Dönem" tanımlaması 15 ve 16. yüzyıl çalışmalarına analitik, yöntemsel bir derinlik kazandırmış mıdır?

Bu soruya olumlu cevap vermek zor görünüyor. "Klasik dönem" tanımlamasının Osmanlı tarihindeki yaygınlığına rağmen, terim esas olarak basit bir sıfat olarak kullanılmanın ötesine geçmemiştir.[38] En iyi halde, "klasik" terimi, yukarıda değindiğim gibi, Osmanlı gücünün ve merkeziyetçi yönetiminin bütün boyutlarıyla kurumsallaştığı, kendi geleneğini yarattığı dönemi ifade eden bir çarşaf terim olarak algılanmış, bu algılama üzerinden tarihçiler arasındaki ortak dilin bir klişesi olagelmiştir. Bununla birlikte bu yüzeyselliği

---

of the Golden Age: Ottoman Historical Consciousness in the Post-Süleymanic Era", Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (ed.), *Süleyman the Second and His Time*, 37-48. Osmanlı imgesinin kimlik boyutu için bilhassa bkz. Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği, 14. -17. Yüzyıllarda Rûm/rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004; Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul: Hil Yay., 1986. Osmanlı imgesinin kendi dünyası dışında aldığı biçimler için ise bkz. *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

37 Kılıçbay, 97-107.

38 Çalışmalarını çoğu zaman bu gibi kavramlar üzerinden yürüten sanat tarihçilerini şüphesiz ki bu değerlendirmenin dışında tutuyorum.

aşan çalışmalar da eksik değildir hiç şüphesiz. Cornell Fleischer'in dönemin ideolojisini yine dönemin kimi şahsiyetlerinin yazdıkları üzerinden değerlendirdiği, kullandığı kaynağın kendisini manipüle etmesine izin vermemeye çalışan mesaisini;[39] Ahmet Yaşar Ocak'ın yine bu alanda klişelere itibar etmeyen mesafeli tarihçiliği[40] ile Colin Imber'in Osmanlı İmparatorluğu'nun her şeyden önce bir "hanedan devleti" olduğunu ve her hanedan devletinde gördüğümüz "meşrulaştırma" mekanizmalarına başvurduğunu vurgulayan eleştirel çalışmalarını bunların sadece öne çıkan birkaç örneği olarak zikredebiliriz.[41] Tarihçiliğinin kimi problemli yanlarına rağmen, Mustafa Akdağ'ın toplumsal sorunlara ve yönetim-halk gerilimine belki herkesten daha fazla eğilen çalışmaları, Özer Ergenç'in 18. yüzyıla kadar uzanan dönemin iktisadi, idari ve mali tarihiyle kent tarihi üzerine analitik tarihçiliği[42] ve nihayet Suraiya Faroqhi'nin dönemin hemen her boyutu üzerine sosyal bilimlerin geniş perspektifinden kaleme aldığı iyi bilinen uyarıcı, eğitici ve öğretici kitap ve makaleleri, Rifa'at Ali Abou-El-Haj'ın Osmanlı tarihinin "klasik dönem"ini de içine alan uzun bir bölümünün Avrupa'daki Erken Modern Dönem muadilleriyle aynı kuramsal ve kavramsal düzlemlerde ele alınması gerektiğini ısrarla vurgulayan eleştirel katkıları yine bu dönemin tarihyazımına analitik derinlik katan çalışmalar bağlamında mutlaka zikredilmelidir.[43] Cengiz Orhonlu, Machiel Kiel, Salih Özbaran, İ. Metin Kunt, Cemal Kafadar, Michael A. Cook, Colin Heywood, Heath Lowry, Huricihan İslamoğlu, Amy Singer, Leslie Peirce, Karen Barkey, Linda Dar-

---

39 Bkz. *Tarihçi Mustafa Âli, Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 1986. Buna rağmen, kendisi tam da bu noktadan eleştirilmekten kurtulamamıştır. Bkz. Rhoads Murphey, "Mustafa Ali and the Politics of Cultural Despair", *IJMES*, 21 (1989), 243-155.

40 Örneğin bkz. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

41 Bkz. Colin Imber, "Suleyman as Caliph of the Muslims"; aynı yazar, *The Ottoman Empire, The Structure of Power, 1300-1650*, Hempshire ve New York: Palgrave Macmillan, 2002.

42 Her biri önemli makaleleri dışında burada yalnızca bir eserini zikretmekle yetiniyorum: *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yay., 1995.

43 Bu çalışmaların bir değerlendirmesi için bkz. Yunus Uğur, "Rifa'at Ali Abou-El-Haj: Osmanlı Devlet ve Siyaset Yapısına Farklı Bir Bakış", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1/2 (2003), 585-619.

ling, Mehmet Öz ve daha birçoklarının nitelikli tarihçilikleriyle bu liste daha da uzatılabilir şüphesiz.

Ancak, bu bağlamda Halil İnalcık'ı istisnai bir yere koymak gerekir. İnalcık'ın gerek Osmanlı merkeziyetçiliğinin oluşum sürecine, gerekse tımar ve kul sistemi üzerinden gerçekleşen kurumsallaşmanın dinamiklerine dair Barkan'ı tamamlayan öncü çalışmaları iyi biliniyor. Bunlar bir yana, İnalcık'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu ve tarihini daha geniş evrensel kategoriler çerçevesinde anlama ve anlamlandırma yönündeki mesaisinin sonunda "çift-hane sistemi" adını verdiği daha teorik bir formülasyona ulaşmış olması konumuz açısından önemlidir. Bu formülasyonuyla o, Osmanlı İmparatorluk tecrübesini hep dikkati çekegeldiği "yakındoğunun antik imparatorluk geleneği"nin bir parçası olarak karşılaştırmalı tarih düzleminde daha da somutlaştırmıştır. İnalcık burada, "klasik dönem" üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik formasyonunu ziyadesiyle *sui generis* bir tarih tecrübesi olarak değerlendiren Barkan'dan ayrılır ve Osmanlı tarihinin "klasik" döneminin daha derinlikli bir analizini gerçekleştirir.

Aslında benzer toplumsal ve ekonomik analizlerin daha erken örneklerini Marksist tarihyazımında da görürüz. Bu bağlamda ilk ciddi formülasyonlar 1960'ların sonlarından itibaren Sencer Divitçioğlu gibi iktisatçılarca geliştirilmiş, gerek o dönemin gerekse sonraki dönemlerin egemen eğilimlerine paralel olarak Asya Tipi ya da Feodal Üretim Tarzı'nın değişik varyasyonları Osmanlı tarihine uyarlanmaya çalışılmıştı.[44] Konumuz açısından önemli nokta şurasıdır: Marksist tarihyazımının ürettiği literatürün çok büyük kısmı ile Osmanlı toplumsal formasyonunun doğasına yönelik temel formülasyonlarının neredeyse tamamı "klasik dönem"e dair başta Barkan, İnalcık, daha az derecede de Köprülü ve Akdağ gibi önde gelen tarihçilerimizin ürettiği olgusal bilgiler üzerine inşa edilmiştir. Hatta 19. yüzyıla dair ekonomik bağımlılık ve yarı-sömürgeleşme gibi tartışmaları bile, büyük ölçüde "klasik dönem"in temel kurumsal yapısının daha ziyade dışsal faktörler vasıtasıyla çözülüşü süreci olarak ele alınmıştır.[45]

---

44 Bu çalışmaların genel bir değerlendirmesi için bkz. Halil Berktay, "Tarih Çalışmaları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 9 (1983), 2456-2474.

45 16. yüzyılla 19. yüzyıl arasında geçen dönemin bu klişe izahına bir nebze derinlik kazandıran ise Wallerstein'in Kapitalist Dünya Sistemi tezi olmuştur, ki burada da ağırlık dışsal dinamiklere verilmektedir. Bu yaklaşımın uyarıcı bir eleştirisi için bkz. Ahmet İnsel, "Tanrı'nın Hikmetinden Sermayenin Hikmetine: Wallerstein

Halil İnalcık'ın Marksist olmayan tarihçiliğinin son dönemde ürettiği bu "çift-hane" modeli, esas olarak klasik dönem kurumsal yapısı üzerine kurulu olsa da, bu noktada Tanzimat dönemine kadar Osmanlı toplumsal-ekonomik yapısının temelinin bu sistemin sürekliliği üzerinden ele alınması gerektiğini ileri sürer. Böylece, analizinde iç dinamikleri ve süreklilik unsurlarını ön plana çıkarır. Bu, Halil İnalcık'ın Osmanlı tarihyazımındaki belki de en kalıcı katkısında merkezi konumu neden Osmanlı "klasik dönem"inin aldığını da bir bakıma açıklar. Gerek Marksist tarihçiler, gerekse Halil İnalcık bu çerçevede yazdıklarıyla esasen "klasik dönem" tanımlamasını kavramsallaştırmaktan veya ondan yola çıkarak bir analiz geliştirmekten ziyade, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyo-ekonomik düzeninin doğasını çözümlemeye çalışmışlardır.

Böylece yukarıdaki sorunun cevabı da zannederim kendiliğinden ortaya çıkmış oluyor: Zikrettiğim bu çalışmalar (ve tabii ki anamadığım daha birçokları) tarihçileri kaçınılmaz olarak 15-16. yüzyıllara götürmüş, dolaylı olarak bu ve benzeri analizlerle Osmanlı "klasik dönemi"nin içinin doldurulmasına önemli katkıda bulunmuştur. Yani bu dönemin tarihsel analizine bir derinlik kazandırmışlardır. Ama, bunda anılan dönemin *a priori* "klasik" olarak tanımlanıyor oluşunun herhangi bir analitik katkısı olduğunu sanmıyorum. Bu anlamda "klasik" terimi analiz aracı olarak bizatihi kavramsal bir boyut kazanmamıştır. Aksine, bu gibi çalışmalar 15-16. yüzyılların "klasik dönem" olarak tanımlanmasına, yani "klasik" teriminin bir sıfat olarak daha da pekişmesine katkıda bulunmuştur.

Madalyonun bir de öbür yüzü var ki böyle bir değerlendirmede en azından değinilmeyi hak ediyor: Yukarıda andığım ve "klasik" dönemin içeriğini derinleştirmeye çalışan başta Barkan ve İnalcık olmak üzere az sayıdaki tarihçinin katkılarına rağmen, Osmanlı çalışmaları belki de en klişe ve sığ ürünlerini yine bu alanda üretmiştir. Benim de parçası sayılabileceğim ve doğrudan "klasik dönem"i kapsayan defteroloji alanını kastediyorum. Bu

---

Tarihinin Bir Eleştirisi", Ahmet İnsel, *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, İstanbul: Birikim Yay., 1993, içinde, 215-137. Dışsal faktör tartışmasını, Osmanlı'daki doğrudan olumsuz etkisinden ziyade, 17. yüzyıldan itibaren görünür bir şekilde yükselişe geçen 'Avrupa'nın arayı hızla açması ve küresel sistemin parametrelerini değiştirmesi' bağlamında değerlendiren benzer iki yaklaşım için bkz. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000, 38-40; Belge, *a.g.e.*, 83-84.

noktada söz konusu dönem ile tarihçinin kaynak malzemesi arasındaki ilişki o derece organiktir ki, Bahaeddin Yediyıldız tam da bu dönemin "tahrir defterleri çağı" olarak da tanımlanabileceğini ileri sürer bir çalışmasında.[46] Bir bakıma haklıdır da. Çünkü tahrir defterleri, Osmanlı klasik döneminin en temel kurumlarından timar sisteminin işleyişi açısından hayati öneme sahip bir bürokratik takip ve kontrol mekanizmasının ürünüdür. İçerdiği toplumsal, ekonomik ve demografik veri yığınını bir an yok farz ederseniz, bu döneme dair ne Barkan'ın ne de İnalcık'ın yukarıda andığım çalışmaları ortaya çıkardı. Dönemin "klasik"liğinin büyük kısmı gider, geriye elimizde hanedanı ve onun sadık askerlerinin askeri başarılarını ve faziletlerini yücelten, ya da entrikalarını yeren vakanüvis tarihleriyle, genelde merkezi yönetimin başını ağrıtan taşradaki rutin yaşamı bozan gelişmelerden bizi haberdar eden mühimmelerin ortaya koyduğu insicamsız bir manzara kalırdı. Bu döneme ait az sayıdaki kadı sicili de tek başına tahrir defterlerinin yerini dolduramazdı. Tahrir defterlerinin bütün bu önemine ve anlamlı analizlere izin verebilecek potansiyeline rağmen Osmanlı çalışmalarında hak ettiği derinlikte kullanıldığını söylemek zordur. Barkan ve İnalcık'ın öncü analizlerinin üzerine yeni boyutlar katan incelemelerin sayısının bir elin parmaklarından daha fazla olduğunu söylemek de ne yazık ki mümkün değil. Öyle ki, klasik dönemin merkeziyeçiliğinin temel kurumlarından *timar* ve *devşirme-kul* sistemlerinin işleyişi üzerine dahi yarım yüzyıl veya daha önce kaleme alınan birkaç çalışma dışında esaslı monografilerden hâlâ mahrumuz.

Bu niçin böyle? Burada yine bir tarihçilik zaafi ile karşı karşıya olduğumuzu düşünüyorum. Yukarıda andığım isimlerin bütün çabalarına rağmen, üzerinde çalıştıkları dönemin, eksiği gediğiyle gerçekten Osmanlı tarihinin "klasik" çağı olduğuna dair inançları, onlardan etkilenen, eleştirel okuma ve yazma zaafi içindeki yeni kuşak tarihçi kitlesinin büyük çoğunluğunun katmerli özensizliğiyle birleşince ortaya çıkan sonuca pek şaşırmamak gerekir aslında. M. Belge'nin, yer yer aynı terim eşliğinde bu dönemi ele aldığı kapsamlı çalışmasında "klasik" terimini sık sık bu dönemi çalışan tarihçiler için de kullanması, burada yine bir tarihyazımı sorunuyla karşı karşıya olduğumuz konusunda bir başka uyarı olarak da görülebilir.[47] Dönemin ihtişamının

---

46 Bkz. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985, 4.

47 Belge, *a.g.e.*, örneğin bkz. s. 93 ve diğer yerlerde.

özellikle Barkan tarafından Osmanlı merkeziyetçi yönetiminin kurumsal teşkilatlanmasının mükemmeliyetiyle izah edilmesi, sanat tarihçilerinin büyük kısmının bu dönemi neredeyse Mimar Sinan ve onun muhteşem eserleri ile eş tutması gibi örnekler çoğaltılabilir. Öte yandan, özellikle yirminci yüzyıl başının kimi yabancı tarihçilerinin, söz konusu dönemdeki Osmanlı gücünü devşirme-kul sistemi üzerinden gayri-Türk unsurların ve kurumların katkısıyla izah etmeye çalışmaları; buna karşı gelişen tepkisel tutumun da bütün bir Osmanlı tarihini basit bir hata-sevap cetveli üzerinden okuması, genellikle sevapları Türk ve Müslümanlığa, hataları da devşirme ve dönmelere mal etme eğilimi içinde tarih yazdıkları da aynı şekilde bir gerçektir. Çoğu tarihçinin yükselme ve askeri genişleme dönemine tekabül eden Osmanlı "klasik" döneminin yukarıdaki sayfalarda değinilen ihtişamını, doğrudan dönemin "muhteşem" sultanlarına atıfla izah etme yolunu tuttuğu da bu arada belirtilmelidir. Birçok çalışma ise, bunların tümüne veya bir kısmına bir arada vurgu yapmıştır. Böylece, oldukça tek boyutlu bir "klasik dönem" manzarası özellikle 'modern' yerli tarihçiliğimize ve zihinlerimize nakşedilmiştir. Eleştirel bir göz için problem ya da yanlışlık, dönemin bu boyutlarını çalışmakta değil, bunu tekdüze, çoğunlukla abartılı, duygusal, yani bilimdışı bir haletiruhiye ve zihinsel yaklaşım içinde yapıyor oluşumuzdadır.

Bir diğer ilginç nokta ise Türkiye'deki modern tarihyazımının Köprülü, Barkan, İnalcık ve Akdağ gibi önde gelen pratisyenlerinin hemen hepsinin mesailerinin neredeyse tamamını ya da ağırlıklı bir kısmını bu döneme hasretmiş olmalarıdır. Akdağ'ın hayli özgün ve fakat tartışmalı tarihçiliğini bir yana bırakacak olursak, diğerleri modern tarihyazımının mesafeli, eleştirel, analitik yaklaşım ve yöntemlerini Türkiye'de yerleştirmeye çalışan en önemli tarihçilerdir. O halde Osmanlı tarihinin özellikle bu döneminin, bir sonraki bölümde değineceğim, günümüz tarihçiliğindeki egemen yaklaşımım nasıl değerlendirmek gerekir? Genel olarak Osmanlı tarihi, bilhassa da "klasik dönem" çalışmaları Türkiye'de soğukkanlı bilimsel bir analizin nesnesi olmaktan neden hâlâ çok uzak? Bir dizi açıklama getirilebilir, Türkiye'nin yaşadığı siyasal, toplumsal ve ideolojik süreçlerin, eğilimlerin tarihyazımı üzerindeki konjonktürel etkisi üzerinde durulabilir. Kötü eğitim ve özensiz yetiştirmeye vurgu yapılabilir. Kurumsal/yapısal sorunlara dikkat çekilebilir.[48]

48 Bu konuları ele alan çalışmamız için bkz. Oktay Özel ve Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", Özlem buraya Bölüm No ve sayfa numarası gelecek

Ama bunda bizatihi Osmanlı "ihtişamı"nın (kendi göreliliği içinde elbette) ve aynı derecede göz kamaştırıcı ürünlerinin cazibesinin de önemli bir rolü olduğunu düşünüyorum. Tarihçilerin, bunlara bigâne kalamadığı yeterince açık. Sadece bu dönemin mimari ve edebi ürünlerini kastetmiyorum. Sanat ve edebiyat söz konusu olduğunda estetik haz, takdir ve hayranlık duyguları son derece masum, insani ve hatta meşru görülebilir. Ama iş burada kalmıyor. Tarihçiler olarak artık sadece dönemin başarılarını öven vakanüvis tarihlerinin coşkulu ve coşturucu dili karşısında değil, Başbakanlık Arşivi'nin önümüze serdiği bir imparatorluk bürokrasisinin baş döndürücü mükemmeliyetçiliğinin zengin ve karmaşık ürünleri karşısında da gardımızı kolayca düşürüyoruz. Adeta imparatorluk bürokrasisine teslim oluveriyoruz. Ve tarihçiliğimiz bu noktada da bir yara alıyor. Osmanlı bürokrasisinin kâtip ve şakirtleri, kıvrak kalemleri, fahiş hatalara pek rastlanmayan titiz hesaplamaları ve bitmek bilmez enerjileriyle bizleri esir alıyor. Kimi tarihçilerin "belge fetişizmi" diye bahsettikleri şey, kısmen biz tarihçilerin Osmanlı kalem ehline olan bu aşırı güven ve hayranlığımızdan ileri geliyordur belki de.

Yukarıda değindiğim defterolog tarihçilerimizin malzemeleriyle olan ilişkisi de biraz buna benzer. 1450'lerden 1580'lere uzanan dönemden kalma binlerce defterin format ve içerik olarak önümüze serdiği düzenlilik, sanki bizlere Osmanlı "klasik" döneminin bir başka alametifarikası olarak dillendiregeldiğimiz nizâm-ı âleminin en açık delili olarak görünüyor. Defterlerin boy ve içerik olarak giderek büyümesi, serpilip zenginleşmesi, bize başka açılardan bir klasik dönem turu attırıyor. Osmanlı'nın ürettiği defterlerin 17. yüzyılda bile değişmeyen bu nitelikleri, ulaşılan zirvenin yalnızca sanat, edebiyat ve mimaride değil bürokraside, kayıt tutma sanatında bir sonraki yüzyılda da sürdüğünü, hatta gelişerek sürdüğünü düşündürtür. Alanına ve malzemesine tutkulu bir defterolog, bu dönemin temsil ettiği kurumsal gelişme ve yapılanmanın neredeyse tek başına tahrir defterleri üzerinden okunabileceğini bile ileri sürebilir. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı klasik dönemi, defterolog tarihçiler için "tahrir defterleri" demektir. Oysa sorun tam da burada başlamaktadır: Tarihçinin temel arşiv kaynağına dönük bu tutkusu, ayakları kolayca yerden kesebilmekte, "görme" yeteneğini ciddi ölçüde dumura uğratabilmektedir. Malzemeye duyulan aşk, giderek onu üreten sisteme, düzene hayranlığa dönüşebilmekte; bu hayranlığın tarihyazımındaki yansıması ise, bir döneme ve o dönemi yaşatan devlete övgü, onu yüceltme olmaktadır.

Böyle bir etkinin altında eziliyoruz adeta. Tahrir defterleri üzerinden Osmanlı merkeziyetçiliği, ve onun iki temel kurumu timar ve kul sistemi gözlerimizi kamaştırıyor. Buradan kusursuz işleyen bir devlet mekanizması, sağduyu ve dirayet timsali sultanların çıkarttığı ayrıntılı kanunlarla olabildiğince gözetilen ve çiftinde çubuğunda asudehal yaşayan mutlu bir "reaya", kendisine verilen timarlarla en uzak taşralarda devletin gücünü temsil eden, savaş zamanı cebelüleriyle savaşa erişen kul sipahilerden oluşan bir nizâm-ı âlem tablosu çiziliyor. "Klasik dönem"in zihinlerimizdeki bu "nizam"ı Osmanlı tarihinin önceki ve sonraki bütün dönemlerini gölgesi altında karartıyor, hatta onlara da nizam vermeye çalışıyor, ki burada üçüncü temel sorunumuza geliyoruz.

3. Osmanlı tarihine "Klasik Dönem" gözlüğüyle bakmak

"Klasik dönem"in gölgesinin diğerleri üzerinde yalnızca bir karartma etkisi yarattığını söylemek yetersiz olur. Bu dönem, tarihçilerce aşırı bir şekilde merkezi konuma yerleştirilmesi sonucu, kendi içinde açık veya örtük bir tarihyazımsal takıntı (historiographical obsession) nesnesi haline gelebilirken, kendisini önceleyen ve ardından gelen dönemlerle ilişkilerin sağlıklı kurulamamasına da yol açabilmektedir. Bundan, dönemlerarası süreklilik ve kopukluk unsurlarıyla, iyice belirginleşen bir çeşit hiyerarşik ilişkiyi kastediyorum. Ne demek istediğimi önce ilkinden başlayarak açmaya çalışayım.

"Klasik dönem" tanımlaması, ona atfedilen içeriğiyle esas olarak bütüncül bir olumluluk taşımaktadır. Bu, dönemin yekpare bir yükselme dönemi olarak görülmesine yol açabilmekte, tarihçinin bilişsel tavrı dönemin kendi içindeki kırılma, gerilim ve çatışma unsurlarıyla dinamiklerini, zaman zaman içine düştüğü yapısal zaaf noktalarını gözden kaçırmasına yol açabilmektedir. Çok sayıda örnek verilebilir: Kardeş katli ilkesi ile şehzade kavgalarının yarattığı kronik istikrarsızlık ve bunun toplumun değişik kesimlerini de etkilemesi klasik dönemin üzerinde yeterince durulmayan bir boyutudur. Şerafettin Turan'ın yıllar önce kaleme aldığı mükemmel çalışma bile bu konuda yeni kuşak tarihçilerde kalıcı bir ilgi uyandıramamıştır.[49] Aynı şekilde, "klasik dönem"in neredeyse mottosu olarak sürekli tekrarlanan 'adalet' ilkesi ve

49 Bkz. *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vakası*, Ankara, 1961. Nispeten yakın zamanlarda yayımlanan bir çalışma (Mehmet Akman, *Osmanlı Devletinde Kardeş Katli*, İstanbul: Eren Yay., 1997) ise konuyu esas olarak hukuki boyutlarıyla ve hukukçu gözüyle ele almaktadır.

onun icra örgütünün merkezinde bulunan kadılar için uygulanan maaş/gelir sisteminin özü itibariyle yine ciddi bir istikrarsızlık ve yozlaşma potansiyeli taşıdığı dikkatlerden kaçmaktadır. Nihayet, dönem bir kanunlar ve kanunnameler dönemi olmasına rağmen, vergi ödeyen reaya kitlesinin her fırsatta Osmanlı yönetimine, en azından Anadolu'da, başkaldırmaktan vazgeçmemiş oluşu bu dönem tarihçilerinin yeterince üzerinde durmadıkları bir diğer gerilim/çatışma unsurudur. Bu bağlamda, Osmanlı-Safevi rekabetinin çok yönlü etkileri ise ancak son zamanlarda yeniden ilgi odağı olmakla birlikte, hâlâ yeterli değildir.

Ayrıca, Osmanlı tarihinin Fatih öncesi dönemiyle sonraki "klasik" dönem arasındaki süreklilik ve kopuş unsurlarının yeterince incelendiğini, ciddi ve yaratıcı sorularla araştırıldığını söylemek çok zor. "Klasik öncesi" dönemin, birkaç istisna dışında, günümüz Osmanlı tarihçiliğinin ilgi odağının çok dışında kaldığını, bu konularda neredeyse elli yıl öncesine kadar yapılanların boşluğu doldurduğunu söylemek mümkün. Bunun belki tek istisnası, Osmanlı kuruluş dönemi tartışmalarının 1980'lerden sonra bir hayli canlanmış ve orijinal araştırmalarla oldukça yeni yorumlar üretmiş olmasıdır.[50] Bu bağlamda, "klasik dönem"le organik ilişkisi içinde ele alınan belki de tek husus, bizzat Osmanlı tarihyazımı geleneğinin bu geçiş döneminin ürünü olması ve kendi içinde hayli ilginç analizlere imkân vermiş olmasıdır. Bununla birlikte, genel olarak söylemek gerekirse, bu dönemler arasındaki ilişkiye dair egemen tarihçi bakışı oldukça kompartmantalisttir. Aynı durum, "klasik sonrası" dönemle ilişkiler için de söz konusudur; ancak bu nispeten daha iyi işlenmiş olduğu için burada daha fazla üzerinde durmayı gereksiz görüyorum.[51] Sonuç olarak vurgulamak istediğim nokta, günümüz Osmanlı tarihçiliğinin büyük bir kısmının esas itibariyle, açık veya örtük, "klasik dönem" parametreleri ile çalışan bir zihinsel tutum içinde olduğu ve dönemler arası süreklilik ve

50 Cemal Kafadar'ın *Between Two Worlds. The Construction of the Otoman State* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1995) adlı çalışması tek başına bu tartışmaların güzel bir değerlendirmesini sunmaktadır. Ayrıca bkz. Heath Lowry, *Nature of Early Ottoman State*, Binghamton: SUNY, 2002; Oktay Özel ve Mehmet Öz (der.), *Söğüt'ten İstanbul'a, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İkinci baskı, Ankara: İmge Yay., 2005. "Kuruluş" meselesine dair en yeni yorumlardan biri için bkz. Belge, *a.g.e.*, 5-24.

51 Burada, Abou-El-Haj'ın yukarıda anılan kitabı ve diğer makalelerinin yanı sıra son yirmi yılda önemli bir sayıya ulaşan "gerileme/inhitat" (decline) literatürünün bütününü kastediyorum.

kopuşlara, veya Hathaway'in de haklı olarak dikkat çektiği gibi, belli tarihsel anların uzun ve karmaşık hazırlık dönemlerine yeterince eğilmediğidir. Bu bağlamda, dönemlendirme çabaları, bütün tartışmalı yanlarına rağmen daha da önem kazanmaktadır. Bunun için belki de Kemal Karpat'ınkine benzer, yapısal, toplumsal düzlemdeki değişim ve dönüşümlere, aralardaki kırılma noktalarına daha fazla eğilmek gerekmektedir. Bu anlamda "klasik dönem"in tarihçinin gözünde diğer dönemlerden niteliksel bir farklılığının olmaması gerekir.

Yukarıda bahsettiğim hiyerarşi konusu burada önem kazanıyor. Osmanlı tarihinin bir döneminin, ki kaçınılmaz olarak kendi içinde sistemini en iyi oturtmuş olduğu düşünüleninin, "klasik dönem" olarak tanımlamasının, bu uzun tarihin değişik dönemleri arasında tehlikeli bir özcü (essentialist) hiyerarşi yaratılmasına bilinçli ya da bilinçsiz bir katkı yaptığı düşüncesindeyim. Bu, tarihi akışın sürekliliğinin anlaşılıp kavranması önünde ciddi bir engel olduğu gibi, her şeyi "klasik" dönemden başlatmak, bütün Osmanlı tarihini oradaki kurumlar ve hâkim prensipler üzerinden açıklama eğiliminin pekişmesi anlamına gelir. Hâlâ ciddi zaaflarla malûl olan tarihçiliğimizin, yukarıda değindiğim, araştırma nesnesi ile duygusal ilişki kurma eğilimi de hesaba katıldığında, durum daha da vahimleşebilir. Böyle bakıldığında, "klasik dönem"in kahramanları ve ihtişamıyla, 17-18. yüzyılların sefahate düşmüş sultanları, yolsuzluğa gömülmüş yöneticileri ve askeri başarısızlıklarıyla, 19. yüzyılın ise Batılılaşma gaflet, dalalet ve hatta hıyanetiyle tam bir izmihlal dönemi olarak dönemler hiyerarşisinde kendilerine atfedilen değer yargılarıyla yerlerini almalarına fazla şaşmamak gerekir. Türkiye'deki akademik tarihçiliğin dilinin neden en ziyade bu noktalarda popüler tarihin diline yaklaştığı bu bağlamda daha iyi anlaşılabilir sanıyorum. Yukarıda değindiğim gibi, tabii ki burada da kabahat "klasik" teriminde değildir. Burada terimin kendisinin doğuştan problemli olduğuna değil, terimlere atfedilen ya da onlara eşlik eden içsel anlamların tarihyazımına potansiyel etkisine dikkat çekmek istiyorum. Belki de burada yapılması gereken, Hathaway'in çok yerinde sözleriyle, "kolaycı bir yol tutup Süleyman çağı üzerindeki gizemi kaldırmaya, önceki veya sonraki dönemin 16. yüzyıl kadar üretken, yaratıcı, aydınlık olduğunu ispat etmeye çalışmak değil, her şeyden önce bizleri bir "altın çağ"dan bahsetmeye zorlayan (zihinlerimizdeki) niteliksel hiyerarşiyi topyekûn terketmektir."[52]

52 Hathaway, 26.

Belki "Klasik dönem"i Osmanlı tarihinin adeta mihenk taşı, milâdı gibi alma eğilimi yüzündendir ki, örneğin, çoğu tarihçimizi 19. yüzyılı çalışırken bile, özellikle mülkiyet/üretim ilişkileri konusunda "klasik" dönemin verileri üzerinden analiz yürütürken görürüz. Eğer bu ilişkilerin bütün bu süreçte esasta değişmeden kaldığı ileri sürülüyorsa, bu tür bir argümantasyon tabii ki geliştirilebilir. Ama bunun doğru yolunun, aradaki 17. ve 18. yüzyılları görmezden gelmekten, bu yüzyılların esaslı değişim ve dönüşümlerini atlamaktan, ya da onları basitçe klasik dönem kurumlarının talihsiz bir bozulması/çözülmesi olduğunu ileri sürmekten geçtiği tartışılır. Aynı şekilde, 17. yüzyıl sonrasında timar sistemine ne olduğu sorusunun hâlâ sorulmayışı, cevapsız kalışı, hiçbir ciddi araştırmaya konu olmayışı da belki yine "klasik dönem" merkezli bu zihinsel tutumla ilgilidir. Dahası, klasik dönemin bu derece merkezi bir kurumunun ne zaman ve nasıl ortadan kalktığını bile doğru dürüst bilemiyoruz. Benzer bir soru devşirme-kul sistemi için de geçerlidir. Yeniçeri Ocağının 1826'da kaldırıldığını hepimiz biliyoruz. Ya bu tarihe kadar devşirme uygulamasının ve yeniçeriliğin pratikte aldığı şekiller, geçirdiği dönüşümler? Soruları istediğimiz kadar çoğaltabiliriz. Örneğin, Halil İnalcık'm klasik dönem üzerinden formüle ettiğini belirttiğim *çift-hane* sistemi bağlamında söyleyecek hiçbir sözümüz yok mudur? En azından, bu sistemin 17. yüzyıldan sonraki macerasını da takip etmek, bu macerayı 18. yüzyılın dönüşümleri üzerinden 1858 Arazi Kanunu'na giden süreç içinde değerlendirebilmek çok mu anlamsız olurdu? Tabii ki bunu İnalcık'ın kendisinden beklemek haksızlık olur; bu anlamda tarihçiliğimizin bireysel koşular kadar bayrak yarışına da ilgi göstermesinin gereği ortadadır.

Klasik dönemdeki işleyişlerini bile henüz layıkıyla inceleyememiş tarihçiliğimizin, bu kurumların "bozulma" ve "yozlaşma" serüvenlerini incelemeye değer görmediğini söyleyebilirsiniz. Ya da tarihçiliğimize egemen olan tarzın daha ziyade bilindik, kolay ulaşılan, kolay çalışılan, kolay anlaşılan, klişe veriler içeren (tahrir defterleri gibi) kaynaklara olan düşkünlüğüne de dikkat çekebilirsiniz. Her iki durumda da soru ya da problematik üretmekten adeta kaçınan tarihçilerimizin işin kolayına kaçıp kendine bir dönem ya da kaynak grubu seçerek işe başlama ve hep öyle kalma eğilimini de görmezden gelemeyiz. Osmanlı tarihçiliğinin, ele alınan farklı dönemleri problematik bazında boylamasma kesen ve bir yandan da her dönemi kendi içinde anlamlı sorularla açan, boyutlandıran ve derinleştiren bir zihinsel devrime ihtiyacı olduğu kanaatindeyim. Bunun rahatımızı biraz kaçıracağı kesindir.

Ama inanıyorum ki, bu daha heyecan verici ve doyurucu kulvarlar açacaktır önümüzde. Ancak o zaman "klasik dönem"in diğer dönemler karşısındaki eşitsiz ağırlığını tartışma gereği ortadan kalkacaktır.

4. Sonsöz yerine: "Klasik"in kavramsallaştırılması mümkün olabilir mi? Mümkün olduğunda sorunumuz çözülür mü?

Bütün bu söylediklerimde belli bir doğruluk payı olduğunu düşünsek bile, buradan "klasik" tanımlamasından topyekûn vazgeçmek gerektiği sonucu çıkar mı? Hiç zannetmiyorum. Tam olarak ulaşamadığımız, kendini belli belirsiz görebildiğimiz, ama her halinden, tavrından etkileyici bir cazibe akan bir sevgili (bunun cinsiyetinin önemi var mı? Divan şiirinde mahbubun kimliği/cinsiyeti çok mu önemliydi?)[53] karşısında içine düştüğümüz bir platonik aşk durumu gibi görebiliriz Osmanlı tarihinin bir bölümüne yakıştırdığımız "klasik" tanımlamasını. Sözcüğün kendi dışsal anlamı, etkileyiciliği, müzikalitesi tek başına yeterli olabilir mi? Bu son bölümde, Osmanlı bağlamında bu kadar konuşup, kendi içsel anlamını hiç sorgulamadığımız bu sıfat-sözcüğe biraz yakından bakıp, ondan bir terim-kavram yaratılıp yaratılamayacağına değinerek bitirmek istiyorum.

Nedir "klasik?" Bu yazının bağlamı içinde ondan ne anlaşılabilir? Ya da ne anlaşılmalı? Buna bağlı olarak sorulacak ikinci soru, doğrudan bu yazının problematiğiyle ilgili: "Klasik" teriminin tarih araştırmalarında bir analiz aracı olarak kavramsallaştırılması mümkün müdür? Ya da bu terim, kendi başına bir açıklayıcı değere sahip olabilir mi? Bu sorunun, karşılaştırmalı tarihin zengin kulvarlarına dalmayı gerektiren bambaşka bir tartışmayı gerektireceği açıktır ve tatminkâr bir cevabın ipuçları belki de bu sempozyumun diğer seksiyonlarında bulunabilir. Bununla birlikte tartışmayı tarihçilerin de gündemine taşıyacak bir iki nokta üzerinde durmak yararlı olabilir.

"Klasik" sözcüğünün herhangi bir sözlüğe bakıldığında karşımıza çıkacak anlamları bu konuda bize yardımcı olabilir: Biçim, üslup ve içerik itibariyle geleneksel olan; uzun bir dönem boyunca kullanılan ya da oluşan bir üslup; bizatihi standart olan ve oluşturan. Klasik sözcüğünün bu terimsel anlamlarının daha ziyade sanat, edebiyat ve mimari çalışmalarda kullanıldığını he-

---

53 Walter G. Andrews ve Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds. Love and the Beloveds in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*, Durham and London: Duke University Press, 2005.

men belirtmek gerekir. Bu anlamlarıyla "klasik" terimi Osmanlı bağlamında da geçerlidir ve bu alanlardaki çalışmaların bu terim-kavram kullanılmadan yapılması neredeyse mümkün değildir.

Aym terimi Osmanlı tarihinin bir dönemi için de benzer bir içerikle kullanmak ne derece mümkündür? Bu yazıda ele alınan ve zaman aralığı bazen daralan bazen genişleyen "klasik dönem" de bir "gelenek" olarak görülebilir her şeyden önce: "Kendi geleneğini yaratan" dönem. Başka paralel veya yan anlamlar da önerilebilir: Kendi gelişim süreci içinde bir nihai aşamayı temsil eden ve sonraki dönemler için "norm, model, değer oluşturan" dönem. Bu açıdan bakıldığında, "klasik" dönemin gelenek oluşturan, kurumsallaşan, kalıcılaşan boyutlarıdır sonraki dönemlerde ya olduğu gibi ya da kısmen dönüştürülerek örnek alınan. Bunun daha ileri aşamasında ise, değişen çağa yaratıcı dinamizmiyle cevap verme konusundaki bir aczin ya da reaksiyoner bir tutumun ifadesi olan "geleneği ihya" çabalarının da kendine örnek alarak idealleştirdiği dönemdir "klasik dönem".[54] Bu boyutuyla bir anlamda "kendi kendini açıklayan" (self referential), bu derece merkezi konumuyla da, şüphesiz ki, "imtiyazlı" dönemdir.[55]

Yukarıdaki boyutlar üzerinden gittiğimizde, "klasik" kavramı tarihsel dönemlendirmeler bağlamında daha ziyade retrospektif niteliğiyle öne çıkar. Osmanlı'nın "klasik" tabir olunan döneminin, yarattığı kültürün değişik alanlarında kendi klasiklerini de üretmiş olduğunu söylemek mümkünse de, bu oturumdaki sunuşunda Cemal Kafadar'm haklı olarak sorduğu gibi, bunlar bizatihi bu dönemde "klasikleştirilmiş"ler midir?[56] Eğer, "klasik" terim-kavramının içinde kendine dönük bilinçlilik durumu (self-consciousness) temel bir özellik olarak görülecekse, bu soruya olumlu cevap verilmesi gerekir. Ancak, bu durumda "klasik" tanımlamasındaki retrospektif boyutla, kendi döneminde klasikleş(tiril)me durumu nasıl bağdaştırılabilir? "Klasik"in her

---

54 Bunun Osmanlı sanatındaki izdüşümleri için bkz. Filiz Yenişehirlioğlu, "Klasik Dönem Osmanlı Sanatı", *Türkler*, XI, 825. Bu noktada, M. Belge'nin şu veciz ifadesini tam da konuyla ilgisi açısından alıntılamakta yarar görüyorum: "... insanlar ancak bir şey o şey olmaktan çıkınca bunun bilincine varır ve onu restore etmeye kalkışırlar" (*a.g.e.*, 61).

55 "Klasik"in bu anlamda tarihsel dönemler için kullanılması düşüncesine bu sempozyumda Sayın Burhanettin Tatar'ın klasik metinler için kullandığı "imtiyazlı metinler" tabirinden vardığımı hemen belirteyim.

56 C. Kafadar'm aynı paneldeki konuşmasından.

iki özelliği birlikte içinde barındırdığı ya da barındırabileceğini düşünmek de mümkün olabilir elbette.

Bütün bu tanımlamalar ve onlara eşlik eden soruları (tabii ki daha fazlasını da) Osmanlı "klasik dönem"i bağlamında düşünmek ve sormak gerekir. Her birine verilebilecek cevaplara göre "klasik" sözcüğünün, içeriği belirsiz bir sıfat olmaktan çıkıp, kendi içinde analiz değeri olan bir kavrama dönüştürülmesi ve Osmanlı tarihinin dönemlendirilmesi çabalarında anlamlı bir yer alması pekâlâ mümkündür. Kavramsallaştırma sorunu kendi içinde böylece bir ölçüde çözülebilir. Ancak bu durumda bile, söz konusu terim-kavramın tarihyazımında sorunsuz bir şekilde kullanılabileceği sanılmamalıdır.

Tarihsel dönemlendirme ve ona eşlik eden isimlendirme girişimlerinin kronolojik anlamda içeriğinin doldurulmasının kendi içindeki güçlükleri bir yana, yukarıda genellikle göz ardı edildiğini belirterek geçtiğim mekânsal boyut da mutlaka hesaba katılmalıdır. Bu ise önümüze başka güçlükler çıkarır. Örneğin, Osmanlı "klasik dönemi"inin bu döneme damgasını vuran özellikleriyle Balkanlarda, Anadolu'da veya Arap eyaletlerinde aynı boyutta ve senkronik yaşandığını söylemek ne kadar mümkündür? Merkeziyetçi devlet, gelişmiş bürokrasi, temel kurumlar, hukuk, sanat, edebiyat, mimari, vs. gibi özellikler üzerinden tanımlandığında merkezden uzak eyaletlere ve farklı kültürel coğrafyalara gidildikçe silikleşen veya kaybolan (ya da hiç var olmayan) bir "klasik" dönem görmek bizleri şaşırtmamalıdır. Bunun için belki de her dönemlendirme girişiminin, "hangi Osmanlı" ya da "Osmanlı'nın hangi bölgesi" için ve hangi düzlemde geçerli olduğu ya da olabileceği konusu her zaman akıllarda tutulmalıdır.

Örneğin, Arap eyaletlerinin birçoğu için Osmanlı yönetimi bir Pax-Ottomanica'yı ifade edebilir. Ancak bunun içinin yerel ölçekte hangi dönemde ne derece "Osmanlı"nın "klasik" unsurlarıyla doldurulduğu sorusunu cevaplamak sanıldığı kadar kolay olmayabilir. Osmanlı Devleti'nin bu bölgelere etkin ve dönüştürücü bir bilinçle bakmaya ve kendi kurumlarıyla kalıcı bir şekilde müdahale etmeye başladığı dönemin hiç de yukarıdaki sayfalarda anılan "klasik" dönem olmadığı, belki de 19. yüzyıl olduğu ileri sürülebilir. Bu gecikmiş bir Osmanlılaştırma girişimi olarak da görülebilir ve modern merkeziyetçi devlet oluşumu bağlamında değerlendirilebilir. Eğer böyle ise, 15-16. yüzyılların (hatta 17. ve 18. yüzyılların) "klasik"liğinin bu bölgeler için ne ifade ettiği ya da edebileceği üzerinde ciddi bir şekilde düşünmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında, hangi dönem için kullanılırsa

kullanılsın, Osmanlı "klasik dönem"i tanımlamasının tarihyazımı açısından anlamı ve açıklayıcılığı diğer dönemler için kullanılan tanımlamalardan ne bir eksik ne de bir fazladır. Dolayısıyla, belki bir emperyal yapı veya sistemin kurucu unsurları ve dinamiklerini ya da bizatihi emperyal söylemin kendisini anlamamıza yardımcı olabilecek bu tanımlamanın, içeriği itibariyle ne kadar kavramsallaştırılmış olursa olsun, örneğin, sosyal tarih açısından mekânsal ölçekte pek bir analitik değeri olmayabilir.[57] Bu ve benzeri sorular çeşitlendirilebilir elbette; ancak bu yazının muhtemel soruların hepsini sorma gibi bir amacı yoktur. Yukarıdaki sayfalarda dile getirilen fikirler sadece birer örnekten ibarettir.

"Klasik dönem" ekseninde yürütülen bu sınırlı eleştirel değerlendirme bizi tekrar tarihyazımının üç boyutlu doğasına getiriyor. Sadece tarihyazımının değil, tarihsel soruşturmanın nesnesi anlamındaki tarihsel geçmişin de iç içe geçmiş boyutlarıdır zaman, mekân ve söylem. Her üç boyutta da anlamlı ve tatminkâr bir şekilde örtüşen dönemleme yapmanın zorluğu, belki de imkânsızlığı üzerinedir bütün bu söylediklerim.

57 Bu bağlamda Osmanlı tarihi ekseninde uyarıcı katkıları olabilecek bir tarihyazımı tartışmasının ana unsurları konusunda bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2001; Ehud Toledano, "What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are – Or, Rather, Are Not", *Middle Eastern Studies*, 38/3 (2002), 195-207; aynı yazar, "Some General Comments on the State of Ottoman Studies", H-TURK, 4 Kasım 2002; Virginia Aksan, "Follow-up to Ehud Toledano's Posting", H-TURK, 10 Kasım 2002.

III.
YAPILIRKEN TARİH YAZMAK (MI?)

TARİH, TARİHÇİ VE ENTELEKTÜEL: KAMUSALLIK BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DEN GÜNCEL DEĞİNMELER[1]

Bilgi alanının kamusallığı karşısında uzman ve tarihçi

Şöyle bir önkabul ile başlayalım: Bütün bilgi alanları her şeyden evvel kamusal merak alanlarıdır. O halde, bilgi alanları üzerinden zamanla "uzmanlık"ların, bilimsel disiplinlerin, dolayısıyla da bu temelde mesleklerin doğması bu alanları kamuya kapatır mı? Kapatmadığını görmek için hayata bakmak yeterlidir sanıyorum. Soruyu başka türlü de formüle edebiliriz: Kamuya açık bilgi alanlarındaki bu tür uzmanlıklar ve meslekler kamusal alana ya da en geniş anlamıyla bilgi alanına yapılmış profesyonel ve entelektüel müdahaleler midir? Kestirmeden cevap verelim: Evet!

Eğer bu sorular doğru sorulmuş ise ve cevaplarda da aşağı yukarı mutabık isek, bu yazının çerçevesi de baştan belirlenmiş oluyor: a) "Tarih" bir bilgi alanı olmanın yanı sıra, ve aynı zamanda, en geniş anlamıyla kamusal bir alandır da. Dolayısıyla, bir meslek adamı olarak tarihçi de, sınırsız suların seyyahı entelektüel de kamusal şahsiyetlerdir; b) Her ikisinin de kamu ve kamusal alanla ilişkisi doğası gereği problemli bir ilişkidir; c) Bu sorun tarihçiyi ve entelektüeli zaman zaman zor durumda bırakır, aym anda onları birbirine ve kamuya hem yaklaştırır hem uzaklaştırır. Birinin kamuyla ölçüsüz yakınlaşması, hatta örtüşmesi onun diğeriyle olan ilişkisini de zora sokabilir, ve ni-

1 Bu yazı ilk olarak *Doğu Batı* dergisinin 36. sayısında yayınlanmıştır. Bkz. "Tarih, Tarihçi ve Entelektüel: Kamusallık Bağlamında Türkiye'den Güncel Değinmeler", *Doğu Batı*, 36 (Bahar, 2006), 63-81. Bu yazıda bilim ve felsefe bağlamında işlenen temel problematigin sanat bağlamında etkili bir tartismasi için bkz. Dücane Cündioğlu, "Zer ile Zor arasında", http://www.taraf.com.tr/haber/zer-ile-zor-arasinda.htm (yazının birinci bölümü için bkz. Taraf, 06.05.2012).

hayet, d) İkisinin birden kamu/kamusal ile eşzamanlı olarak tam örtüştüğü anlar, durumlar ise her ikisinin de ölümü anlamına gelir.

O halde, aşağıda okuyacaklarınız bu düşünceler ekseninde tarihçi ve entelektüelin farklı ama yer yer kesişen dünyalarına, doğası gereği kamu ve kamusalla ilişkili faaliyet alanlarına ve bu ilişkinin yarattığı zorluklara dair serbest vezin ve dipnotsuz kimi değerlendirmelerden ibarettir.

***

Yazının başlığındaki tarih sözcük-terimini bu yazının bağlamı içinde "kamu" ve/veya "devlet" olarak da okumak mümkündür. Ne de olsa tarih bir ortak yaşanmışlığa, ortak geçmişe değin bir algı, kavram ve disiplinin adı değil midir? Söz konusu ortak yaşanmışlık ve geçmiş hakkında o tarihin bir parçası, mirasçısı olan toplumu oluşturan bireylerin söz söyleme hakkı ne kadar doğalsa, aynı geçmişe ait düşüncelerin kolektif olarak devletin veya kamuoyunun üzerinden de dile getirilmesi en azından teorik olarak olağandır ve öyle de görülmelidir.

Ortak geçmişin bilgisinin üretimi üzerinde kendisini konumlandıran bir meslek adamı, yani "uzman" kişi olarak tarihçiyi böyle bir denklemde nereye koymak gerekir? Tarihçi basitçe ifade edecek olursak kamu ya da devlet adına geçmişin kaydını tutmakla ya da bilgisini üretmekle görevli bir kâtip, bir "devlet memuru" mudur? Ya da aynı basitlikte düşünürsek, kamuyu ve "kamuoyu"nu oluşturan toplumsal aktörlerden herhangi biri mi? Eğer öyle ise, onu aynı kamunun bir başka mensubundan, diyelim ki, edebiyatçıdan, şairden farklı kılan nedir? Tarihçiyi, diğerlerinden ayırıp tarihçi yapan uzmanlığın, mesleğin bir özelliği, en azından *geçmişin bilgisini üretme* konusunda bir ayrıcalığı, bir özerkliği yok mudur? Meslekler, meşruiyet ve işlevlerini her durumda devletten veya kamudan mı alırlar? Belki de soruyu başka türlü sormak gerekir: Tarihçi mesleğini kurumsallaşmış sistemin bir parçası, devlet memuru veya kamusal bir şahsiyet olarak icra ediyor ise, yani onun toplumsal meşruiyeti ve bilimsel otoritesi zaten böyle bir mekanizmanın üzerinden kuruluyorsa, bunun aksini düşünmek mümkün müdür? Tarihçinin bir işvereni olduğu müddetçe, bu işveren, ister devlet ister özel kurumlar olsun, tarihçi üzerinde belli bir yetki ve iktidar sahibi konumuna gelmez mi? Tarihsel geçmişin "bilgi"sinin üretilmesi konusunda tarihçiyi uzman kişi olarak ortaya çıkaran ve meşrulaştıran temel etken ve otorite ne ise, onun tarihçi üzerinde zaman zaman etkisini ve otoritesini kullanmak istemesi, tarihçiden şu veya

bu yönde bilgi üretmesini, ya da belli alanların, olayların, olguların bilgisinin üretiminden uzak durmasını talep etmesi ne kadar anormaldir?

Bu sorular yalnızca tarihçi değil, diğer bütün uzmanlıklar ve uzmanlık alanları için de söz konusudur şüphesiz. Bunlara verilecek cevaplar da bizi eninde sonunda "bilgi ve iktidar" problemi ya da sarmalı içinden konuşmaya götürür; ya da bunu zorunlu kılar. Belki de bu noktada doğru tutum bu sarmalın dışından bakabilmek ve oradan bilgi üretim sürecinin ve mekanizmasının içsel boyutlarıyla ilgili sorular sormak, geliştirmek olabilir.

Böyle bir bakış açısının bizi götüreceği bir diğer önemli nokta meslekların, uzmanlıkların kendi meşruiyet ve otoritesini bizzat kendilerinden aldıkları düşüncesi olacaktır. Üstelik söz konusu uzmanlık, yine en geniş çerçevesi içinde düşünüldüğünde, evrenin ve insanlığın bilgisi bağlamında ortaya çıkmış ise, bu alan üzerinde hangi otorite sınırlayıcı, yönlendirici hak ve yetki iddiasında bulunabilir diye de sorabiliriz. Ya da şöyle: Bilgi üzerinde, bilginin üretim sürecine "dışsal" bir otoritenin iktidarı söz konusu olabilir mi? Bu soruya cevabımız teorik olarak pekâlâ "hayır!" olabilir. Ama bu yine de bize gerçeğin yalnızca bir parçasını, ve muhtemelen yalnızca temenni edilen kısmını verir, daha fazlasını değil. Çünkü, yine insanlığın ortak tarihi açıkça gösteriyor ki, "bilgi" dünyevi iktidarların en önemli dayanak ve silahlarından biri olagelmiştir. O derece ki, bunu artık tartışmıyoruz bile. Bu anlamda bilginin değerini sadece ve sadece bizatihi "kendinde" görmek eğer bir cahillik değilse, en güzelinden naif bir tutum olsa gerektir. Zira, bilgi daima, ve aynı zamanda, ona atfedilen "kullanım değeri" üzerinden de tanımlanmış, değerlendirilmiş, "hakikat"le olan ilişkisi açısından değil gündelik sorunların çözümü bağlamında araçsallaştırılmıştır. Bu tarz bir değerlendirme şüphesiz ki bilginin bizatihi kendisine dışsal bir toplumsal, siyasal/ideolojik dünyanın karmaşık mekanizmaları ve diyalektiği ile sıkı sıkıya ilişkilidir ve bu yazının temel sorunsalı bakımından bunun hayati önemi vardır.

Bu noktada bilgiyi saf bir form olarak da görmek mümkün değildir artık: Bilgi üretim sürecinin en meşru ve hattâ yegâne yolunun, "bilim" üzerinden gerçekleştirileni olduğu yolundaki modern inançlarımız, yine birkaç yüzyıldır bizi bilgiden (*sophia*, *hikmet*) ziyade bilim bağlamında düşünmeye ve konuşmaya sevk etmiştir. Bilim ise, insanlık tarihinin görece yeni bir aşamasında yine bir iktidar mücadelesinin içinde biçimlenmiş ve meşruiyetini doğrudan parçası olduğu siyasi-toplumsal süreçlerden almış bir bilgi üretim yöntemi, mekanizması ve hatta sistemidir. Tıpkı kendisinden evvel felsefe ve dinlerin sunduğu bilgi evrenlerinde olduğu gibi. Tarihsel olarak bilim hem dinsel

hem felsefi alanla, "evren"le yakından ilişkili, hatta onların içinde kendine belirgin bir yer edinebilmiş, çok sonraları her ikisine karşı bir "bağımsızlık" mücadelesi vererek kendisini onlardan ayrıştırmıştır. Bu sürecin bizatihi kendisi "tarihsel"dir ve görüldüğü üzere toplumsal-siyasi alanda, yani kamunun ve devletin temel aktörler olduğu kulvarda verilen iktidar mücadelesiyle de doğrudan ilişkilidir. Kendi doğasındaki bu "politik" boyuttan bağımsız bir bilim düşünülemeyecekse eğer, bilimsel bilgi üretimi ekseninde ortaya çıkan, belli kurumsal yapılarca onaylanan, meşrulaştırılan uzmanlıklar ve buradan doğan mesleklerin de belli bir politik boyut ve iktidar bağlamında eleştirilmesi, meşruluklarının sorgulanması o derece doğal sayılmak gerekir; pratik de hep böyle olagelmiştir zaten.

Belli "bilim kurumları" çerçevesinde icra edilen bir uzmanlık alanı, bir meslek olarak tarihçilik ve şüphesiz diğer bütün sosyal ve beşeri bilim disiplinleri, iktidar yapıları ile bu derece sıkı ilişki içinde ise, söz konusu meslekler bilim üzerinde yükselseler dahi iktidardan tamamen bağımsız bir meslek adamlığını düşünmek mümkün müdür? Bunun kestirme bir cevabı olduğunu sanmıyorum. Mesleğin sınırları çerçevesinde "kendisi için üretilen" bilgi, ya da "kendinde bilgi" söz konusu olduğunda meslek adamı olarak tarihçinin özgürlüğünü kısıtlayan herhangi bir iktidardan söz etmek mümkün olmayabilir elbette. Tarihçi burada hayli özgürdür denilebilir; üstelik politik alan/olan ile organik bir ilişki içine girmek zorunda da değildir. Buna şimdilik mesleki refleks açısından "doğru" (correct) konum diyelim.

Bununla birlikte, şunu da çok iyi biliyoruz: Tarihçinin ürettiği bu "saf bilgi", hakkında olduğu nesnesi sebebiyle veya onun üzerinden kamusallaştığı anda ise bilginin "kullanım değeri" öne çıkar. Bu, bilgiye dışsal bir süreci ifade eder; dolayısıyla burada kamusal aktörler devreye girer. Bu aktörlerin en merkezi ve güçlü olanı da kamuyu temsil ettiğine inanılan veya kamu üzerinden farklı iktidar gruplarının eylemli gücünü meşrulaştıran "devlet" olduğuna göre, bilginin kullanım değeri üzerindeki en güçlü ve meşru belirleyici ve tabii ki gerektiğinde sınırlayıcı otorite olarak bizatihi devletin ortaya çıkmasına şaşırmamak gerekir. Çoğu zaman kamunun ortak yararı retoriği veya refleksiyle hareket eden devlet, yeri geldiğinde kamusal ortak geçmişi de sahiplenir ve o geçmişin genel resmine, o resmi oluşturan bilgi alanına müdahale edebilir hatta çoğu zaman eder. Bunun bir adım ötesi ise, meslek adamı olarak tarihçinin uzmanlık alanına, doğrudan mesleğin icrasına, yani bilgi üretim sürecinin kendisine müdahaledir.

Hiçbir uzmanlık alanı ve meslek, kamusal merak ve bilgi alanının tümüne yönelik ihtiyaca, talebe ve bilgilenme arzusuna tek başına tatminkâr cevap veremeyeceğine göre, böyle durumlarda her şeyden önce normalde tarihçinin arazisi(ymiş gibi) görünen *alan*, toplumsal-siyasal talebin boyutu ve şiddetine bağlı olarak tarihçinin kontrolünden çıkar, elinden alınır ve sonunda kamuya geri döner, "kamusallaşır". Tarihsel geçmişin bilgisel alanına kamu adına el konulması, tarihçinin bu konudaki "uzman bilgi üreticisi" konumunu ortadan kaldırmaz elbette. Dolayısıyla, böyle durumlarda tarihçi, alan üzerindeki etkinliğini büyük ölçüde yitirse de, kendi mesleki üretimini sürdürmeye daha "nötr" konularda, daha sınırlı bir ölçüde devam eder. Yani "kamusal" alanın bütününü kapsayan kimliğini daraltır, zanaatını yürütebileceği minimum alana, mutfağına çekilir.

Bu noktada artık ortak geçmişin standart, güvenilir ve hakikate odaklı bilgisini ürettiğine inanılan tarihçi gider, o geçmişin esas sahibi veya mirasçısı olarak kamu, yani toplum ve devlet, bütün diğer bilgi üretim ve dağıtım mekanizmalarıyla ve aktörleriyle devreye girer, tarihsel bilgi alanına bu bilginin kullanım değeri üzerinden el koyar. Böylece bilgi alanının bizatihi kendisi tarihçi için bir çeşit "dokunulmaz"lık kazanır, ulaşılamaz; etrafi tellerle çevrilmiş yabancı bir araziye dönüşür.

Burası bir bakıma tarihçinin varoluş nedenini kaybettiği noktadır. Burada "hakikat arayışı" gider, "ihtiyaç duyulan bilgi" gelir. Kamunun veya kamu adına otorite kullanan kurumların tarihsel alana bu tarz ambargosu, kendi özgün tarihçilerini de yaratmaktan geri kalmaz. Belirlenen ihtiyaca göre üreten ve sunan "tarihçi"ler gelir (belki de "resmi" tarihçi deyimi burada gerçek içeriğini bulur). Böylece bir yandan tarihin ve tarihçiliğin içi boşaltılırken, bir yandan da, bu sonuca yol açan iktidar, anılan *sözde* tarihçiler üzerinden mesleğin çıplak "meşruiyeti"ni görünüşte ve sözde korumuş olur. Tam da bu noktada, meşruiyetin ölçüsü olarak üretilen bilginin bilimsel niteliği, yerini kamu yararına bırakır. Kamu gözünde mesleki meşruiyet sorunu da elbette buna göre yeniden tanımlanır.

Böyle bir durumda "doğru tarihçilik" nasıl tanımlanır? Ortak geçmişin bilgisine "ortak yarar" adına el koyan, kamunun talebine karşılık veren tarihçi mi doğru tarihçidir? Yoksa, bu güncel talebi dikkate almadan, ondan bağımsız "orada bir yerde tarihçinin gelip kendisini keşfetmesini bekleyen" "hakikat"e odaklanan, dolayısıyla bilgi üretimini esasen bilimsel çerçeve içinde "kendinde bilgi"ye yönelik sürdürmeye devam eden tarihçi mi? Belki üçüncü bir yoldan da bahsetmek mümkündür. Bu tutum, "böyle durumlar-

da bastıran kamusal talebe verilecek en gerekli yanıt, ona, talep edilenin tam zıttını sunmaktır!" düşüncesinde ifadesini bulur. Bu da bir başka cevaptır elbet. Ancak bu, bir meslek adamı (=bilim insanı) olarak tarihçinin cevabı olamaz; çünkü yine bilginin "kullanım değeri" üzerinden geliştirilmiş bir tutumu ifade eder; ve refleks olarak öncelikle "politik"tir.

Buradan geldiğimiz noktanın güncel sağlamasını yapacak olursak, görünen büyük resmin bir "bunalım dönemi tarihçiliği" tablosunu ortaya koyduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Bu resimden çıkarılabilecek yegâne sonuç, bütün uzmanlık alanlarının, dolayısıyla mesleklerin, ve bu arada tarihçiliğin, doğal kulvarlarının dışına çıktığı, her şeye hâkim bir gündelik pragmatizmin veya stratejik "üst yarar"m, yani kamusal yararın, bütün uzmanlıkları önceden belirlenmiş hedefler ("milli dava" ya da "ulusal çıkar/yarar") doğrultusunda yeniden harmanladığı, araçsallaştırdığı bir "olağanüstü hal tarihçiliği"dir.

Tarihçinin böyle bir durumda yapabilecekleri sınırlıdır ve esasen yukarıda anılan üç yoldan birini tutturur. Burada asıl önemli olan ortak geçmişin bilgisini üretme işini tekrar "tarihçi"nin uzmanlığına bırakan, bu alanda tarihçinin meşruiyetine güvenen, onun kamusal imgesinin yeniden meşrulaşmasına yardımcı olacak bir "normalleşmiş kamusal ortam"ın yaratılmasında tarihçiye stratejik destek verebilecek başka kamusal aktörlerin varlığıdır. Tam da bu noktada "entelektüel"e bakılabilir. Ama oraya gelmeden, tarihçiye, aynı zamanda bir kamusal merak alanı da olan çalışma evreninin onun başına açtığı yukarıda değinilenler türünden sorunlardan bağımsız olarak, biraz daha yakından bakalım.

Bilim ve meslek insanı olarak tarihçi

Tarihçi "hakikat'e odaklı" evrensel bilgi üretimi çerçevesinde sahip olduğu zanaatıyla her şeyden evvel bir meslek insanıdır. Eğitimi, donanımı ve çalışma yöntemi ile, yani kimi olmazsa olmazlarıyla biçimlenmiş bir zanaat, bir meslektir bu. Üstelik bu meslek günümüzde bir 'bilimsel disiplin olarak tarih'in içinden icra edilir genellikle. Formel eğitimi ve donanımı, belli akademik kurul ve kurumların içinden kazanıldığında, bu kurullar ve kurumlarca tasdik edildiğinde, tarihçi aynı zamanda bir bilim insanı olarak egemen sistem tarafından da onaylanır.

Her ne kadar insani yaşanmışlıklar üzerinden doğan çok eski bir edebi türle (mitoloji ve destan) ilişkisi dolayısıyla ve bu mirasla ciddi sorunları olsa

da, tarihçilik modern dönemin beşeri bilimleri ya da sosyal bilimleri içinde kendini akademik bir disiplin olarak geliştirmiştir. Tarih, bu çerçevedeki gelişimi sonucunda ve oranında insanın ezeli ve ebedi "hakikat arayışı"na bilim cephesinden de katkıda bulunmaya çalışıyor uzun zamandır. Modern tarihçi de bir meslek insanı olarak kendini genellikle bu çerçevede konumlandırır.

Başta da belirtildiği gibi tarihçinin alanı 'geçmiş yaşanmışlık'tır. Uygulamada bu geçmiş genellikle mensubu olunan topluluğun, toplumun, milletin, kültürün, uygarlık dünyasının ve nihayet bütün insanlığın geçmişi olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla burada söz konusu olan bir ortak geçmiştir. Yukarıda da vurgulandığı gibi, tarihi bir merak ve bilgi alanı olarak belki de en kamusal alan yapan tam da bu ortaklıktır denilebilir. Bu alanda her birey kendini hak sahibi görür. Dün, bugün, yarın arasında akıp giden bireysel varoluş anlarının üzerinde kurulduğu anlam dünyasının, bu sacayaklarından birinin eksikliğine pek tahammül gösteremediğini yine sosyal bilimlerin geniş müktesebatından biliyoruz. Burada önemli nokta şudur: Sıradan bireyin kendi bireysel ve toplumsal varoluşu bağlamında "anlam arayışı" ile tarihçinin daha az kişisel daha çok mesleki olan etkinliği, yani "hakikat arayışı" aynı şey değildir. Sıradan birey, tarihi genellikle kendisi için bilmek ister ve tarihi kendisinin kılma eğilimindedir. Her şeyden evvel kendisi için bir anlam, varoluşu için bir gerekçe, bir meşruiyet çıkarma, tarihi illa ki güncele bağlama derdindedir. Ya da tarihi dayatan güncelin baskısından kaçıp, sığınabileceği bir ideal dünyaya ya da korunağa dönüştürür. Kısacası tarihle oldukça şahsi bir ilişki kurar. Bir bilimadamı olarak tarihçiyi sıradan bireyden ayıran temel nokta ise, onun, yaşanan geçmişin her şeyden evvel teknik anlamda doğru bilgisini kurmaya çalışması (yöntemsel boyut, zanaatkârlık boyutu), bunu yaparken de kişisel değil evrensel hakikate odaklı bir arayış içinde oluşudur (ontolojik vs. epistemolojik boyut). Bir yandan en küçüğünden bir topluluğun ya da bütün insanlığın tarihsel serüvenine, gelişimine dair temel olgusal bilgileri ortaya koymaya, belli hususiyetleri keşfetmeye, bir yandan da bütün tarihsel tecrübeye dair belli bir kavrayış geliştirmeye, sebep-sonuç ilişkileri üzerinden genel eğilimler ve örüntüleri, toplumsal ve siyasal sistemleri anlamaya ve kavramsallaştırmaya çalışır. Bu noktada söz konusu olan, olgunun birebir tasviri bilgisi değil, olgusal gerçekliği bir üst dilde yeniden kurmaktır elbette. Mikrodan makroya veya tersine yöntemler de kullansa, bu sonuç değişmez. Son birkaç onyılın sosyal bilimleri tarihselleştiren, tarihi sosyal bilimlerin ana malzemesi haline getiren ve nihayet buradan "tarihsel sosyal

bilim" gibi bütünlükler de çıkaran gelişmeleri, tarihçiyi de giderek daha fazla oranda bir sosyal bilimciye yaklaştırmıştır. Tarihçilik böylece dar anlamda meslek olmaktan çıkma eğilimi içinde genel sosyal bilimler epistemolojisiyle daha derinden eklemleşirken, bu bağlamdaki hakikat arayışına daha bütüncül çerçevelerden önemli katkıda bulunur hale gelmiştir.

Bu noktada tartışmayı genişletebiliriz. Sıradan bireyin, toplumsallığının bir parçası olarak belki de kaçınılmaz görülmesi gereken "anlam arayışı" ile tarihçinin bir sosyal bilimci olarak "hakikat arayışı"ndan söz ederken, aynı bağlamda entelektüeli nereye koyabiliriz? Entelektüeli sıradan bireyden farklılaştıran, ondan daha fazla kılan özellikler olduğu açıktır; bu farklılığı teslim ve ifade etmek hususunda pek bir zorluk da çekmeyiz. Ancak konumuz açısından, yani "tarih" bağlamında tarihçiyi entelektüelden nasıl ayırabileceğimiz sorusu ortadadır. Doğru soru, belki de böyle bir ayrımın kategorik olarak mümkün ve gerekli olup olmadığıdır. Bir meslek olarak tarihçilik alanının entelektüele tamamen kapalı olmadığını söylemek, her şeyden evvel en başta vurguladığımız tarihsel bilgi alanının kamuya ve tek tek her bireye açık olduğu yolundaki varsayımın gereğidir. Dahası, entelektüel kimliğiyle tanınan ve kabul gören birey, aynı zamanda meslekten tarihçi de olabilir. Dolayısıyla bu iki alanın ve konumun dışlayıcı, geçişliliğe kapalı birer 'ayrı dünyalar' olmadığı yeterince açıktır.

Öte yandan, söz konusu açıklığın ve geçişliliğin bu iki konumu birbiriyle eş kılmadığı, birinin otomatik olarak diğerini ikame etmediği de bir o kadar gerçektir. En sonda söylenecek olanı bu aşamada söylersek, belki en doğrusu dar anlamda uzmanlıkların (tarihçilik dahil), entelektüelin ilgi ve bilgi alanı karşısındaki konumunun daha dar, daha spesifik ve büyük ölçüde edilgen olduğunu; uzmanın tekilin bilgisinde keskin ve kıskanç olmakla birlikte bütünün bilgisinde oldukça yetersiz kaldığını, kalabileceğini kabul etmektir. Dolayısıyla, entelektüel tek tek bütün uzmanlıkların üzerindedir ve durduğu mesafeden bütün uzmanlık alanlarına ve bu alanlarda üretilmiş uzman bilgisine el atabilir, hatta aynı noktadan bu uzmanlıkların bilgi alanına pekâlâ müdahale edebilir. Bu müdahale işin doğası gereğidir ve her iki tarafın, özellikle de söz konusu uzmanlık alanının, mesleğin varlığına ve meşruiyetine bir tehdit oluşturmaz; en azından öyle görülmelidir. Bununla birlikte, bu söylenenlerden her iki alan arasındaki ilişkinin ve karşılıklı müdahalelerin tamamen sorunsuz, gerilimsiz olduğu sonucu da çıkmamalıdır.

Meslekler/uzmanlıklar karşısında 'kamusal' bir şahsiyet olarak entelektüel

Meseleye yine uzmanlıklar ve meslekler üzerinden yaklaşmayı deneyelim. Böylece öncelikle entelektüeli herhangi bir daldaki uzmana ya da konumuz bağlamında tarihçiye kıyasla tanımaya, tanımlamaya çalışalım. Meslek sahipleri, yani uzmanlıklar ile "entelektüel" arasında kurulabilecek en anlamlı ilişki nedir? Mesleklerin, uzmanlıkların belli bir yöntemsel ve teknik donanım ve eğitim üzerinden kazanıldığını varsayarsak, entelektüelin böyle bir mesleki donanıma sahip olması bir ön koşul mudur? Dahası, entelektüelin ontolojik-epistomolojik dünyası mesleki bir donanıma, bir alandaki uzmanlığa indirgenebilir mi? Bu durumda "entelektüellik" diye bir meslekten bahsedebilir miyiz? Evrensel genel kabulün son iki soruya cevabı net bir "hayır!"dır.

Entelektüelin konumu her şeyden evvel kendisine "atfedilen" bir konumdur. Ama bu konum hesap kitapla kazanılmaz ve ona eşlik eden "entelektüel" sıfatı, deyim yerindeyse, kartvizitte taşınmaz. Bu yanıyla söz konusu konum ve sıfat entelektüele "dışsal"dır. Entelektüellik bu anlamda bir kamusal algı üzerinde oluşur, şekillenir ve yine kamusal alanda kimi kişilere atfedilir. Kısacası entelektüel, doğası gereği kamusal bir imgedir her şeyden evvel. Yani, okumuş-yazmış, meslek sahibi olmuş bir kişi, ilgi ve bilgi alanlarını genişlettiğinde bir noktada, "Tamam! Şimdi artık entelektüel oldum!" diyebilir mi?

Garip bir çelişkiyle, entelektüelin kamusallığının derecesi, hatta kabulü, kamuda ona duyulan ihtiyacın yanı sıra, kendisine entelektüellik atfedilen kişinin bu ihtiyaca cevap verme niyeti ve oranıyla da doğrudan ilgilidir. Ancak burada kritik nokta, bu birliktelikten (sıfat ve kişi) mutlu bir sahiplenme, benimseme ilişkisinin çıkmasının gerekmediğidir. Genel kabul böyle bir "benimseme"yi nahoş karşılar. Dolayısıyla, sanıldığının aksine, entelektüel gündelik deyimle "ukala", "her işe maydanoz olma"yı takıntı haline getiren değil, başka türlü olamayandır. O halde nasıl bir şeydir entelektüel?

Entelektüelin varlığı üzerinden "entelektüellik" adlı bir uzmanlık alanının, bir mesleğin ortaya çıkmadığı yeterince açık. Entelektüelin konumu her şeyden evvel bir ontolojik var oluş, duruş ve tutum olarak görülmelidir. Entelektüel, belli bir mesleği olsa bile, kapsadığı varlık sahası ile onun üzerinde olan, ona aşkın olandır. İlgi alanı dar anlamda icra ettiği mesleğiyle sınırlı değildir; aksine, kamusal merak ve bilgi alanının tümüdür. Bu düzlemdeki varoluşu dar anlamda olguların bilgisiyle sıkı sıkıya ilişkilidir, ama onunla

sınırlı da değildir. Entelektüel, bilgilenmiş olmaktan ziyade evrensel hakikate yönelik merak duygusu ve anlama ihtiyacının peşinden giden, sürüklenen kişidir. Cevaplar sunmaktan ziyade sorular üretir, rahatlatmaktan ziyade sorgular. Bu yüzden entelektüelin bizatihi var oluşu, içinden çıktığı kamu için rahatsızlık vericidir.

Entelektüelin evrene, yaşama ve insana yönelik temel etkinliği esasen kavrayıcı, kuşatıcı, açıklayıcı ve anlamlandırıcı bir zekâ kullanımına dayalı tefekkürdür denilebilir. Bu bağlamda "mütefekkir", yani "düşünür" entelektüelin diğer adıdır. Öte yandan tefekkür, yani fikri etkinlik entelektüeli pekâlâ münzevi bir yaşam tarzı veya tercihine de götürebilir. Burada kritik soru, inzivadaki tefekkürden nasıl olup ta (kamusal şahsiyet olarak) bir entelektüelin çıkabildiğidir. Buna verilebilecek basit ve makul bir cevap, bu etkinliğin çeşitli vasıtalarla (genellikle söz veya yazı ile) dışa vurulması, kamusal alana aktarılması olabilir. Dolayısıyla, entelektüel konumu ve sıfatı kişilere, kamuya sunulan ya da kamuya bir şekilde yansımış olan tefekkür üzerinden atfedilir. Bir başka deyişle, bireysel münzevi tefekkür ancak kamu üzerinden entelektüele dönüşür. Entelektüeli entelektüel yapan "public"tir, yani kamudur. Bu anlamda kimi Batı dillerindeki "public intellectual" kavramsallaştırmasının içeriği hayli tartışmalıdır ve daha başka bir türe, veya alt türe karşılık gelse gerektir. Zira, bu yazının temel yaklaşımına göre entelektüel bizatihi kamusal bir şahsiyettir.

Bu temel özelliğiyle entelektüel, yalnızca tefekkür boyutuyla var olmaz, olamaz elbet. O aynı zamanda bir vicdandır ve büyük ölçüde kamusal, yani "maşeri" vicdanı [da] temsil eder. Bu temsiliyetin derecesi ve içeriği ise değişkendir, hatta doğası gereği tesadüfidir (accidental) de denilebilir. Normal zamanlarda fazlaca ortalıkta gözükmeyen bu özellik, genellikle "zor zamanda" kendini açıkça ortaya koyar ve çoğunluk ile yani ortalama vicdan ile bire bir tekabüliyet ilişkisi içinde olması da gerekmez. Dolayısıyla, entelektüelin temsil ettiği kamusal vicdan esas itibariyle aşkın, evrensel bir iyiyi ifade eder. Ve bunun da kamusal gerçekler dünyasının belli bir anında bire bir karşılığı olması gerekmez. Bu yüzden, entelektüelin tefekkürü gibi "vicdan"ı da, içinden çıktığı kamu için problemlidir, rahatsızlık vericidir.

Entelektüel bizzat kendisinin de parçası olduğu topluma yönelik tutumunda sorgulayıcıdır, eleştireldir demiştik. Öte yandan, entelektüel bu özellikleriyle garip bir çelişki içerecek şekilde kendi içinde sürekli anlam arayışı, açıklama çabası içinde olan kişidir. Bu anlamı toplum içinde göremediği,

kuramadığı durumda entelektüel, muhayyel bir dünyanın temsilcisi, o dünya içinden ve o dünya adına konuşan kişi olarak karşımıza çıkar. Bu özelliklerin kaçınılmaz bir sonucu olarak entelektüel, aidiyet duygusu zayıf olan, ya da hiç olmayan kişidir de denilebilir. Onun mensubu olduğu toplumla somut ilişkisi, yani 'kamusallığı' da bir bakıma buraya kadardır. Bu yüzden entelektüelin gerçek evreni bir boyutuyla zamanlar, mekânlar, toplumlar üstü bir evrendir ve kamuya oradan seslenir. Bunun bir diğer anlamı, kamu, kendi yarattığı entelektüelin evrensel hakikat uğruna bir gün kendisine 'ihanet' edebileceğini baştan kabul etmelidir!

Entelektüelin bu özelliği onun en önemli silahı, imtiyazıdır; ama aynı zamanda en büyük güçlüğü ve zaafıdır da. Bu nitelikleriyle entelektüel kamu ile kendi iradesi dışında kurulmuş olan ilişkiyi olduğu kadar, kendi eliyle kurduğu soyut "evren"i de bir süre sonra yine kendi elleriyle yıkma potansiyeline sahiptir. Bu özellikleriyle entelektüelin doğal yaşama ortamı onun "olduğu gibi olmasına" cevaz veren, "dokunulmaz" sayan, onu var eden ve gören, onun varoluşunu bizatihi bir şans, bir imtiyaz olarak algılayan ortamdır, toplumdur, yani kamudur. Kamu ve kamusal alanın evrensel hakikat (eğer hâlâ öyle bir şeyden söz edebiliyor isek) ile temasını sağlayan en önemli şahsiyetlerden biri, belki de birincisidir entelektüel. Entelektüel hem Diogenes hem Galileo'dur çünkü. Ve nihayet, entelektüelin varoluşu bizatihi kendine ve topluma ekşi bir rahatsızlık verir. Kısacası, her iki kulvarda da tekin değildir, tehlikelidir. Entelektüelin benzetilebileceği en uygun tip belki de mahallenin bilgesi ile delisidir. Ve doğal nefeslenme alanı çokça (ve belirgin bir eleştirel istihza ile) söylendiği gibi 'fildişi kuledir' belki de. (Bu kulenin bir imtiyazın mı yoksa inzivanın mı melcei olduğu hususu ise ayrı bir tartışmanın konusudur.)

Tarihçi ve Entelektüel

Dikkatli okuyucu, buraya kadar geliştirilen değerlendirmelerdeki tarihçi ve entelektüel kavramlarının, esas olarak belli bir ortalama kabule denk düşseler de, birer ideal tip olarak karşımıza çıktığını hemen fark edecektir. O halde, bu noktada temel sorun bu ideal tipleri nasıl gerçeğin diline tercüme edeceğimizdir. Böyle bir şeye gerek olup olmadığı tartışılabilir elbette. Bunun, meslekler (tarihçi gibi) ve konumların (entelektüel gibi) bizatihi kendilerini de tartışmaya açacağı veya giderek her ikisini de anlamsızlaştırıp sonunda onları yok etme tehlikesiyle karşı karşıya getireceği de düşünülebi-

lir pekâlâ. Bu kaygıların geçerliliği ne kadar tartışılırsa tartışılsın, böyle bir sorgulama, yani konumuz açısından ideal tanımları ve konumlarıyla tarihçi ve entelektüeli gerçeğin diline tercüme etmenin gerekliliğini, belki de kaçınılmazlığını ortadan kaldırmaz. Bunu söylerken, tabii ki onları Platon'un idealar âleminde yalnızca kendinde var olan gerçeklikler mertebesine indirgemiyorum. Dolayısıyla önce ideası olan bir kavramın gerçek hayattaki karşılığı değil aradığımız. Aksine, tam tersine bir ilişkiden söz ediyoruz. Binlerce yıllık insani tecrübe sürecinde karşımıza çıkan en ilkelinden en gelişmişine onlarca somut tarihçilik biçimi üzerinden soyut bir kavrama, "tarihçi"ye, bir ideal tipe uzanıyoruz. Aslında, varoluş biçimi ve nedeni itibariyle hayatın tam içinde ortaya çıkan çeşitli tarihçilikleri bir yandan doğal ortamından, hayattan çıkarıp biraz uzağa taşımaya çalışıyoruz. Yani hayat ile meslek arasma bir mesafe koymayı deniyoruz. Burada bütün beşeri bilimlerin ve sosyal bilimlerin doğasında olan bir problemle karşı karşıyayız şüphesiz. Hem tarihçi hem entelektüel farklı derecelerde de olsa mesleki etkinliğinin ve entelektüel varoluşunun hem öznesi hem nesnesi konumundadır çünkü. Burada da duralım ve dipsiz bir kuyuya taş atmadan, ana tartışmamıza geri dönelim.

Tarihçi ile entelektüeli neden yan yana ele almaya çalışıyoruz? Bu ikisini bir arada görmemizi sağlayan ortak kulvar(lar)ın varlığına yukarıdaki sayfalarda yeterince işaret edildiğini sanıyorum. Gerçekliğin bilgisi, evrensel hakikat arayışı, bütünü görme ve kavrama çabası gibi genel çerçeveler şüphesiz ki daha da genişletilebilir. Ancak bu ortak amaçlar, varoluş sebepleri bir kenara bırakılacak olursa, daha somut düzlemlerde bir dizi ortak özellik de hemen zikredilebilir. Kavramsal bir üst dilin inşası çabası, bilgi etkinliğinin hem öznesi hem nesnesi olma durumu, toplumsal aidiyet meselesi, kamusal ve popüler alanla ilişkinin yarattığı sorunlar, bu alanlardan gelecek toplumsal hissiyat, siyaset, ideolojik eğilimler ve kültürel kodların etkilerine açıklık, vs... Bunların yanı sıra tarihçiyle entelektüeli birbirine yaklaştıran, zaman zaman birbirinin işlevine de cesaretlendiren kimi özel anlar da söz konusudur. Böyle anlarda tarihçinin entelektüel çıkışları ile entelektüelin tarih alanına müdahalelerinin aynı nitelikte olmadığını ve bu çıkışların kamusal alanda da genellikle farklı algılanabildiğini yaşanan tecrübeler açıkça gösteriyor. Tarihçinin mesleki bir refleksle olguları toparlamaya çalışmasıyla entelektüelin olgular dünyasına kendi kulvarından yönelttiği "bozguncu" ya da ezber bozucu sorgulamanın her zaman örtüşmeyebileceği de unutulmamalı. Üstelik, karışan alanların ve kafaların meslekler ve konumlar açısından

dönemsel, geçici bir işlevsizleşme, anlamsızlaşma, mesleki ve kamusal meşruiyetin aşınması veya yitirilmesi gibi sonuçlar doğurabileceği de tamamen uzak bir ihtimal olarak görülmemeli.

Belki daha önceki sayfalarda vurgulanan temel bir tespiti tekrarlamakta, tarihçiliğin bir meslek olmasına karşın "entelektüellik" diye mesleğin söz konusu olmadığını hatırlamakta fayda var. Gelmek istediğim nokta, burada eşit kategorileri karşılaştırmadığımızdır. Dolayısıyla tarihçi ile entelektüel arasındaki geçişliliğin bu derece kendiliğindenlik içermediğidir. Bütün birbirine açıklığına ve geçişliliğine rağmen, bu ilişkinin bir yandan da mesafeli ve saygılı bir ilişki olması gerektiği de yeterince açıktır.

Entelektüelin alanı meslekler üstüdür dedik. Bununla bağlantılı olarak, kişilere entelektüellik sıfatının sonsuz çeşitlilikteki ilgi, bilgi, donanım ve meslek üzerinden esas olarak gelişkin zihni melekeleri (keskin algı, muhakeme, geniş bakış ve eleştirel akıl gibi) sebebiyle atfedildiğini de vurguladık. Bir yandan da entelektüel için "meslek" sahibi olmanın ikincil önemine dikkat çektik. Bununla birlikte, entelektüelin her şeyde olduğu gibi meslekler karşısında da eleştirel tutum takınması bir o kadar olağandır; bu beklenir de. Ancak buradaki eleştirellik mesleğe dışsaldır ve entelektüeli kendiliğinden o mesleğin pratisyeni yapmaz. Dışsal eleştirelliğin belli bir düzeyi olmak zorundadır ve buna bağlı olarak da bir sınırı söz konusudur. Bu sınırın aşılması halinde, en basitinden, entelektüel kendini küçük düşürür, hatta eleştirinin içeriği ve yönteminin acemice kurulması halinde kendini saçma bir konumda bulabilir. Ya da tarihçilik mesleğine ve meslek insanına dönük genel kamusal algı ve güven ciddi ölçüde sarsılır, bu noktada çok yönlü bir meşruiyet sorunu ile karşı karşıya kalınır.

Öte yandan, bütün bu dışsal müdahaleler tarihçinin mesleki ağırlığını, toplumsal meşruiyetini sadece bir dereceye kadar etkileyebilir. Bu konuda nihai belirleyicinin tarihçinin bizzat kendisi olduğu/olacağı da aşikârdır. Kötü tarihçilik, angaje tarihçilik, ideolojik tarihçilik, vs. gibi klişe terimlerle anmaya alıştığımız tarihçilik tarzları bu hususta, yani kendine zarar verme konusunda en önemli rolü oynarlar. Burada konumuz açısından önemli nokta, bu tarz tarihçiliklerin, tarihçinin entelektüelin dünyasına yabancılığı, uzaklığı ve o dünyayla ciddi bir ilişki kurma gereği duymadığı durumlar ve ortamlarda daha uygun yeşerme ve yaygınlaşma imkânı bulmasıdır.

Bununla birlikte, tarihçilik alanına yöneltilen entelektüel eleştirinin, ne kadar dışsal ve ne kadar tartışmalı da olsa, bir taraftan da "mesleki

deformasyon"u önleyici etki yaratabileceğini kabul etmek gerekir. Tarihçinin bu bağlamda bu tarz eleştiriye açıklığı, entelektüele yaklaşımı ve onunla kurduğu/kuracağı ilişkinin içeriği de elbette bu noktada önem kazanır. Bu ilişkinin sağlıklı kurulması, bir meslek insanı olarak tarihçinin, mesleğini bir parçası olduğu evrenle kurduğu ilişkinin yegane penceresi haline getirme eğiliminin "makul" düzeyde tutulabilmesi açısından hayati önem taşır. Meslek alanına entelektüel müdahale, tarihçinin dış gerçeklikle ilişkisi üzerinde her an tazeleyici etki yapar; onun yaşadığı dünya ve çağ ile olan ilişkisini yeniden gözden geçirmesine katkıda bulunur.

Tarihçi ile entelektüelin ilişkisinin kavramsal bir üst dil üzerinden ve birbirini besleyici bir şekilde kurulduğu ve canlı tutulduğu durumlar ve ortamların her iki alanda da olumlu, geliştirici ve esas itibariyle arzu edilir bir etki yapacağı açıktır. Sosyal bilimlerin en geniş çerçevesinde ve felsefe eksenli sürdürüldüğünde tarihçinin kendi entelektüel dünyasını da kurması ve bunu basit bir malumatfuruşluk düzeyinin çok ötesine taşıması pekâlâ mümkündür.

Belki de en doğrusu, entelektüelin tarih alanına müdahalesini daha ziyade bir mütefekkirin, bir düşünürün müdahalesi olarak görmektir. Entelektüel zaman zaman tarihçinin yaptıklarına benzer genel tarihsel çerçeveler, kavramsallaştırmalar yapsa da, onunki esasen tarihin daha bireysel bir okumasıdır. Ve en önemlisi, entelektüelin tarih alanına müdahalesinden, tarihsel bilgiden ziyade "insanın doğası"na dönük sonuçlar da çıkabilmesidir (bir şair mütefekkirimizin kendisinin böyle bir girişiminden bir zamanlar şöyle bir sonuç çıkardığım hatırlayalım: "... insanın tabiatı onun üzeri örtülü tarihi, insanın tarihi onun örtüsü kalkmış tabiatıdır"). Entelektüel için tarihin alanı, yani yaşanan ortak geçmiş, kendi varoluşunun sırrını arayışına kadar uzanabilir. Bir başka deyişle entelektüel, dar anlamda tarihsel olgunun bilgisi, yani ne oldu, nasıl oldu sorularından ziyade niçin oldu/oluyor gibi sorularla uğraşır. Entelektüelin bu tarzda tarihe bireysel ve "uzman olmayan" müdahalesinden zaman zaman özcü (essentialist) yorumların da çıkabileceği unutulmamalıdır.

Bununla birlikte, bu ilişkinin daha günlük, vülger düzeyde kurulması halinde başka türden sorunlarla karşılaşmak da kaçınılmazdır. Bunun Türkiye bağlamında (belki artık dış dünyada da) en güzel örneğini siyasetin gündelik dar çerçevelerinin ve dilinin egemen olduğu ve genellikle edebiyatı yedeğine alarak kurumsallaşmış popüler kültür bağlamında görmek mümkündür. Büyük ölçüde yaygın ve egemen medyanın sunduğu vasıtalar üzerinden gelişen

popüler kültür, gerek tarihçilik alanında gerekse entelektüel dünya üzerinde, tıpkı kamunun veya devletin bilgi alanına müdahalesine benzer bir başka kulvar yaratmıştır. Bu alanın kendi içinden ürettiği popüler tarihçilerle her türden ve meslekten aydınlar, bu kulvarda tarihçinin ve entelektüelin birer kopyasını oluştururlar adeta. Tarihçi ve entelektüelin hakikate odaklı "bilgi-dünya"sı bu kulvarda yerini bireyin, gündelik hayatın ve siyasetin meseleleri ve görece daha "genel geçer" kabul edilen sorunlar etrafında dolanan tartışmalara bırakır. Bu kulvarda tarihe ve entelektüelin dünyasına dair tartışılan ve üretilenler, hem tarihçiyi hem entelektüeli yer yer popüler kültür alanına çeker, iter, taşır (bu belki de kaçınılmazdır).

1980'ler sonrasında, Türkiye'de bir meslek olarak tarihçiliğin de bu popüler alandan fazlasıyla beslendiğini, bu alanın genel algı ve dilini büyük ölçüde ödünç aldığını söylemek çok yanlış olmaz. Sonunda, bekleneceği gibi, tarihçilik mesleği üniversitelerde icra edilen biçimi dahil, bilimin kendi içsel normlarından ziyade popüler alanın ihtiyaçlarına ve oradan gelen taleplere göre kurumlaşmıştır. Bu durumun sosyo-ekonomik, siyasi, ideolojik, kültürel vs. bir dizi açıklaması vardır elbet.

Konumuz açısından bu sürecin ve sonucun önemli bir ayağı, bilim alanının bütünüyle "topluma/kamuya" açılması; toplumun bütün kesimleriyle adeta bu alanın içine akmasıdır. Bu akış beraberinde, aşırı siyasallaşmış bir ortamın da yardımıyla, tarihe, tarihimize dair bin bir çeşit popüler algıyı, söylenceyi, yargıyı ve tabii ki bizatihi popüler jargonu tarihçilik mesleğinin içine taşımıştır. İçerik ve dil popülerleşirken, popüler ilgi ve bilgi üzerinden adeta yeni tarz bir tarihçilik mesleği de doğmuştur. Nispeten önceki dönemlerden de aşina olunan politik angajmanlar ve mülâhazaların eşliğinde icra edilen meslek, bu boyutuyla adeta alt alta veya yan yana kademelenmiş onlarca "alt kimlik"in kendi kapalı jargonu ve dünyası üzerinden icra edilir hale gelmiştir. Bir açıdan ve tabii ki yine popüler dilin, jargonun bir klişesiyle bu süreç mesleğin (ve hatta kimilerine göre "bilim"in) "demokratikleşmesi" olarak görülebilir. Öte yandan, bu yaklaşımın ve söylemin bizatihi aynı popüler dilin "popülist" jargonunun ürettiği bir başka klişe olduğu da açıktır. Bu bir bakıma popülist olanın ve popüler alanın kurumsallaşmasıdır ve en başta vurguladığımız kamusal merak alanındaki bilgi üretimine kamunun topyekûn katkıda bulunması, hatta el koyması sürecinin bir başka ifadesi gibi de görülebilir. Dolayısıyla, bu yazının temel problematiği açısından yeni toplumsal koşullarda ve yalnızca Türkiye'de değil bütün dünyada egemen

olmaya başlayan bu yöndeki gelişmeler karşısında mesleklerin, uzmanlıkların ve tabii ki bu bağlamda tarihçinin ve entelektüelin konumunun da yeniden tanımlanması kaçınılmaz görünmektedir.

Eğer böyle bir süreci yaşıyorsak, tarihçilik mesleği de bir yandan böyle bir yeniden tanımlanma sürecini yaşıyor demektir. Bu süreçte popüler olanın/alanın dolaylı etkileri ve aktörleri elbette ki söz konusudur. Bu noktada siyaset ile bilim arasındaki geçişlilik bugün belki her zamankinden daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Bir yandan tarihçilik mesleğine siyasetin dilinin ve kolunun fazlasıyla müdahale etmekte oluşu, diğer yandan tarihçinin güncel siyasetin içinde stratejik bilgi üretimine katkıyı ön plana çıkarma eğilimine girmesi bu ilişkiyi beslemekte, iyice içinden çıkılmaz hale de getirmektedir. Birer "meslek insanı" olarak tarihçileri ve daha ziyade onların popüler kopyalarını, bu pop çağın en öne çıkan siyasi-magazin aktörleri arasında görmeye başlamamız boşuna olmasa gerektir.

Bütün bu dönüşümler bağlamında entelektüeli bu sürecin neresine koymak gerekir? Entelektüelin anılan sürecin tamamen dışında olmadığını bilmek ve bunu teslim etmek, genel problemi, yani bilginin kamusallığı hususunu, şüphesiz ki daha da karmaşıklaştırmaktadır. Buradan, illa da entelektüelin yeni(den) bir tanımının yapılması gerektiği sonucu çıkmasa da, anılan dönüşümün yeni tür bir "entelektüel" ortaya çıkarmaya başladığı da açıktır. Daha evvel andığımız "public intellectual" deyimi bu bağlamda belki de karşılığını daha iyi bulmaktadır.

Nasıl tanımlanırsa tanımlansın, yine modern dünyanın bize sunduğu tarihsel koşullarda yukarıda kimi özellikleriyle vurguladığım entelektüele ayrılan yerin ve konumun daha büyük bir kısmını doldurmaya başlayan ve popüler kulvarda filizlenen bu yeni tür entelektüelin giderek "güncelin güncel yorumcusu"na dönüşmekte olduğu ileri sürülebilir. Her ne kadar zaman zaman en basitinden ve moda olanından kavramlara başvursa da, böylesi popüler entelektüel tipolojisinin diğer bir özelliği, soru sormaktan ziyade cevaplar sunan kişi olmasıdır. Cevapların da çoğu esasa dair sorularla değil doğrudan "durumlar"la ilgilidir; dolayısıyla, anlamlı bir soruya cevap değil, aktüel bir duruma yorum söz konusudur. Kullanılan kavramların dili değil, bir üst dil, daha ziyade reelpolitiğin keskin (ve bazen şaşırtıcı derecede muğlak) dilidir. Kavramlar açıklayıcı değil vurucu, suçlayıcı ve yargılayıcıdır. Gerçekliğin bir üst dilde veya düzlemde yeniden üretiminden anlaşılan ise düpedüz "komplo teorileri"dir. Dolayısıyla kurulan teorilerin gerçeklikle

kurduğu açıklayıcılık ve bütünsellik ilişkisi oldukça zayıf ve şaibelidir. Bilimsel sorgulamanın temel araçları olan diyalektik düşünme, mantıksal tutarlılık ve sorgulayıcı akıl vb. konularında ciddi problemler söz konusudur. Bu tarz entelektüelin kendisini de yaratan popüler alandan türeyen veya bu alanda yeniden üretilen kutsallar karşısındaki konumu ya insiyaki şikâyet ya da kaderci/teslimiyetçi edilgenliktir, ve sonuç olarak, tabii ki meşrulaştırıcı ortaklıktır. Bu tarz bir tutumun bilginin değil kutsalın yeniden üretimine daha fazla katkıda bulunduğu ise açıktır. Kutsalla eleştirel ilişki kurmak yerine kutsala sırtını dayamayı tercih eden bu tutumun, gücünü de, doğal olarak, oradan almasına şaşmamak gerekir. Dolayısıyla, burada "entelektüel"e ayrılan konum, bizatihi varlık alanını topyekûn kuşatan eleştirel bir varoluş değil, verili düzende egemen iktidar ilişkisinin içinden sunulan bir konumdur. Bu konuma zorlanan ya da indirgenen entelektüelin dilinin, sınırlı çeşitleriyle esasen iktidarın dili haline geldiğine hükmedilebilir.

Oysa hem entelektüelin, hem bir meslek insanı olarak tarihçinin iktidar karşısında mesafeli konumunu sonuna kadar muhafaza etmesi ve bu mesafeden söyleyecek sözü olması gerekir. Halbuki, popüler alan içinde(n) konumlanmış olan tarihçinin de entelektüelin de böyle bir şansı daha baştan kaçırdığı söylenebilir. Dolayısıyla daha ziyade mesleki sıfatlarıyla kendini öne çıkaran entelektüel kimlikler bu noktada "popüler" eksende örtüşürler, kolayca birbirlerinin yerini alabilirler. Meslek sahipleriyle, uzmanlarla entelektüelin her zamankinden daha fazla ölçüde iç içe geçmesinin bizatihi kötü bir şey olduğu iddiasında değilim. Vurgulamak istediğim, bu iç içe geçişin ve/veya örtüşmenin (ya da karşılıklı indirgenmenin) her iki tarafı ne yönde dönüştürdüğü, nasıl melez bir ortalama kimliğe yol açtığıdır. Biraz okumuş kişinin, meslek sahibinin bir süre sonra kendiliğinden entelektüele dönüştüğü, yeni içeriğiyle entelektüelin ise eleştirel tutumuyla değil her şeyin en doğrusunu bilen hâkim konumuyla öne çıktığı duruma dikkat çekmek istiyorum yalnızca. Yukarıda değinildiği gibi, entelektüelin tarih alanına müdahalesinin yol açabileceği (ya da tarihçinin aşırı angajmanının yarattığı duygusal/irrasyonel tepkiyle üretebileceği) özcü fikirler ve yargıların belirleyici olduğu ortamlarda, ki büyük tarihsel dönüşümlere eşlik eden bunalım dönemleri bu tür dönemlerdir, özellikle "entelektüel"in bir ahir zaman peygamberi kimliğiyle bilgi alanından ziyade duygu ve kehanet alanına kayması, kamuyla o alanda derin ilişkiye girmesi, hiç de şaşırtıcı bir ihtimal olarak görülmemelidir. Entelektüelin bilgiye dayalı, hakikate odaklı ve esasen mensubu olduğu toplum

üzerinden geliştirdiği eleştirel söylemi ile bu yeni türün büyük ölçüde dışa, ötekine, ve nihayet "düşman"a yönelik hamaset ve kehanetleri arasında ciddi bir fark olması gerekir. "Public intellectual"ın bir çeşit "public lecturer"a da dönüştüğü bu gibi durumlar ve ortamlarda yeni entelektüelin eleştirel bilgi ve değerlendirmelerinden ziyade iktidarı meşrulaştıran ya da alternatif iktidar söylemleri üretim sürecinde onayına başvurulan "akil kişi"ye indirgenmesi, entelektüel derinliğin yine kamu tarafından saygı duyulan bir hayat/meslek tecrübesiyle ikame edilmesi, ve böylece entelektüelin toplumdaki yeri ve rolünün kamu tarafından kaşla göz arasında akil kişilere tevcihi de üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir diğer önemli noktadır.

Meslekler, uzmanlıklar ve entelektüelin yeniden tanımlanması gereğinin kendini her gün biraz daha dayattığı böyle bir süreçte (tabii eğer böyle bir süreç tamamen bu satırların yazarının içine düştüğü bir yanılsamadan ibaret değilse) karşı karşıya bulunduğumuz olgu, yeni içerikleriyle tarihçi ve entelektüelin anlamlı bütünleşmesi (bütüncüllüğü) değil "organik birliği"dir. Burada dönüp dolaşıp geldiğimiz nokta, ya da belki de hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmayacak olan, yine "organik aydın"dır aslında. Eğer öyleyse, burada entelektüel dikkat ve titizliğin anlamaktan ziyade değiştirmeye (ya da değiştirme umuduna) kaymasına, oraya odaklanmasına şaşırmamak gerekir. Bundan sonrası artık ucu açık bir süreçtir ve yalnızca entelektüeli değil, meslek sahiplerini ve uzmanlıkları da nereye götüreceğini kestirmek çok kolay olmasa gerek.

Ve sonuç (ya da sonuçsuzluk)

Güncelin dayattığından bir an için uzaklaşıp tekrar o "muhayyel" dünyaya geri dönerek ilk bölümlerde içerik ve niteliklerine yakından baktığımız entelektüel ile tarihçi arasında en anlamlı ilişkinin hangi temelde kurulabileceği konusuyla bitirelim. Yeniden vurgulayalım: Kategorik olarak yaklaştığımızda entelektüel, tarihin olgusal bilgisini üreten uzman kişi değildir; büyük ölçüde tarihçilerin ürettiği bilgi üzerinden kendi yorumunu geliştiren kişidir. Onu bu noktada sıradan okuryazardan ayıran husus ise galiba entelektüelin tarihçi olmadan, olmaya da soyunmadan, tarihsel bilgi alanını epistemolojik ve yöntembilimsel açıdan da sorgulayabilme özelliğidir. Kişiye bunu yaptırabilen şey entelektüeli sıradan okuryazardan farklı kılar. Mesleklere, yani konumuz açısından bilim alanına, bu arada tarihçiliğe entelektüelin bu türden müdahalesi sonuna kadar meşrudur. Daha evvelce de vurgulandığı gibi bu,

meslek insanını rahatsız eder, ama her ikisi de geçerliliğini ve meşruiyetini aslında büyük ölçüde buradan alır. Bu, bir bakıma bilimlerin anası felsefenin, kendisinden doğan bilimler alanını sürekli gözetmesi ve sorgulaması, ona kabul edilebilir sınırlar içinde yol ve yön göstermesi gibidir. Burada felsefe nasıl bilimlerüstü ise entelektüelin de bu noktada bilimlerüstü olma durumu söz konusudur. Bu entelektüeli filozofa mı yaklaştırır? Bir dereceye kadar evet! Çünkü entelektüelin mütefekkir kimliği esastır ve bu kimlik onu bir vesileyle eleştirdiği, müdahalede bulunduğu mesleğin mensubu yapma olasılığından daha fazla filozofa yakın tutar. Öte yandan, bu onun daha teknik anlamda orijinal bir uzmanlık alanı olmadığı anlamına de gelmez şüphesiz; sadece onun mesleklerin parçalı dünyasının sınırlarını aşan kimliğine vurgu yapar. Entelektüelin dar uzmanlık alanının tarihçilik olması halinde ise, aradaki ilişkinin geriliminin azalacağı umulursa da (öyle midir acaba?), bu sefer iki alanın toplam hacmi ve ufkunun daralması da pekâlâ söz konusu olabilir.

Tarihçi öncelikle bir uzman, bir meslek insanıysa eğer, her şeyden evvel bir meslek insanı olarak kendini kanıtlamak zorundadır. Ve bu noktada, her durumda mesleğin teknik, metodolojik ve etik gereklerine göre çalışma ve davranabilme refleksini geliştirmiş ve pekiştirmiş olması beklenir. Kimliğinin diğer boyutlarının, toplumsal ve kültürel aidiyetlerinin mesleki tutumunu zorladığı anlarda, onun meslek insanı olarak meşruiyetini koruyacak olan, her şeyden önce yine bu mesleki refleksidir.

O halde şu soruyu da sormak gerekir: Mesleki refleksin sadık uygulayıcısı olan veya olmaya çalışan tarihçinin hem araştırma nesnesinin gerçeğiyle ("orada keşfedilmeyi bekleyen hakikat" anlamında) hem mensubu bulunduğu toplumsal gerçeklikle kurduğu veya kuracağı ilişki her zaman bize doğruyu ne derece verir? Ya da verir mi? Bir ölçüde evet! Çünkü, tarihçi araştırma objesinin olabildiğince nesnel ve güvenilir bilgisini üretme konusunda kendi konumunu da gözeterek azami titizliği gösteriyorsa, daha başka ne yapabilir ki? Burada tarihçinin tıkandığı nokta sosyal bilimlerin de bir bütün olarak tıkandığı nokta sayılmak gerektir. Öte yandan, hayır! Çünkü, üreteceği bilginin nesnellik, bilimsellik derecesi ne olursa olsun, verili ortamda, yanlış bir elde ve üstelik bizzat tarihçinin yaşadığı zamanda bir "araçsallaştırılma" tehlikesi de söz konusu olabilir! Tarihçinin bu durumda da yapabileceği fazla bir şey yoktur ne yazık ki. Burada "doğru"nun ölçüsü nedir sorusu tekrar karşımıza çıkar ve bu sorunun altından hiçbir meslek (insanı) tek başına kendi içsel doğrularına atıfla kalkamaz. Doğru bilginin peşinde koşarken tehli-

keli bir araçsallaştırılma ihtimalini (dışsal etki) göz ardı etmek ile böylesi bir araçsallaştırılma ihtimali karşısında doğru bilgi arayışından geçici bir süre için ya da ilelebet vazgeçmek (içsel tutum) arasında bir tercihle karşı karşıyadır. Bilimin, felsefe ve entelektüel etkinlik karşısında ezilip büzüldüğü, en hayati nokta burasıdır. Muhtemelen herkesi tatmin edecek bir çözümü de yoktur.

ARŞİVLER MESELEMİZ:
SİYASET KURUMUNUN TARİHÇİYLE TEHLİKELİ DANSI VE MEŞRUİYET KAYBI[1]

Güncel tartışmalar: Açık mı kapalı mı?

Bianet'ten bir muhabir Taner Akçam ile söyleşi yapmış. Söyleşiyi sayfalarına aktaran *Radikal* gazetesi (30 Kasım 2011), ilk sayfadaki haber başlığını "Genelkurmay arşivlerine kimse giremez" şeklinde atmış. Röportajın yer aldığı iç sayfadaki başlık ise "Genelkurmay arşivlerine kimsenin gücü yetmez". Son günlerde hareketlenen Dersim harekâtı tartışmaları bağlamında kendisiyle gerçekleştirilen bu söyleşide Akçam aslında şunu diyor: "Genelkurmay Başkanlığı'nın arşivi teorik olarak açık, pratik olarak kapalıdır. En önemli arşiv budur. Bu arşivi araştırmacı hizmetine sunmaya başbakanın bile gücünün yeteceğini zannetmiyorum. Eğer gücü varsa, yollayacağı bir kararname ile bu arşivdeki, hiç değilse Dersim belgeleri araştırmacılar veya kamuoyu ile paylaşılabilir. Bu arşivlerdeki tüm belgelerin araştırmacı hizmetine sunulması paha biçilmez bir öneme sahiptir. Buraları Türkiye'nin 'gizli sandık odası'dır. Ben buralardaki önemli belgelerin araştırmacı hizmetine sunulacağını hiç zannetmiyorum".

1 Bu yazı ilk kez *Toplumsal Tarih* dergisinin 217. sayısında (Şubat 2012) yayınlanmıştır. Yazıda sözü edilen arşivler hakkında verilen temel bilgileri dikkatle okuyarak yerinde uyarılarda bulunan genç meslektaşım Polat Safi'ye ve Başbakanlık Arşivi'ndeki tasniflerle ilgili kimi bilgileri gözden geçirerek güncellenmesini sağlayan Arşiv Genel Müdürü meslektaşım Yusuf Sarınay'a teşekkür ederim. Olgusal bilgilere eşlik eden yorum ve değerlendirmelerime tamamen katılmaları elbette ki beklenmemeli. Türkiye'deki arşivler konusuna duyarlı ve meraklı okuyucularımıza şu sempozyum bildiriler kitabını salık verebilirim: *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17–19 Kasım 2005 (Tebliğler ve Tartışmalar)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006. Kitabın dijital kopyasına Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün web sitesinden de ulaşılabilir.

Buradan okuyucu nasıl bir sonuç çıkarır bilemem. Yukarıdaki haber ve içeriği bizi dört ayaklı/seçenekli bir bilmece ile baş başa bırakıyor:

a) Genelkurmay Arşivi'ne kimse giremez.

b) Araştırmacı girse de belgelere ulaşamaz.

c) Araştırmacı girse de "en önemli" belgelere ulaşamaz.

d) Söz konusu önemli belgelerin araştırmaya açılmasına başbakanın bile gücü yetmez.

Takdir edersiniz ki bunların her biri farklı anlamlar ifade eder. En önemlisi buradan okuyucunun en temel sorusuna bile cevap çıkmaz: Söz konusu arşiv açık mı değil mi? Akçam'ın "hem açık hem değil" anlamındaki ifadesi çok doğru, ama bu sadece okuyucunun kafasının biraz daha karışmasına yol açıyor. Neticede kocaman haber iki ayrı sayfadaki iki farklı başlığından başlamak üzere ne bilgi veriyor, ne Akçam'la yapılan söyleşiyi doğru yansıtıyor, ne de bu haberden açık bir sonuç çıkarabiliyoruz. Hâlbuki Akçam'la yapılan söyleşinin Bianet'teki orijinalinde Akçam "arşivin açılması" ifadesinin yanıltıcılığına bizzat kendisi dikkat çekiyor, hangi arşivlerin açık veya kapalı olduğunu, açık olanın ne derecede açık olduğunu sormanın gerekliliğine işaret ediyor. İyice can sıkıcı hale gelen arşivler meselemizin medya üzerinden gündeme getirildiği ya da tartışıldığı her durumda karşı karşıya geldiğimiz aynı kafa karıştırıcı ifadeler ve gazetecilik tarzı kamuoyu önünde konuyu iyice içinden çıkılmaz hale getiriyor.

Yazıyı kaleme almaya başladığımda aynı tartışma *Taraf* (3 Aralık 2011) gazetesindeki haberle devam etti. "Arşiv açılırsa Wikileaks olur" başlığı altında gazetenin sayfalarına taşınan son tartışmalarda bu kez cumhurbaşkanı ve siyasi parti temsilcilerinin görüşleri aktarılıyordu. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, "büyük devletler tarihinden korkmazlar. Genelkurmay'ınki dâhil arşivlerin açılmasında hiçbir mahsur yok" diyerek tartışmaya katkıda bulunmuş. Bu bir bakıma Akçam'ın çağrısına en üst düzeyden olumlu bir yankı olarak değerlendirilebilir.

Ancak tartışmaya katılan AK Parti'li milletvekili Mustafa Elitaş bu arşivin "kapalı olduğunu" belirterek, herkese değil, sadece "konuyla ilgili olanlara" ("tarihçilere" mi demek istiyor?) açılmasını öneriyor ve ekliyor: "herkese açılması halinde Wikileaks gibi olur". Ne demek istediğini biraz daha netleştirip, söz konusu arşivin sadece Türkiye'yle ilgili kısımlarının açılmasını önererek, "diğer ülkeler ile ilgili kısmın açılmasını mahsurlu görüyorum" diyor. Belli ki sayın milletvekili Genelkurmay Arşivi'nin Amerika'da Wiki-

leaks ile ortaya dökülen cinsten ülkenin dış dünyayla ilişkilerinin temel belgelerinin saklandığı arşiv olduğunu düşünüyor. Bir başka yanlış algılama ile karşı karşıyayız sanırım: Buraya kadar sözü edilen Genelkurmay Arşivi (kısaca ATASE adıyla bilinir ve tam ismi "Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı"dır; ancak yer yer "Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi" olarak da geçer) Türkiye'nin ulusal arşivi veya hariciye arşivi değildir. Osmanlı döneminden beri Bâb-ı Seraskeri'nin, yani bugünkü Genelkurmay'm esasen askeri harekâtlarını ve bununla ilişkili yazışmalarını (hem ordu ve kolordu kumandanlıklarıyla hem saray ve sadaretle, yani başbakanlıkla) içeren bir arşivdir. Söz konusu milletvekili muhtemelen 1960 sonrasının "MGK'lı siyaset" pratiğini kastederek, bu kurum üzerinden belirlenen dış tehdit algılamaları ve buna göre hükümetlerin giriştiği kimi icraatları düşünerek böyle bir değerlendirmede bulunmuş.

CHP milletvekili Sezgin Tanrıkulu da tartışmaya katılıp, Başbakan Erdoğan'ın talimatıyla Genelkurmay Başkanlığı arşivinin açılabileceğini söylemiş. BDP Başkanvekili Hasip Kaplan ise Cumhurbaşkanı Gül'ün derhal Devlet Denetleme Kurulu'nu harekete geçirmesini istemiş. Başbakanın da kendisine bağlı teftiş kurulunu harekete geçirerek Dersim meselesiyle ilgili Genelkurmay Arşivi'ne girebileceğini belirtmiş. BDP Başkanvekili Pervin Buldan sadece Aleviler değil, Kürtlerle ilgili konularda da arşivlerin açılmasını istemiş.

Dikkat edileceği gibi bu son değiniler genel olarak arşivlerin açık veya kapalı oluşu konusunda değil, arşivlerimizde bulunan belli olaylarla ilgili koleksiyonların açılması yönündeki taleplerle ilgili. Ancak MHP Grup Başkanvekili Mehmet Şandır konuyu farklı bir boyuta taşımış, yurtdışındaki arşivlerin (hangi arşivleri kastettiği belirtilmemiş) de açılması gerektiğini söyleyerek bir "tarih şurası" yapılmasını, belgelerin bilimadamları tarafından incelenmesini önermiş. Akçam'ın da orijinal söyleşide dile getirdiği bir komisyonun bu belgeleri dikkatle incelemesi önerisine benzer şekilde, arşivlerdeki malzemenin kısıtsız olarak tarihçilerce incelenmesi gerektiğine işaret etmiş. Ancak bir farkla: Gazetenin yaptığı habere bakılırsa Sayın Şandır sanki söz konusu malzemenin herkese açılmasından ziyade sadece bilim insanlarına, tarihçilere açılmasını öneriyor gibi. Bir başka MHP milletvekili, Ruhsar Demirel konuyu tekrar genişletmiş ve sormuş: AKP bu konularda İçişleri ve Dışişleri Arşivleri'ne bakmış mı şimdiye kadar? Ve devam etmiş: "Hükümet isterse tüm arşivleri açabilir".

Bu tartışmadan çıkardığım sonuç ise şu oldu:

a) Dersim ve Kürt meselesi bağlamında değişik arşivlerde bulunan koleksiyonlar, belgeler araştırmacıya tamamen açılmalı.

b) Cumhurbaşkanı ve başbakan bu konuda harekete geçmeli; isterlerse tüm arşivleri açtırabilirler.

c) Ancak, bu belgeler herkese değil, sadece kurulacak komisyonlara, tarihçilere açılmalı.

Bu yazıyı kaleme almama neden olan temel sorumu tekrarlayayım: Arşivlerimiz açık mı kapalı mı? Açıksa ne kadar açık, kapalıysa ne kadar kapalı? Bu tartışmalardan bu sorulara dair net bir sonuç çıkmıyor; zaten tartışmanın özel bağlamı göz önüne alındığında çıkmasını beklemek de doğru olmaz. Ama tartışmanın tekrar gündemimize getirdiği bulanıklığın büyük ölçüde bilgi eksikliğinden kaynaklandığı da çok açık. Aşağıda arşivlerimiz konusunda zihnimizdeki bulanıklığın giderilmesine yardımcı olacağını düşündüğüm bazı temel bilgileri aktarmayı, kimi gerçeklere dikkati çekmeyi hedefliyorum. Ardından, arşivler meselemizin güncel tartışmaların önümüze serdiğinden çok daha derin boyutları olduğuna işaret edip, siyaset kurumu ile tarihçi arasındaki problemli ilişkiyi vurgulayarak bitireceğim.

Püf noktası

Öncelikle tarihçilerin bildiği ama kamuoyunun kafasında belirsizliğini koruyan temel bir gerçekten başlayayım. Türkiye'de bir tek arşiv yok, çeşitli arşivler var. Bir kısmı açık, bir kısmı yarı açık, diğerleri ise tamamen kapalı. Dolayısıyla bu gibi güncel tartışmalarda sıkça gündeme gelen "arşivlerimiz açık mı?" şeklindeki sorular, ya da "arşivlerimiz kapalı!" gibi değerlendirmeler kategorik olarak bir şey ifade etmez. Bu soruların anlamlı olabilmesi için mutlaka "hangi arşiv?" ve "hangi konuda?" sorularıyla desteklenmesi ve o bağlamda tartışılması gerekir. Bu yapılmadığı için tartışmalarla birlikte kafaların da karışması çok doğal. Konuşan tarihçilerin de soru soran gazetecilerin de bu konuda zihinlerinin net olması önemli.

Açık "Başbakanlık Arşivi"

Aşağı yukarı bütün gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'de de bir devlet arşivi/ulusal arşiv var. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (kısaca Başbakanlık Arşivi olarak bilinir) ismi altında Osmanlı ve Cumhuriyet arşivleri olarak iki kısımda örgütlenmiş durumda. Osmanlı kısmı İstanbul'da,

Cumhuriyet dönemini içeren birim ise Ankara'da. Türkiye'nin ulusal arşivi niteliğindeki bu arşiv elbette ki araştırmacıya açık. Her devlet arşivi gibi hizmet veriyor.

Akçam'm da haklı olarak vurguladığı üzere, muhtemeldir ki kimi belgeler "devletlerin yüksek menfaatleri gereği" tasnif dışı bırakılmıştır. Bu da her ulusal arşiv için derece derece söz konusu. Zaman içinde hükümetler, değişen "yüksek menfaat" ve "ulusal tehdit" algılamaları ile önceliklerine bağlı olarak bir dönem sonra bunları da halka ve araştırmaya açarlar. Örneğin ünlü Wikileaks belgeleri bu türden "gizli" belgelerdi ve günü gelince açılana kadar arşivlerde araştırmacıya kapalı kalacaklardı. Burada esas olan, bugün "gizli" sıfatıyla kapalı tutulan belgelerin 30-50 yıl içinde araştırmaya açılması, ilelebet kapalı kalmamasıdır. (Yine bu yazı üzerinde çalışırken, Meclis'e sunulmak üzere bir yasa tasarısı hazırlığının başlatıldığı haberi gündeme geldi; buna göre, hangi durumlarda ve konularda belge ve bilgilerin "devlet sırrı" kapsamında 70 yıl için kapalı tutulması gerektiği konusu tartışmaya açılmış).

Bildiğimiz kadarıyla, bugün Türkiye'de benzer kaygılarla tasnif dışı tutulan ve araştırmacıya kapalı bu türden kimi belgeler esasen Milli Mücadele dönemi ve Atatürk'le ilgili olanlardır; bunlar da muhtemelen Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün Cumhuriyet Arşivi kısmı ile Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Türk Tarih Kurumu Arşivi ve TBMM Arşivi'ndedir (ki, yine medyaya yansıyan haberlere göre, bu sonuncusundaki İstiklal Mahkemeleri koleksiyonu yeni harflere çevrilmeye başlanmış ve bu iş bittiğinde araştırmacıya açılıp açılmayacağına Meclis Başkanlığı ve hükümet karar verecekmiş). Osmanlı dönemi için ise Genelkurmay Arşivi (ATASE) muhtemelen epeyce belgeyi Ermeni meselesi ve Pontus meselesi gibi "milli mesele" haline getirilmiş konularla ilgisi dolayısıyla bu kategoride tasnif dışı tutmakta ya da aşağıda değinileceği gibi, araştırmacıya ancak kısmen ve seçici olarak sunmaktadır. Yüzyılın başında, özellikle I. Dünya Savaşı'nın sonunda İttihad ve Terakki iktidarındaki Osmanlı yönetiminin kimi birimlerinin savaş dönemi uygulamalarına dair (bilhassa Ermeni tehciri konusunda) gizli yazışmaların önemlice bir kısmının bizzat ilgili birimlerce yok edildiğine dair birinci elden tanıklıkların işaret ettiği "yok edilen/yakılan belgeler" konusu ayrı bir bahistir. Yok edilen belgelerin arşivlerde mevcut olması düşünülemez haliyle. Olsa olsa, onların bir kısmının izini mevcut malzemeden sürmek veya başka bir birime yollanmış kopyalarını bulmak mümkün olabilir. Buradaki esas tar-

tışmamız, arşivlerimizde bir şekilde mevcut olan malzemenin, koleksiyonların araştırmaya ve araştırmacıya tam olarak açık olup olmadığı konusudur.

Başbakanlık Arşivi'nde mevcut tarihi malzemenin tasnif edildikçe araştırmacıya sunulduğunu biliyoruz. Bu anlamda Başbakanlık Arşivi hem Osmanlı hem Cumhuriyet tasnifleriyle epeyce tatminkâr hizmet veriyor. Bu arşiv kategorik olarak tamamen açık. Tasnifi tamamlanan malzeme araştırmacıya en hızlı ve etkin yollardan, üstelik dijital ortamda ulaştırılıyor. Eski tasnifler de peyderpey elektronik ortama aktarıldıkça hem Ankara'dan hem İstanbul'dan rahatlıkla ulaşılabilir hale geliyor. Depolarda mevcut epeyce malzeme ise son yirmi yıldır hızla tasnif ediliyor. Muhtemelen güncel tartışmalarda en çok gündeme gelen netameli konularla ilgili olan kimi malzemenin açılması gecikiyor. Çoğu zaman siyasi iradenin de izin vermesiyle veya verdiği kadarıyla tasnif edilerek araştırmacıya açılıyor. Örneğin 1924 mübadelesiyle ilgili arşivin önemli bir kısmı yakınlarda açıldı. Bu süreçte söz konusu malzemenin uzun yıllar muhafaza edildiği Köy İşleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı onlarca bölge merkezinden Başbakanlık Arşivi'ne devredilmesinin de payı olduğunu belirtmek gerekir. Ancak, sistematik olmasa da, 1915 sonrasının emvâl-i metrûke kayıtlarını içeren Toprak-İskân Genel Müdürlüğü belgeleri ise geçen yıla kadar araştırmacıya açıkken, son zamanlarda tekrar kapatıldı (ancak bu kapatmanın teknik sebeplerle ve dijitalizasyon çalışması dolayısıyla olduğu ve son zamanlarda yeniden araştırmacıya açıldığı bildiriliyor).

Kısacası tarihçilerin bu en önemli arşivi esasen açık ve oldukça verimli işliyor ise de güncel gelişmelerin etkisinden tamamen uzak kalabildiğini söylemek zor. Siyasi iradenin önceliklerine veya o andaki kimi hassasiyetlerine göre kimi koleksiyonlar açılırken, kimisi genellikle geçici bir süre için kapatılabiliyor. Bu yüzden, başta özetlediğim türden güncel tartışmalarda haklı olarak gündeme gelen bir nokta önemli: Aşağıda sıralayacağım kurumsal arşivler dâhil, bütün devlet arşivlerinin açılması kadar mevcutların ve belli koleksiyonların kısmen veya geçici olarak kapatılması da tamamen siyasi iradenin, yani cumhurbaşkanı, başbakan, bakanlar ve Genelkurmay'ın tutumuna bağlı. Ancak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin son yıllardaki bilinçli çabası ve sağlam duruşuyla bu tür etkilere karşı daha dirençli bir tutumu kurumsallaştırmaya çalıştığı gözleniyor. Bunda arşiv müdürü Yusuf Sarınay'ın akademisyen tarihçi kimliğinin önemli payı olduğu teslim edilmeli.

Osmanlı tarihçileri için Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile aynı önemdeki Topkapı Sarayı Arşivi de prensip olarak açık arşivlerdendir. Yıllardır yetersiz

ve çok eski kataloglama sistemi ile çalışmaya devam ediyor. Birkaç yıl öncesine kadar arşiv sorumlusu görevlinin kişisel tavrının değişkenliği yüzünden tarihçiler bu arşivden çok verimli yararlanamadılar. Son yıllarda yerinde bir kararla bu arşivdeki malzeme Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne aktarılmaya başlandı. Ancak buradaki Osmanlı belgelerinin 'arşiv malzemesi' mi, 'müzecilik malzemesi' mi olduğu konusundaki anlaşmazlık yüzünden süreç tıkandı. Bu tıkanıklığın bir an önce aşılması, malzemenin tamamının dijital ortama aktarılması ve araştırıcıların rahatça ve kısıtsızca yararlanmasına açılması gerekiyor.

Tamamen açık görünen bir başka arşiv Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün (TİTE) arşividir. Milli Mücadele ve Cumhuriyet döneminin önemli malzemelerinden bir kısmının muhafaza edildiği bu arşivin kataloğu de ciltler halinde basılmıştır. Son yıllarda bu arşiv yeniden düzenlenmiş, yararlanma kuralları kolaylaştırılmış ve imkânları geliştirilmiştir.

Kapalı "kurum arşivleri"

Asıl problemli olanlar "kurum arşivi" adıyla ayrı bir kategoride ele alabileceğimiz bu arşivlerdir. Söz konusu arşivlerin temel sorunu standart bir izin prosedürü ile başvuran herkese ayrımsız ve rahatça çalışma izni verilmiyor oluşudur. Bazı tarihçilerimiz bu türden kurum arşivlerini "yarı açık" arşivlerden sayma eğiliminde olsalar da başvurunuzun gerekçesiz reddedilebileceği arşivlerin araştırmacıya, tarihçiye açık arşivlerden sayılamayacağını düşünüyorum. Bunlarla ilgili diğer sorun, birkaçı istisna, söz konusu arşivlerdeki malzemenin kendi içinde sistematik bir tasnifinin ve kataloglama işleminin yapılmamış olmasıdır. Tasnif ve kataloglama sürecine girilmemiş veya bu sürecin henüz tamamlanmamış olması, bu kurumların araştırmacı ve tarihçilerin önüne mazeret olarak en sık getirdikleri gerekçeler arasında. Üçüncü sorun ise, bütün bu "arşivler"in esasen kurum içi kullanıma yönelik oluşu ve bir kısmının düzenli ve oturmuş kullanım prosedürünün dahi yokluğu, hatta malzemenin feci koşullardaki mahzenlerde gelişigüzel istiflenmiş olmasıdır. Bir şekilde izin alıp girdiğinizde dahi bu sıkıntılarla karşılaşmak, hatta size yardımcı olacak uzman memur bile bulamamak ihtimali mevcuttur. Kısacası, bunlar dışarıdan araştırmacıya hizmet vermesi düşünülerek düzenlenmiş arşivler değildir. Dolayısıyla onların problemleri siyasi iradenin "açılsın!" demesiyle bir çırpıda giderilebilecek cinsten değil. Sonuç almak için açılması iradesine paralel bir çalışma yapılması, devlet arşivleri için geçerli yönetmelik

ve kuralların buralara da teşmil edilmesi (ki aslında bu konuda açık hükümler olmasına rağmen, her kurum bunlara uyup uymama konusunda kendisini tamamen serbest hissediyor) ve uzman istihdamı politikasının da hemen devreye girmesi gerekir.

Örneğin, tartışmalarda ismi sıkça anılmaya başlanan Dışişleri Bakanlığı Arşivi bu türden bir arşivdir ve maalesef hâlâ araştırmacıya kapalıdır. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminin hariciye yazışmalarının önemlice bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin ilgili birimlerinde olmasına rağmen, Dışişleri Bakanlığı'nın değişik ülkelerde görevli elçi ve konsoloslarıyla yaptığı yazışmalar ve düzenli sunulan raporlar bu bakanlığın kendi arşivinde muhafaza ediliyor. Bunların sistematik tasnifinin yapılıp yapılmadığını dahi tam olarak bilemiyoruz; rivayetler muhtelif (bildiklerimiz esasen değerli araştırmacı emekli hariciyecimiz Bilal Şimşir'in bu konuda verdiği bilgilerden ibaret neredeyse).

Aynı şekilde, İçişleri Bakanlığı ve ona bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü arşivleri de araştırmacıya kapalıdır. Tıpkı Dışişleri gibi, sadece kendi mensuplarına ve bilebildiğim kadarıyla, yarım düzine civarında şanslı tarihçi meslektaşımıza açık gibi görünüyor. Aynı durum burada da söz konusu: Gelişigüzel uygulanan izin prosedürü yüzünden bir araştırmacıya bugün tanınan kısmî araştırma izninin yarın geçerli olacağının garantisi de yok. Ancak bu kurumların Osmanlı dönemine ait koleksiyonları büyük ölçüde Osmanlı Arşivi'nde bulunuyor ve tasnifler yapıldıkça araştırmacıya açılıyor. Ermeni meselesine dair yerli, yabancı çok sayıdaki tarihçi son yıllarda yoğun bir şekilde bu koleksiyonlar üzerinde çalışıyor, kitaplar yayınlıyor.

Ankara'daki Milli Savunma Bakanlığı Arşivi ile Genelkurmay'a bağlı Foto Film Merkezi, hakeza, "açık" gibi görünmesine rağmen, esasen araştırmacıyı teşvik eden değil, adeta uzak tutmaya çalışan arşivler niteliğindedir. Çok sıkı bir izin süreci ile ve ancak kimi ilişkiler üzerinden az sayıda tarihçi veya araştırmacı gazeteci buralardan kısmen yararlanabilmektedir; o kadar.

Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Çankaya Köşkü bünyesindeki Cumhurbaşkanlığı arşivlerinin özellikle Milli Mücadele ve erken Cumhuriyet dönemiyle ilgili zengin malzemeye sahip oldukları biliniyor (1980'lerde Çankaya Arşivi'nin kimi önemli koleksiyonlarının bir şekilde bir siyasi partiye yakın yayın kuruluşlarına satıldığını ve bunların da bir kısmının yayınlandığını biliyoruz). Atatürk'ün özel hayatı, İstiklal Mahkemeleri, isyanlar, Dersim olayı vs. gibi konularda odaklandığı anlaşılan bu özel koleksiyonların zaman za-

man yine özel izinle az sayıda araştırmacıya kısmen açıldığını duyuyor ve görüyorsak da, bu arşivler de esas olarak kapalı arşivler ketagorisine dâhil edilmelidir. Bir şekilde izin verilen araştırmacının yapacağı tek şey konu başlığı ve anahtar kelimeyle başvuru yapmak; gerisi orada istihdam edilmiş iki uzmanın sizin adınıza tarama yapıp, sizi sonuçtan haberdar etmelerine kalıyor. Yani sizin üzerinde çalışabileceğiniz ne bir katalog, ne fihrist var. Bu türden arşivlere "arşiv" demek bile zor aslında, bunları belgelerin araştırmacıdan saklandığı malzeme depoları olarak düşünmek daha doğru olur.

Osmanlı'nın son döneminin yönetici elitinin bürokrasi ve memur kadrolarının zaman içinde değişen kompozisyonu, biyografik ve kariyer bilgileri için eşsiz kaynaklardan sicil-i ahval kayıtları İstanbul'daki arşivde araştırmacıya açık. Bunların Cumhuriyet dönemine ait benzerleri, 1914-1927 yılları arasına ait eski yazılı olanlarla birlikte, Emekli Sandığı Genel Müdürlüğü'nün arşivinde muhafaza ediliyor. 1927 yılı sonrasının dosyaları üzerinde mahremiyet kaydı olup olmadığı, yani birinci derecede akrabalar dışındaki kişilere de açık olup olmadığı konusunda yetkililerin bilgilendirmesine ihtiyacımız var. Yıllarca çok sınırlı izinler dışında araştırmaya kapalı olan bu arşivin son zamanlardaki düzenlemelerle birlikte ismi de "Sosyal Güvenlik Kurumu Emekli Sandığı Arşivi" olarak değiştirildi. 1927 yılı öncesine ait dosyalar için çalışma izni alabilen meslektaşlarımın verdiği bilgiler değişik depolarda gelişigüzel ve perişan halde istiflenmiş olan dosyalara hem ulaşmanın hem fiilen kullanmanın çok güç olduğu yolunda. Hatta bir meslektaşım, feci koşullar altında muhafaza edilen bu malzemenin tamamen kullanılamaz hale gelmeden acilen koruma altına alınması gerektiğine bilhassa işaret ediyor. Bu arşiv bu haliyle pratik açıdan neredeyse kullanılamaz durumdadır; dolayısıyla fiilen kapalı sayılmalıdır. Hatta malzeme kurtarılana kadar da araştırmacıya hiç açılmaması belki daha doğru bile olabilir.

Ankara'da Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Türkiye'deki yerel nüfus müdürlüklerindeki temel kayıtların tamamının dijital ortamda bir araya getirildiği en önemli arşive sahip. MERNİS projesi üzerinden isteyen herkes mahalli nüfus müdürlüklerinden bireysel başvuruyla 1905 tarihine kadarki aile şeceresini çıkarmasına yardım edecek temel bilgilere ulaşabiliyor. Bu merkezî ulusal veri tabanında Türkiye'nin etnik haritasının ortaya çıkarılmasına yardımcı olacak kritik bilgilerden bir kısmı mevcut. Cumhuriyet döneminde kaldırılan aile, soy, hanedan isim ve sıfatları dâhil 1905 tarihinden itibaren nüfus müdürlüklerince tutulan ve kritik dönemlerde (I.

Dünya Savaşı gibi) merkezi hükümet tarafından mahalli memurlardan istenen her tür ayrıntılı not bu veritabanına temel teşkil eden mahalli nüfus kayıt defterlerinde ve müteferrik kayıtlarda mevcut. Fuat Dündar'ın *Modern Türkiye'nin Şifresi* (İletişim, 2008) adlı kitabında sözünü ettiği etnik sayım bilgilerinin temelinin de bu kayıtlar olduğu tahmin edilebilir. MERNİS projesi çerçevesinde asılları veya kopyaları söz konusu genel müdürlüğün arşivinde tek merkezde toplanmaya başlanan bu defterlerdeki bütün ayrıntılı bilgiler, yetkililerin belirttiğine göre, tek tek söz konusu veri tabanına aktarılmış durumda. Ama bu veri tabanı da araştırmacıya açık değil. Özellikle tarihsel demografik analizler açısından evlilik, çokeşlilik, çocuk sayısı, ölüm yaşları, cinsiyet vs. gibi temel veriler bir bilim insanı için oldukça heyecan verici temel bilgilerdir. Söz konusu veri tabanındaki bu tür bilgiler araştırmacıya, bilim insanlarına kapalı kaldığı müddetçe Türkiye toplumunun tarihsel demografik analizleri asla yapılamayacak. Bundan sadece tarihçilik ve tarihsel demografi alanları değil, sosyoloji ve antropoloji disiplinleri de olumsuz etkilenmeye devam edecek.

Aslında bu türden kurum arşivlerini bütün genel müdürlük düzeyindeki kurumlarımız için artırabilir ve genelleyebiliriz. Bu arşivler kategorik olarak kurum içi ve hizmete özel olarak kullanıma açık, dışarıdan araştırmacıya ve tarihçilere teorik olarak açık, ama fiilen çok sınırlı olarak hizmet veren, esasen kapalı arşivlerdir. Çok özel izinlerle ve kişisel ilişkiler üzerinden zaman zaman birkaç meslektaşımızın veya amatör araştırmacının ve medya mensubunun bu arşivlerden yararlanmasına izin verilmekte oluşu ne yazık ki bu gerçeği değiştirmiyor.

Yarı açık "kurum arşivleri"

Bu kategoriye aldığım arşivlerin ortak özelliği, diğer kurum arşivlerine kıyasla daha düzgün arşivleme sistemine sahip olmaları. Bununla birlikte tasnif ve kataloglaması tamamlanmış olmasına rağmen söz konusu arşivlere giriş izni konusunda çok ciddi güvenlik soruşturması sürecinden geçiliyor; yabancı araştırmacılar açısından ise aylar öncesinden Dışişleri Bakanlığı üzerinden başvuru yapılması gerekiyor. Giriş izni çıktığında bile malzemeye ancak sınırlı ölçüde ulaşılabiliyor, hatta kiminde hangi malzemenin çalışma konunuzla ilgili olduğuna siz değil orada çalışan görevliler karar veriyor. Bu yüzden Taner Akçam'ın "hem açık hem kapalı" dediği bu arşivleri "yarı-açık" saymak yanlış olmaz.

Bunların en iyi örneği Ankara'daki Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşividir. "Kuyûd-ı Kadîme" (eski kayıtlar) adıyla bilinen bu arşivde bulunan 16. yüzyılın sonlarına doğru yapılan son vergi sayımlarının ayrıntılı sonuçlarını içeren kayıt defterleri (*tahrir defterleri*) uzun zamandır araştırmacıya açık. 1980'lerde Ermeni meselesi dolayısıyla Doğu Anadolu'ya, yani yoğun Ermeni nüfusunun bulunduğu bölgelere ait olan defterler, uzunca bir süre araştırmaya kapatılmıştı. O dönemde bunları sistematik olarak taramak, transkribe etmek ve Ermeni nüfusunun Müslüman nüfusuna oranına dair sonuç çıkarmak için bir "ilmî heyet" oluşturulmuştu. Ulaşılan bilgilerden o zamanki resmî söylemi desteklediği kadarı kamuoyunun bilgisine sunuluyordu. Bu yüzden, epeyce tahrir defteri bu dönemde birkaç yıl araştırmacıya kapalı kaldı. Sonra tekrar açıldı, halen de açık, üstelik tamamı son yıllarda dijital ortama aktarıldı. Ama kurum yönetiminin ve yetkililerinin korku ve tedirginliği bu arşivin temel problemi. Araştırmacı açısından bir diğer önemli sorun ise dijital ortama aktarılmış olmasına rağmen bu defterlerin çok sınırlı bir bölümünün (1/3'ü) kopyasını almanıza müsaade edilmesi. Bu da araştırmacıların çok zaman kaybetmelerine yol açıyor.

Bir kaç yıl önce yine bir tarihçiler heyetince hazırlanan ve hatta kitap olarak basılan Bitlis ve Diyarbakır defterleri, son anda satışa verilmekten alıkondu; yazarlarına verilen kopyalar geri toplatıldı. Binlerce basılı nüsha kurumun mahzenlerinde kaderlerini bekliyor, eğer yok edilmedilerse tabii. Asılları araştırmaya açık olan bu defterlerin basılı olarak piyasaya sunulmasının engellendiği bu garip olayın sebebinin ise Kürt ve Ermeni sorunları dolayısıyla güvenlik birimlerinden, MİT ve Genelkurmay'dan bu yönde gelen talimatlar olduğu söylentiler arasında. Bu tür etkiler karşısında arşiv yetkililerinin ve çalışanlarının yapabileceği pek bir şey olmadığını da kabul etmek gerekir.

Esasen epeydir tarihçilere açık olan, İstanbul ve Ankara'daki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerinde muhafaza edilen Osmanlı döneminden binlerce vakıf kaydı ve vakfiyenin sınırlı sayıda çok özel ve nadir benzerlerini de içeren Tapu Kadastro arşivinin bir diğer önemli malzemesi var ki, bunlar kategorik olarak araştırmacıya tamamen kapalı tutuluyor. Zabıt Kayıt Defterleri olarak tanımlanan söz konusu malzeme 1840'lardan itibaren sistematik olarak tutulmaya başlanan tapu kayıtlarıdır. Mülkiyet haklarıyla ilgili olduğu için kişiye özel addedilen ve mahremiyet kuralı sebebiyle araştırmacıya kapalı olan bu malzeme sadece mahkemeler ve şahsi başvurulara cevap vermek amacıyla

Osmanlıca bilen memurların kullanımına açık. Yani yine hizmete özel ve kurum içi kullanımla sınırlı. Birkaç yıl önce kamuoyunun bilgisine de yansıyan, Genelkurmay'dan gelen direktif üzerine araştırmaya açılmasının ulusal menfaatlere zarar vereceği düşüncesiyle kapalı kalması istenen kayıtlar bunlardır.

Tarihçi açısından burada temel sorun şu: Aynı defterler bir yandan da 19. yüzyıl boyunca kaybedilen Osmanlı topraklarından Türkiye sınırları içine gelip yerleşen milyonlarca göçmen/muhacir nüfusun kurduğu müstakil köy yerleşmelerinin "ilk tesis kayıtları"nı, yani nüfus, aile ve arazi miktarlarına dair en temel, sağlam ve sistematik bilgileri içeriyor. Bu kayıtlar da "tapu/mülkiyet" konusunun mahremiyeti söyleminin kuyruğuna takıldığı için otomatikman araştırmacıya kapalı. Bu yüzden tarihçiler o defterlerde hazır olarak bulunan ve fakat kullandırtılmayan bilgilerin onda veya yüzde birine ulaşabilmek amacıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin değişik tasniflerindeki çok sınırlı dağınık bilgilere ulaşmak için olağanüstü çaba göstermek zorunda kalıyorlar. Tapu Kadastro Arşivi'ndeki bu kayıtlar araştırmacıya açılmadığı müddetçe, ne yapılırsa yapılsın, göç ve iskân tarihimiz, tarihi coğrafya metinlerimiz ciddi bir şekilde eksik ve yanlış yazılmaya mahkûm.

Son yıllarda tasnif çalışmalarını hızlandıran ve tasnifi tamamlanmış koleksiyonların katalog bilgisine internet üzerinden arama motoru yoluyla ulaşılabilen bir başka kurum arşivi Ankara'daki Kızılay Arşivi'dir. ODTÜ Tarih Bölümü'nden bir ekip tarafından yürütülen tasnif ve kataloglama çalışmasının bu arşivdeki malzemenin tamamını içerip içermediğini, içeriyorsa da bunların tamamının araştırmacıya açılıp açılmadığını bilemiyoruz.

"Yarı açık" arşivler kategorisinde değinilmesi gereken bir diğer arşiv ise güncel tartışmaların tekrar dikkatleri üzerine çektiği Genelkurmay Arşivi olarak anılan ATASE'dir. Bu arşiv uzun zamandır sınırlı sayıda araştırmacıya açıktı. Uygun görülen tarihçilere izin veriliyordu yalnızca. Son yıllarda giderek daha fazla sayıda tarihçiye açıldı, nihayet son zamanlarda neredeyse başvuran herkese araştırma izni veriliyor. Dolayısıyla bu arşive artık daha rahat girilebiliyor. Tarihçilerin bunun için başbakanın veya cumhurbaşkanının gücüne de aracılığına da pek ihtiyacı kalmamış görünüyor. Ama iyi haberler bu kadar. Bundan sonrası problemli. İki açıdan:

1) 93 Harbi koleksiyonu gibi bir iki koleksiyon hariç, ATASE'de araştırma izni verilen tarihçi/araştırmacı araştırmaya açık görünen ve katalog bilgisine ulaştığı malzemenin kendisine sadece kısmen ulaşabiliyor. Çünkü hangi belgenin tarihçinin önceden belirttiği araştırma konusuyla ve bu çerçevede

sunduğu geniş anahtar kelime listesiyle ilgili olduğuna orada çalışan yetersiz sayıdaki arşiv görevlisi ve muhtemelen gerekli görüldüğünde de arşiv şube müdürü karar veriyor. Yani, tarihçi dosya usûlü belli başlıklar altında tasnif edilmiş belgelerin tamamını isteme, görme hakkına ve şansına sahip değil. Kısacası, malzemeyi görüp neyin kendi konusuyla ilgili olduğuna tarihçinin kendisi karar veremiyor. Böyle bir sisteme açık sistem demenin imkânsızlığı ortada. Dolayısıyla, o arşivde hiç çalışmamasına rağmen, Taner Akçam bu konuda tamamen haklı. Bu artık tarihçiler câmiasında kamuya malolmuş bilgiden sayılıyor. Yani bu arşiv de "hem açık hem kapalı" cinsinden. Ya da "yarı açık" kategorisinde.

2) Özellikle I. Dünya Savaşı dönemine ait Ermeni tehciri, Kurtuluş Savaşı dönemine ait Rum tehciri ve Cumhuriyet döneminin Dersim harekâtı gibi netameli konularda birçok önemli malzeme muhtemelen ya araştırmaya açık görünen tasniflerin dışında tutuluyor ya da bunların içindeyse bile tamamının araştırmacıya açılması ihtimali yok gibi. Muhtemelen görünüşü kurtarmak saikiyle, araştırmacıya en "zararsız" tarafından "tadımlık" bir miktar sunuluyor. Araştırmacının, bir kısmı belki tasnif dışı tutulmuş bu en "önemli" belgelere, kayıtlara bütünüyle ulaşması bugünkü sistem dâhilinde neredeyse mümkün değil. Akçam'ın nitelemesi yerinde; buraları Türkiye'nin gizli "sandık odası" gibi gerçekten.

Genelkurmay'ın ATASE arşivi kendine özgü bu yapısı, çalışma yöntemi ve askeri komuta zinciri içindeki yapılanmasıyla kaldığı müddetçe, orada çalışan görevlilerin bütün iyi niyetine rağmen, tarihçilerin her zaman belli bir üzüntü ve hatta aşağılanma duygusuyla çalışmaya mahkûm olduğu, yarı açık (veya istendiği kadar açık) arşiv konumunda kalacaktır. Bu açıdan Boston'daki Ermeni Devrimci Federasyonu, yani bizde bilinen adıyla "Taşnak" Arşivi'nden pek bir farkı yoktur. Çünkü o da aynı sorunlarla malûl, hatta daha kötü durumda. ATASE arşivini tamamen açık arşiv haline sokmanın iki aşamalı en makûl yolu öncelikle bütün koleksiyonlardaki mevcut malzemenin tamamının sistematik olarak dijital ortama aktarılmasıdır. Mevcut işleyiş zaten malzemenin aslı değil dijital kopyası üzerinden bilgisayar ekranında çalışmak şeklinde. Ancak bu işlem sadece size verilmesi kararlaştırılmış sınırlı sayıda belge için ve o anda yapılıyor. Malzemenin tümünün bu işlemden geçmesinin ardından, hatta onu bile beklemeden, atılması gereken ikinci adım ise "anahtar kelime" üzerinden ve sadece görevlilerce araştırmacı için belge taraması yapılması uygulamasından bir an önce vazgeçilmesidir. Tarih

araştırmasının en temel yöntemine esastan aykırı olan bu anlamsız uygulama bile tek başına bir arşivi kapalı arşiv kategorisine sokmaya yeter. Daha kategorik ve kesin çözüm ise, bu arşivin de diğer bazı kurum arşivleri gibi gecikmeden Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün bünyesine aktarılmasıdır. Böylece hiç olmazsa bu arşivimizin sunduğu hizmet standardı içinde tarihçi malzemesine aracısız ulaşabilir, hangi belgenin konusuyla ilgili olup olmadığına kendisi karar verebilir.

Sonuç yerine: Siyaset kurumu ve tarihçi birlikte kaybediyor

Tekrar başa dönersek, gerek Taner Akçam'la yapılan söyleşide gerekse takip eden tartışmalarda öne çıkan soru elbette önemli: Cumhurbaşkanı veya başbakan bu duruma müdahale eder mi? Edebilir mi? İsteseler de buna güçleri yeter mi? Somut koşullar ne olursa olsun, biz tarihçiler hep bu mutlu günün hayaliyle yaşarız. Çünkü bir tarihçinin başına gelebilecek en trajik olay, varlığını bildiği malzemeye, tarihsel kayıtlara ulaşamaması, bunların kendisinden esirgenmesidir. Bu bütün hayatını siyasete vakfetmiş olan siyasetçiye, örneğin başbakanımıza, siyaseti yasaklamaya kalkışmak kabilinden bir şeydir. Eşyanın doğasına aykırıdır yani.

Ama arşivlerimiz bağlamında Türkiye'de yıllardır tam da bu yaşanıyor. Bırakınız siyasetçileri, yetkili bürokratları, tarihçiler câmiası mensuplarının çok büyük bir kısmı bu durumu o derece içselleştirmiş ve kabullenmişlerdir ki, bu terslik onların artık "normali" haline gelmiş durumda. Ne yazık ki gerçek bu. Bu durumu sorgulamak ve eleştirmek bile câmianın bütünü içinde egemen güçlü milliyetçi refleks sebebiyle çoğu zaman bir suç gibi telâkki edilebilmekte. Örneğin, Genelkurmay arşivinden çalışma izni çıkarabilmiş bir tarihçi, kendisine sunulan bir kaç seçme belge için duyduğu şükran duygusuyla olsa gerek, bu arşivin işleyişindeki garipliğe dair tek bir eleştiri dile getirmemekte. Dahası, çoğu, kendisine sunulan seçme malzemenin eksikliği ve yanıltıcılığını bile sorgulamadan kaleme sarılmakta, makale ve kitaplar yazmaktalar.

Özetle, kapalı arşivler, keyfe göre açılan arşivler ve seçme verilen belgelerle yapılan ve yapılacak bir tarihçilikte mesleğin en temel metodolojik kuralları epeyce zorlanmakta, zedelenmekte. Bu tür "sözde" arşivler üzerinden yaptığımız ya da yapamadığımız, eksikli çalışmalarımız üzerinden kamuoyu önünde hangi tarihsel gerçeği iç rahatlığıyla tartışabiliriz ki? Profesyonel ta-

rihçilerin dahi yazdıklarının gerçeğin ne kadarını ortaya koyduğundan emin olamadığı yerde, amatör araştırmacılar, tarih meraklıları ne yapsın.

Tam da bu noktada daha esaslı ve tarihsel bir ağırlığın altında camia olarak ezildiğimizi söylemek gerek. Bu aslında devletin ağırlığından başka bir şey değil. Ve elbette bilim insanı sıfatıyla bile devlet memuru zihniyeti ve reflekslerinden kurtulamamış olmamızın daha da dayanılmaz kıldığı ağırlık. Bilim ve bilimsel etkinliğin doğası açısından baktığımızda, en kabul edilemez olanı ise çoğumuzun bu ağırlığı bir meziyet gibi görmesidir. "Devletine, milletine sadakat" gibi bir söylemle meşrulaştırılmış, adeta tarihçiliğimizin genetiğine sinmiş gizli veya açık devletçi-milliyetçi reflekslerimizin her kritik ortamda, kavşakta açığa vurmasıdır. Devlet ile "tarihçisi" arasında sandığımızdan daha köklü ve zehirleyici bir ilişki olduğunu sanırım kabul etmemiz gerekir. Belki bu yüzdendir, arşivlerimizin her popüler "milli mesele" bağlamında gündeme tekrar gelmesi ve her seferinde anlaşılmaz bir belirsizlik içinde hamasetin genellikle baskın çıkması.

Buradaki temel sorun devlet ile milleti/yurttaşı arasında Osmanlı'dan beri pek fazla değişmediğini gördüğümüz tek yanlı "tebaalık" ya da sadakat ilişkisinin bugün de büyük ölçüde sürüyor oluşudur. Devlet ve devletin gücüne, otoritesine dönük pasif toplumsal kabullerimiz, asırlık milli eğitim sistemimizin ve popülist siyaset pratiğimizin bizleri maruz bıraktığı kesintisiz endoktrinasyon sonuçlarını burada da gösteriyor. Arşivlerimiz ve tarihimiz ile "milli çıkarlar" arasında çok kolayca kurulabilen ilişkide tarihçiler câmiamızın büyük bir kısmı kolayca devlet refleksi gösterebiliyor. Siyasi iktidarlar bu konularda zaman zaman en katı tavır ve tutumları alırken asla tek başına değiller. Onlara bu yönde akıl ve öğüt verenlerin başında bizzat hiç azımsanmayacak sayıdaki tarihçilerimizin geldiğini söylemek meslek adına gerçekten acı vericidir. "Milli dava"ya dönüştürülmüş birçok tarihsel meselede devletin içine girdiği siyasi ve diplomatik mücadelelerde Türk Tarih Kurumu dâhil olmak üzere yukarıda sıralanan bütün devlet kurumlarının arşivlerden bilgi ve doküman sağlamakla görevlendirilmiş olması bir yana, çok sayıda akademisyen tarihçimiz zaten çok zayıf olan mesleki duruş ve reflekslerini farkında olarak veya olmayarak milli duygularına kolayca feda edebilmekteler.

Oysa her milli davanın önce tarihçiyi bozduğunu, bundan da bir meslek olarak en büyük zararı yine tarihçiliğimizin gördüğünü hâlâ yeterince anlayabilmiş değiliz. Bu yüzden olsa gerek, ülkemizdeki tarihçilerin en yaygın

haberleşme gruplarında bazılarımız çıkıp 1915'in yüzüncü yılı yaklaşırken tarihçiler olarak "Ermeni iddialarına karşı ortak millî tavır alma" çağrıları yapabilmekte. Üstelik TTK'nın eski başkanının bu kurumun on beş yıl boyunca Ermeni anti-propaganda merkezi gibi çalışmaya mahkûm edildiğinden yakındığı bir ortamda.

Bütün bu temel problemler büyük ölçüde yerinde duruyor olmasına rağmen, son yıllarda tarihçiler câmiasının arşivlerimizin durumu konusunda çeşitli kulvarlardan daha açık konuşmaya ve tepki vermeye başladığını da sevinerek belirtmek gerek. Bunu her şeyden önce meslek etiğinin millî hislerin önüne geçmesi gerektiğinin yavaş da olsa anlaşılmaya başlandığının bir işareti olarak alabilir miyiz? Bundan emin değilim. Umarım öyledir. Ancak bir konu yeterince açık: siyaset kurumu ve devlet tarihsel geçmişimiz üzerine koyduğu "millî" ambargo ve kapalı tuttuğu arşivleriyle geleneksel alışkanlıklarını sürdürmeye devam ettiği müddetçe, tarihçiler asla tam olarak özgürleşemeyecekler. Tarihçiler sırf çalıştıkları konu yüzünden veya geliştirdikleri farklı bakış açıları, yorumlar sebebiyle ihanetle suçlanmaya, kamuoyu önünde hedef gösterilmeye, hatta üniversitelerden atılmaya devam edilecekler. Milli hassasiyetlerin bilim alanına da nefes aldırtmayacak noktaya geldiği anlarda, bilim insanlarını, tarihçileri bu akıbetten koruyacak hiç bir "akademik özgürlük" geleneğinin, hak ve hukukunun bile olmadığı bir ülkeden söz ediyoruz sonunda. Acı ama bu da maalesef gerçek. Siyaset kurumunun tarihçiliği ve tarihçileri kendi hizmetinde memurlar olarak görmesinin bir son bulması gerek artık.

Bunun arşivlerimiz bağlamındaki karşılığı ise şudur: Devlet ve siyaset kurumu özellikle kapalı ve yarı açık arşivlerimizin durumuna daha fazla seyirci kalamaz, kalmamalı. Ve tabii ki, olur olmaz konu ve zamanlarda, bilhassa başı tarihiyle her derde girdiğinde, "işi tarihçilere bırakalım" klişesine sığınmaktan vazgeçmeli. Ne kadar iyi niyetle, ne kadar doğru yer ve zamanda söylenirse söylensin, tarihçiler bu klişeden rahatsız olurlar. Çünkü bu sözün mefhum-ı muhalifi, "her konuyu tarihçilere bırakamayız!"dır (ki bu ülkedeki yerleşmiş gelenek ve pratik esasen bu yönde gelişmiştir). Bu, otomatikman, bir bilim insanı olarak tarihçinin kendi meşru faaliyet alanında ne yapıp yapmayacağı, neyi ne dereceye kadar çalışıp çalışamayacağının kararını özgürce kendisinin veremeyeceğinin zımnen kabulü anlamına gelir. Oysa tarihçinin geçmişi araştırma ve inceleme konusunda kendi özgür iradesi, insanî merak ve mesleki ilgisi dışında her hangi bir otoritenin kılavuzluğuna ihtiyacı

yoktur. Bilimin, bilimsel etkinliğin doğası zaten böyle bir dışsal otorite ve icâzete izin de vermez. Bunu benzer vesilelerle tekrar tekrar hatırlatmak zorunda kalmak bile Türkiye'de bilim alanına ve bilimsel faaliyete dair algılarımızda hâlâ çok ciddi sorunlar olduğunu gösterir.

Tarihçinin temel malzemesini barındıran, bir bakıma onun laboratuvarı niteliğindeki arşivlerin ilkesiz ve kuralsız bir şekilde açılıp kapanması veya siyasi mülâhazalarla ya da kurumsal ilgisizlik ve beceriksizlik yüzünden tamamen kapalı tutulması bir ülkenin demokratik gelişmişlik ve olgunluk düzeyinin de önemli bir göstergesidir. Siyaset kurumunun bu konuda ayak sürümesinin, arşivde hangi belgenin tarihçinin üzerinde çalıştığı konuyla ilgili olduğuna orada görevli memurların karar vermesinden bir farkı yoktur. Hiçbir evrensel kurala dayanmaksızın arşivlerimizin tam veya azıcık açılması ya da hiç açılmaması yetkisini siyaset kurumu veya bürokrasi bu derece kendi elinde tuttukça, tarihsel geçmişin bilgisi bağlamında "gerçeği bilme" yetkisini de tarihçiden önce kendinde görüyor demektir. Bunun bir adım sonrası, bu "gerçeğin" dikte edilmesine kalır ki Türkiye'de tarihsel alanın bilgisi üzerindeki devlet tekeli tam da bu temelde kuruldu, pekişti ve bugüne kadar da maalesef böyle süregeldi. Belki bu tekel yüzündendir işini düzgün yapan, meslek etiğini her şeyin önünde tutan tarihçilere karşı topyekûn ulusal alerjimiz.

Son tartışmaların bu problemli ilişkinin daha fazla sürdürülemez bir noktaya geldiğinin kritik bir göstergesi olduğunu düşünüyorum. Sürecin uzaması hem siyasetin meşruiyetini hem tarihçinin meslek ahlâkını daha fazla zedeleyecektir. Her iki tarafın da kaybettiği böylesine irrasyonel bir müsamerede ısrar etmek ne Türkiye'ye ne de tarihçilere yakışıyor.

TOPLANAMAYAN BİR KONFERANS VESİLESİYLE: "ERMENİ SORUNU" TARİHÇİSİNİ ARIYOR[1]

Son günlerdeki gelişmeler 'Ermeni Sorunu'nu bir kez daha gündemin merkezine oturttu. Tehditler ve baskılar yüzünden toplanamayan "Osmanlı Ermenileri" konferansı vesilesiyle yaşanan tartışma, meseleyi iyice kördüğüm haline getirdi. Her şeyden önce tarihsel bir yaşanmışlık olan bu sorun üzerinden aşırı ölçüde hassaslaşan ve siyasallaşan ortam, dikkatleri ne yazık ki tekrar ikincil ve popüler alana taşıdı.

Bu sağlıksız ortamın yalnızca tarihçinin gündemini belirlemekle kalmadığı, daha da önemlisi, onun dikkatini ve mesleki refleksini de ciddi bir şekilde dağıtmaya başladığı görülüyor. Ne yazık ki hâkim gündem artık "tarihçi"nin gündemi değil. Üstelik tarihçi gündemi peşinden sürükleme gücüne de sahip değil. Aksine, önüne sürülen gündemin veya gündelik siyaset ve medyanın belirlediği parametrelerin çerçevesine hapsedilmeye çalışılıyor. Ne demek istediğimi daha iyi anlatabilmek için şu örneklere bir bakalım:

Bir zamanlar üniversitede hocalık yapan, ASAM'ın kurucularından, yeni siyasetçi adayı, 'stratejist' köşe yazarı Ümit Özdağ, yapılamayan Boğaziçi konferansı örneğinde, resmi yaklaşımların dışında konuyu ele almaya çalışan tarihçi ve sosyal bilimcileri İstiklal Savaşı'nın "işbirlikçi 150'likleri"ne benzeterek "milli tiksinti ve aşağılama ile anarak" şunları söyleyebilecek kadar ileri gidebilmektedir: "Ermenicilerin gerçek niteliği ortaya konulmalı ve onlara öyle davranılmalıdır. Bu davranış aşağılama, küçük görme, görmezlikten gelme, küçümseme, tiksinti ve gerekir ise en ağır şekilde milli zeminde hakaret etme olmalıdır." Esasen Türk hukuk sisteminin de "bu davranış bütününü

1 Bu yazı ilk olarak *Kebikeç* dergisinin 19. sayısında yayınlanmıştır. Bkz. "Toplanamayan Bir Konferans Vesilesiyle: 'Ermeni Sorunu' Tarihçisini Arıyor", *Kebikeç*, 19 (2005), 5-9.

emrettigi"ni belirten Özdağ, Yargıtay'ın bir kararına atıfla, Türklüğün manevi değerler ve ulusal çıkarlarının, "Türk milleti tarafından, Türk evladının vatan ve millet sevgisine emanet olun"duğunu söylüyor (Akşam, 1 Haziran 2005).

Bu sözler, bir demokraside tahayyül edilebilecek en vahim suçlama, düşünülebilecek en ağır hakaret ve en ucuzundan bir hedef gösterme örneğidir. Her ne kadar bu ülkede bunlara herkes alışık ise de, şahsen ne benim ne de anılan konferans katılımcılarının hiçbirinin üzerine alınamayacağı bu düzeysiz, fakat o derecede tehlikeli sözler, ne yazık ki tam da farklı düşünen tarihçi ve sosyal bilimcileri hedef haline getirmektedir.

Medya dünyasının 'saygın' ve 'akil' isimlerinden olup yine aynı konferans katılımcılarının bir kısmının bilimsel kişilik ve çalışmalarına yazı ve programlarında sıkça övgüyle atıfta bulunan Taha Akyol da ne yazık ki suçlama kervanına hızlıca dâhil olmaktan geri durmamıştır. Birbiri ardınca kaleme aldığı iki yazısında "tek taraflı" ve "karşıtlarını dışlayan!" bu konferansı mahkûm edip "bilim dışı" bulmuştur (Tıpkı YÖK'ün de hatırlatma gereği duyduğu gibi). Ardından, düzenleyici ve katılımcılara "etik ve üniversiter" görevlerini hatırlatarak bir öneride bulunmuştur: a) Bir bildiri yayımlayarak, malûm tutumlarından dolayı İsviçre ve malûm parlamentoları kınayınız, b) Bildirinizde Ermeni diyasporasını da suçlayınız, ve c) Avrupalı siyasi organları bu konuda siyasi kararlar almaktan sakınmaya davet ediniz! (Milliyet, 27-28 Mayıs 2005). Akyol'un yazısının genel havasındaki, anılan tarihçilerin ancak bunları yaptıkları takdirde "maşeri vicdanda aklanabilecekleri" iması yeterince açıktır. Bunun Türkçe tercümesi şudur: Bir hata yaptınız, millete ve ülkeye karşı suç işlediniz, ancak sizlere son bir şans veriyoruz. Nedir bu? Her aklı başında tarihçinin tam da kaçınmaya çalıştığı şey: Ermeni Sorunu'nu tekrar yüksek ve güncel siyasetin yörüngesine oturtmak.

Bir başka gazetede köşesinde Ermeni Sorunu'nun bilhassa siyasi, psikolojik ve hukuki boyutlarının ülkemizdeki en büyük ve yanılmaz 'otoritesi' edasıyla yazsa da, yazdıklarının içeriğini her zaman dikkatle takip ettiğim, benzer bir vesileyle birkaç yıl önce yine bu dergide yayımlanan bir açık mektupta seviyeli tartışma hakkını bir medya saldırganına karşı savunduğum, emekli büyükelçi Gündüz Aktan kendi meşrebince ve 'zekice' bir mantıkla yine aynı konferansın düzenleyici ve katılımcılarının niçin ve nasıl "hain" olarak değerlendirilebileceğini izah etmeye girişmekten kendini alamamıştır (Radikal, 28 ve 31 Mayıs 2005).

Nihayet, varoluşunun ve medyada sürdürdüğü yazı hayatının merkezine aldığı 'yurtseverliği'ni her yazısında coşkun bir dille ortaya koyan ve son tartışmada Osmanlı Ermenileri hakkındaki konferansın düzenleyici ve katılımcılarını suçlama ve mahkûm etme hususunda seviyeyi bir yazara yakışmayacak derecede düşüren, bu arada bilerek yahut bilmeyerek eşsiz bir megalomani örneği veren yazar Nihat Genç'in de (Akşam'daki yazılarına bakınız), nihayet hep dillendiregeldiği geniş kitlelere ulaşma arzusunu gerçekleştirme imkânını yine kısmen tarihçiler ve Ermeni Sorunu üzerinden bulması feleğin tarihçilere sunduğu garipliklerden bir başkasıdır.

Bu örneklerden de görüldüğü gibi, konunun medya üzerinden tartışılmasına hâkim olan dil ve üslup da tarihçinin kendi dikkatli, titiz diline neredeyse hayat hakkı tanımıyor. Belki de bu yüzden, söz konusu gerçekleşmemiş konferans tartışmalarından geriye "arkadan hançerleme" ve "hainlik" suçlamaları, "karşıt görüştekiler"in niçin davet edilmediği sorusu, konferansın düzenleyicilerinden Halil Berktay'ın "biz amacımıza ulaştık!" şeklinde medyaya taşınan sözleri, Murat Belge ismi etrafında yaratılan tartışma ve nihayet kendi deyimiyle Nihat Genç'in meselenin orta yerine "bomba" gibi düşmesi (!) babından bir şeyler kaldı. Kötü niyet, haksız yargılama, bol provakasyon ve dezenformasyonun ürettiği bu manzaradan tarihçiye anlamlı bir gündem çıkmayacağı açıktır.

Son yıllarda bu mesele üzerinde tarihçinin konumu, katkısı ve gündemi hakkında dile getirilen en anlamlı değerlendirmeler de bu arada büyük ölçüde dikkatlerden kaçtı. Ne Stefanos Yerasimos'un 1915'i herkesten evvel Türkiyeli tarihçilerin incelemesi gereğine dikkat çekmesi, ne Şükrü Hanioğlu'nun bugünkü Türkiye'nin "Ermeni Sorunu"nu tarihçilerin çözemeyeceği, dolayısıyla tarihçilerden imkânsızın istenmemesi gerektiği, ve bu bağlamda tarihçiler kendi kulvarlarında mesleklerinin gereğini yaparken, güncel çözüm hususunda asıl inisiyatifin siyasetçilerde olması gerektiği yolundaki uyarıları, ne de Mete Tunçay'ın mevcut koşullarda bu meselenin tarihçilerce tam anlamıyla çalışılabilecek ortamı olmadığı, dolayısıyla işi biraz da zamana yaymak gerektiği şeklindeki değerlendirmeleri siyasetçilerin ve medyanın belirlediği gündemin önüne geçebildi.

Türkiye'nin resmi söylemi etrafında şekillenmiş belli bir bakış hem kamuoyunu hem de tarihçileri uzun süredir esir almaya çalışıyor, ve ne yazık ki, farklı ve/veya alternatif yaklaşımlara, incelemelere ve yorumlara hayat hakkı tanımıyor. Bu güncel sorunun tarihsel boyutunun tarihçiler için meşru

bir araştırma ve inceleme alanı olduğuna yönelik inancın tamamen ortadan kalkması tehlikesiyle karşı karşıyayız. Tarihçilere kendi mesleklerini nasıl yapacaklarını öğretme konusunda gerek siyaset kurumunda gerekse medyada şaşırtıcı bir rahatlık ve özensizlik gözleniyor. Bir gazetedeki köşe yazarı, romancı ya da öykücünün tarihçiliğe soyunması neredeyse günün normu olmuş bulunuyor.

Tarihçilerin konumuna gelince, Ermeni Sorunu konusunda tarihçilerden gelen farklı değerlendirmelerin geniş kamuoyunun kafasını daha da karıştırdığı açık. Sorun bu farklılığın bir dereceye kadar doğal ve hatta kaçınılmaz olduğunu anlatabilmekte. Hanioğlu'nun dikkati çektiği bilimin, bilhassa da tarihçiliğin ve tarihsel bilginin doğasına yönelik egemen anlayış ya da beklentilerin kısa sürede normal mecrasma oturmasını beklemek mümkün değilse de, bu arada tarihçinin araştırma konusu, nesnesi karşısındaki standart mesleki refleksi bahsinde net bir tavır belirlemesi ihtiyacı ortadadır. Bu ihtiyacın, tartışılan Ermeni Sorunu konusunda da her şeyden önce bizzat tarihçilerce teslim edilmesi ve gereğinin sükûnetle yapılması her zamankinden daha fazla önem kazanmaktadır. Bu temelde tarihçi kendi gündemini hiçbir baskı altında kalmadan, mümkün olduğu kadar açık ve net bir şekilde belirleyebilmelidir.

Böyle bir yaklaşımın metodolojik ve pragmatik öncelikleri konusunda tabii ki çok şey söylenebilir. Ancak, belki de üzerinde ilk mutabık kalınması gereken husus, tarihçilerin giderek sağlıksızlaşan atmosfer ve koşullar altında kendilerine "Ermeni Sorunu'nun bugünkü haliyle ve tüm siyasi cepheleriyle çözümü" gibi bir hedef belirlememeleridir. Bunun siyaset kurumunun ve diplomasinin öncelikli görevi olduğu unutulmamalıdır. Şükrü Hanioğlu'nun yerinde ve zamanında yapılmış uyarısını, bu konuda belli bir anlayış birliğinin oluşmasına önemli bir katkı saymak gerekir.

Bu durumda tarihçinin yapabileceği ilk şey alan genişletmek değil, aksine belki de alan daraltmak olmalıdır. Tarihçi bugün kendisini çok aşan boyutlar kazanan bu konuda mesleki tanımının içeriğini belki de 19. yüzyılın tarihçilik mesleği sınırlarına daraltmalıdır. Mevcut her türlü kaynağı, belgeyi ve tanıklığı, herhangi birini asla görmezden gelmeyerek, tarihçinin "belgesi" olarak titizlikle ele alıp, inceleyip yine tarihçinin temel sorularına cevap verecek bir olgusal bilgi havuzu inşa etmeyi hedeflemelidir. Okuyucu ve araştırmacıya ne oldu, nasıl oldu, niçin oldu gibi birincil soruların cevabını sunacak güvenilir, kapsamlı bir olgusal temel üzerindendir ki, bizzat tarihçi de dâhil,

dileyen dilediği yorumu geliştirebilir; ama olguyu görmezden gelemez, 'belge' karartamaz. Ve kimse önemli miktarda kaynak arşivlerde bir yerlerde araştırılmayı beklerken, Taşnak ve ATASE arşivi dahil daha birçoğu tam olarak araştırmacıya bile açılmamışken, I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunun miktarı, bunlardan ne kadarının göç ettirildiği, bunlardan da ne kadarının ne sebepten öldüğü gibi konularda sonsuz spekülasyon yapma özgürlüğünün yarattığı saçmalıklarla uğraşmaz. Tarihçinin böyle bir özgürlüğü yoktur, olamaz da. Tarihçinin mesleki tepkisi her şeyden önce bunu görmek ve net olarak ortaya koymak olmalıdır.

Tarihçiler, olayın güncel boyutları içinde durdukları yer, aldıkları konumlarının etkisinde kendilerince tanımladıkları milli, ahlaki, vicdani veya demokratik görev duygu ve bilincinin mesleki refleksi ikinci plana düşüren etkisinden ancak böylece kurtulabileceklerdir. Yine ancak böylece tarihçiler hukukçu, psikolog, vs. olmak zorunda hissetmeden birer meslek insanı olarak bir süreliğine de olsa "sadece kendilerinin yapabileceklerini" yapmakla yetinebileceklerdir (üstelik bu 'yapabilecekleri'nin belki de sorunun kapsamlı çözümü yolunda en büyük ve önemli katkı olma ihtimali de yüksektir). Yirminci yüzyıl tarihçiliğinin, tarihçinin analiz yöntemlerini, araç ve kavramlarını zenginleştiren, ama bir yandan da onu komple bir sosyal bilimciye yaklaştıran bütün 'kazanımları'nı bir kalemde kenara atmak gibi görünse de, böyle bir geçici profesyonel alan daraltmanın tarihçi üzerinde zannedildiğinden de fazla rahatlatıcı bir etkisi olabileceğini düşünüyorum. Hatta ortalıktaki toz duman içinde tarihçinin bu kadarını yapabilmesi bile başarı sayılmalıdır.

Tarihi bugünden ve bugünün konumlarından yazmanın (ya da yazmaya çalışmanın) da tıkandığı yerler olabileceğini görmek (ve hatta kabullenebilmek), böyle bir yaklaşımın bazen bizzat yaşanmışlık anlamındaki tarihi bırakın anlamayı, çalışabilmeyi bile engelleyebileceğini düşünmek, geçmişteki yaşanmışlığı yazarken kendisi de yazdığı 'tarih'in özneleri arasına girebileceğinin farkında olan bir tarihçi için hiç de zannedildiği kadar zor olmayabilir. Modern tarihçiliğin yaşanmışlık anlamındaki tarihi, sanal bir dünyanın keyfe göre ilanihaye değişen, değiştirilebilen 'sanal tecrübeler'inden birine, yahut da basit bir propaganda faaliyetine indirgemesi ihtimalinin tehlikesini görmek zorundayız. Burada sözünü ettiğim tehlike, yalnızca 'tarihsel' değil 'bilimsel bilgi'nin de iyice araçsallaş(tırıl)ması, değersizleşmesi, hatta topyekûn bir saçmalığa dönüşmesi tehlikesidir. Böyle bir durumda geriye göreli açıklayıcılığı olan bir bilgi ve bilme alanı olarak bilimden de, bu düz-

lemde mesleğini icra eden 'profesyonel' tarihçiden de bir eser kalmayacağı açıktır. Tarihçi böyle bir enkazın altında kalmamalıdır.

Bu can alıcı noktalarda ortalama bir tarihçi refleksinin oluşması halinde, Ermeni Sorunu'nun tarihsel (ve hatta güncel) boyutlarıyla tartışılmasının önünde çoğu zaman birer tıkaç gibi duran diğer bütün hususlar zamanla ağırlıklarını kendiliğinden kaybedecektir. Bütün arşivlerin istisnasız açılması, ulaşılabilen veya ulaşılabilecek durumdaki kaynak, belge ve tanıklıkların güvenilirlikleri ve sınırları, bu malzemeyle tarihçinin kuracağı en doğru ilişkinin niteliği ve tarihçinin üzerine güncelin yüklediği milli, ahlaki, psikolojik 'yük'ten nasıl kurtulabileceği, vs. gibi bütün konular yukarıda belirtilen esasa dair noktaların yanında ikincil önemdedir.

Özetle, "Ermeni Sorunu" üzerinden çok yönlü zorluklarla boğuşan, baskılara maruz kalan tarihçinin sorununu yine tarihçi çözebilir; bunu da ancak profesyonelliğini hatırlayarak, tarihçi refleksini her şeyin önüne geçirerek yapabilir. Ancak o zamandır ki, tarihçilik mesleği özellikle bu konu bağlamında ciddi ölçüde kaybettiği meşruiyetini, her şeyden evvel kendisi için, tekrar kazanabilir.

Değerli edebiyatçılarımız Orhan Pamuk da, Alev Alatlı da, ve hatta Nihat Genç de, ancak o zaman kendi kulvarlarında profesyonel çizgilerini sürdürürken, memleket meseleleri üzerine birer entelektüel olarak fikir yürütürken meşruiyet alanlarına daha dikkat edebilirler; ya da dikkat etme gereği duyabilirler. Gerçek anlamda entelektüelliğe giden yol, her şeyden evvel ve herkes için böylesi bir mesleki farkındalıktan, araçsallaştırılmamış bilgiden, bilgi üretme, bilgilenme ve öğrenme sürecindeki tevazudan geçiyordur belki de.

BİR KÖRDÜĞÜM ÇÖZÜLDÜ; DARISI TARİHÇİLİĞİN, TARİHÇİLİĞİMİZİN BAŞINA![1]

"İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları" konulu konferans bir dizi engelleme çabasına karşın nihayet toplanabildi. Sonuç belki umulandan da olumlu ve etkili oldu; ikinci kez ve son dakikada tebliğ edilen bir mahkeme kararıyla yasaklanmaya çalışılması karşısında bir başka üniversitenin ev sahipliğinde gerçekleştirilmek durumunda kalınmasının tatsızlığına ve hem düzenleyicilerde hem olayı ancak medyadan izleyebilen halkta yarattığı gerilime rağmen.

Normal koşullarda yalnızca bir bilimsel toplantı olması gerekirken, konunun ve ortamın hassasiyeti karşısında konferans, tasarlanış aşamasından itibaren aynı zamanda bir demokrasi, bilim ve fikir özgürlüğü mücadelesi boyutuyla da öne çıktı. Hem bilimi, bilimsel özgürlüğü hem demokrasi ve fikir özgürlüğünü böylesi bir konu üzerinden bir arada içeriyor olmasının yarattığı, toplantının meşruiyetini sorgulamaya kadar varan, haksız suçlamalar ve bunların dışavurum biçimleriyle birlikte değerlendirildiğinde, böyle bir toplantının gerçekleştirilebilmiş olması bile başlı başına tarihi bir olay haline geliverdi. Bunun öneminin ve bütün taraflar üzerindeki rahatlatıcı, özgürleştirici etkisinin zamanla daha iyi takdir edileceğine inanıyorum.

Toplantı hakkında çok şey söylendi ve yazıldı. Bunların üzerine eklenebilecek fazla bir şey olduğunu sanmıyorum. Burada, toplantının düzenlenmesi sürecine mütevazı de olsa bir katkıda bulunan bildiri sahiplerinden biri olarak, tarihçi gözüyle bazı noktaların altını çizebilirim ancak.

---

1 Bu yazı ilk olarak *Toplumsal Tarih* dergsinin 143. sayısında yayınlanmıştır. Bkz. "Bir Kördüğüm Çözüldü; Darısı Tarihçiliğin, Tarihçiliğimizin Başına!", *Toplumsal Tarih*, 143 (Kasım 2005), 32-35.

I.

Her şeyden önce, konferansın medyada bir "tarihçiler konferansı" olarak sunulması, algılanılması ve böyle bir tanımlama üzerinden katılımcıların "tarihçilikleri"nin sorgulanmasının yarattığı yanılsamaya dikkat çekmek gerekir. Doğrusu ise toplantının tarihçilerin alanını çok aşan, "dünü ve bugünüyle Ermeni Sorunu"nu sosyal bilimlerin geniş penceresinden bütün boyutlarıyla ele alan, baştan beri bunu hedefleyen ve buna göre de programlanmış bir toplantı olduğudur. Bir başka deyişle, bugün "Ermeni Sorunu" ne kadar tarih meselesi ise bu toplantı da o kadar tarih disipliniyle sınırlı bir toplantı idi. Ne bir eksik ne bir fazla. Tarihçilerin sözü de katkısı da bu çerçeve içinde değerlendirilmeliydi, değerlendirilmelidir.

II.

Bununla birlikte, bu toplantının her şeyden önce bir "tarih toplantısı" niteliği taşıdığı da yeterince açıktır. Üstelik meşhur tabirle, "tarihçilere bırakılamayacak kadar önemli" bir tarih toplantısı. Bu yüzden katılımcıların sadece bir kısmı meslekten tarihçilerdi. Bunlardan biri olarak bu durumdan mesleki alınganlık duymayan, aksine böyle oluşunu kendi içinde yeterince anlamlı ve hatta zorunlu gören bir katılımcı olarak, bu tarih toplantısına kendi kulvarımdan küçük de olsa bir katkıda bulunmuş olmaktan memnunum. Toplantıya bildiri ile katılan diğer meslektaşlarımın da aynı düşüncede olduklarını biliyorum. Hiçbirimizin "Ermeni Sorunu"nun sadece tarihçilerin alanı olduğunu düşünmeyişimiz, buradan hareketle bu konuda bir tarihçiler hegemonyası kurma niyetinde olmayışımız ve en önemlisi mesleki meşruiyetimizi böyle sekter bir sahiplenmeye endekslemeyişimiz önemli ve yeterli bir ortak payda idi kanaatimce.

III.

Belki tam da bu yüzden, bu konu üzerinde oldukça problemli olduğunu hepimizin bildiği bir "tarihçiler tekeli" kurmaya niyetli kurumlarımız ve tarihçi meslektaşlarımızın tepkisini çektik. Tarihçiliğimizin kaç para ettiğinin ölçüsünü en iyi bilen de, bu konularda söyleyecek bir şeylerimizin olup olmadığına karar veren de bu meslektaşlarımızla birlikte, ve belki de daha fazla ölçüde, bu mesleğin doğası hakkındaki kavrayış ve donanımları itibariyle alakasız, mesleki hiçbir ölçüte gelmez, hikmeti kendinden menkul siyaset ve medya şahsiyetlerimizin oluşu manidardır. Aslında üzerinde düşünülmesi

gereken, bu meslektaşlarımızın biz meslektaşlarına karşı bu kişi ve kurumlarla nasıl bu kadar kolay ve ucuz bir ittifak yapabilmiş olduklarıdır. Tam da burada asıl sorgulanması gereken "tarihçi" sıfatı taşımanın sorumluluğunun ve meslek ölçütlerinin bilim alanından ideoloji-siyaset alanına bu kadar kolaylıkla nasıl taşınabilmiş olduğudur. Türkiye'de tarihçilik mesleğinin felsefesi, etiği ve yöntemleriyle beraber kabul edilebilir profesyonel standartların neresinde olduğunun ciddiyetle düşünülmesi gerekiyor.

IV.

Bu standartların "konuya bağlı", ya da "konusuna göre değişen" standartlar olmadığı, olamayacağı ne yazık ki hâlâ anlaşılamamış görünüyor. Örneğin, İkinci Abdülhamid dönemine dair çalışmaları saygıyla anılan bir tarihçinin tarihçiliği, konu Ermeni Meselesi'ne gelince neden birden tartışılır hale geliyor? Meselenin tarihçiden değil tarihçinin çalıştığı konudan kaynaklandığı o kadar aşikâr ki. O konunun "nasıl çalışılacağı" ve "hangi perspektiften" inceleneceğine dair önceden "belirlenmiş" adeta kurum içi bir talimatname söz konusudur ve tarihçinin görevi buna uygun araştırmak, yazmak ve konuşmak olmalıdır! Siyasetin "milli" dava ve çıkarlarının bile değişken, koşullara bağlı olduğunun kabul edildiği bir dünyada, birincil amacı ve varoluş sebebi, Fikret Adanır'ın çok yerinde vurguladığı gibi, "hakikat arayışı" olan bilimden, sosyal bilimlerden ve tarihçilikten, belli konularda bunu tamamen bir kenara bırakıp, bir "saf duruş/tutuş"un parçası olması gerektiği nasıl beklenebilir? En önemlisi, bu durumda yapılan işin, Ermeni milliyetçi tarihçiliğinin yaptığından ne gibi bir farkı kalabilir? Türkiye'deki tarihçilik, bütünü itibariyle böyle bir seviyeye indirilemeyecek kadar gelişmiş bir bilimsel disiplindir ve, her şeye rağmen, Ermeni Sorunu bahsinde de mesleki reflekslerini bu kadar kolayca siyasetin hizmetine sunamayacak kadar eleştirel bir donanımı vardır.

V.

Bu konferans, hiç değilse bunu göstermiştir. Konferans bildirileri yayınlandığı zaman, toplantının akademya ve medyadaki "aceleci", takıntılı ve bir şeylerin telaşındaki karşıtlarının da daha sakin ve sağduyulu bir tutum geliştirmesine yardımcı olacağını ummak isterim. Konferansın, "tek taraflılık", "bilimsel yetkinlik", ve daha birçok içeriksiz ve tehlikeli ölçüde popülist suçlama ve yakıştırmalarla yaratılan bir gerginlik ortamına vesile yapılmış ol-

ması üzücüdür. Bu belki de kaçınılmazdı. Ancak, toplantının aynı zamanda bu konu üzerinden ülkede yaşanagelen sağlıksız ve teksesli ortamın kırılmasına önemli bir katkıda bulunduğu da açıktır. Dahası, sosyal bilimcilerin ve değişik alanlardan düşünür ve meslek insanlarının konuyla ilgili getirdikleri farklı açılımları ve değerlendirmeleriyle konferansın, yalnızca Türkiye'deki bilimsel ortamın ve tarihçiliğin değil Ermeni tarihçiliğinin de kendine çekidüzen vermesi yolunda önemli bir katkı olarak kritik bir aşamayı ifade ettiğine inanıyorum.

VI.

Daha dar mesleki bir temenniyle bitirmek isterim: Kendi içindeki eleştirel çeşitliliğiyle birlikte böyle bir konferansın gerçekleştirilmiş olmasının her şeyden önce Türkiye'deki geniş akademik tarihçiler kesiminin kaç kuşaktır altında ezildiği bir yükten, onlara giderek tarihçiliklerini unutturan önemli bir baskıdan kurtulmasına da bir vesile olması umulur. Tarihçiler artık bu konuda da rüştlerini ispatlamak durumundadırlar; bir Türk olarak değil, bir Ermeni olarak değil, öncelikle bir tarihçi olarak. Belki de en zor olan bu! Ama, şuna inanıyorum ki, bu şimdi en fazla Türkiye'de mümkün. Buna belki hepimizden daha önce ve daha fazla inanan, tarihçi refleksini göstermeyi en zor zamanda bile başarmış Stefanos Yerasimos'u bu vesileyle bir kez daha saygıyla anıyorum.

EMİN ÇÖLAŞAN'A AÇIK MEKTUP[1]

Yaptığınız işi nasıl tanımladığınızı bilmiyorum. Ama Türkiye'nin en popüler gazetelerinden birinde bir köşede oldukça serbest bir tarzda sürekli yazan ve çok okunan bir kişi olarak kaleminizden çıkan sözleriniz ve üslubunuz konusunda konumunuzun size sağladığı olanakla orantılı bir dikkat, özen ve sorumluluk göstermediğinizi düşünüyorum.

Kendinizi belli bir misyonun neferi olarak gördüğünüz anlaşılıyor. İnsanlığın uzun yüzyıllarının birikimi olan, sizin ve benim kuşağımın büyük ölçüde tevarüs ettiğine inandığım temel insani etik değerlerin hızla çözüldüğü ve değiştiği büyük bir tarihsel dönüşüm ortamında 'misyon' sahibi olmak, kimilerince başlı başına olumlu bir özellik olarak görülebilir. Belli ki, üslubunuza, kaleminize yansıyan aşırı güven, güç ve kudreti, sonuna kadar iman ettiğiniz ve okuyucularınızın da takdir ettiğini düşündüğünüz bu misyondan alıyorsunuz. Ama burada önemli bir noktayı gözden kaçırdığınızı düşünüyorum: Her misyon, gücünü ve meşruiyetini ortak insani değerler üzerinde yükselen etik ve estetik bir duruştan alır ve o oranda 'haklılık' iddiasında bulunabilir. Öte yandan, bu türden hiçbir haklılığın, misyon sahiplerinin karşısındakilere yönelik sınırsız saldırganlığını, pervasızlığın da ötesine varan söz ve davranışlarını meşrulaştıramayacağı da açıktır. En azından, ben şahsen öyle olması gerektiği kanaatindeyim.

Türkiye'nin artık iyice kronikleşen olağanüstü koşullarının yarattığı uygun ortamda, yıllardır köşenizde ortaya koyduğunuz "Emin Çölaşan" profiliyle ve özellikle son zamanlardaki yazılarınızla hizmet ettiğinizi düşündüğünüz misyon ya da davaya hiçbir olumlu katkıda bulunamaz hale geldiğinizi,

1 Bu yazı ilk olarak Kebikeç dergisinin 11. sayısında yayınlanmıştır. Bkz. "Emin Çölaşan'a Açık Mektup", *Kebikeç*, 11 (2001), 5-9. (10 Ocak 2001). Ayrıca bkz. www.medyakronik.com/arsiv/index_okurlardan.asp, http://www.derkenar.com/mim/oktayozel/

bir zamanlar çok önemsediğinizi iddia ettiğiniz "insan" kimliğinize hızla yabancılaştığınızı ve içinizde insani ne varsa hızla öldürmekte olduğunuzu düşünüyorum. Eğer amacınız, medyatik kimliğinizle bir döneme damgasını vuran bir "isim" olarak tarihe geçmek ise, bunu şimdiden fazlasıyla başardığınıza inanıyorum. İki kuşak sonraki tarihçiler belki de bu ismi, bir şahsiyetten de öte, bir döneme özgü bir tipolojiyi tanımlamak için kullanacaklar. Ve bu tipolojinin, siyasetin meşruiyetini yitirdiği, bundan da öte entelektüel ve bilimsel faaliyetin itibarının sıfırlanıp iyice araçsallaştırıldığı talihsiz bir dönemde yaşanan topyekûn bir çılgınlığın, bir toplumsal paranoyanın türevlerinden biri olarak değerlendirilme ihtimali yüksektir.

Bu öyle bir paranoya ki, herkesin gözleri önünde çözülmekte olan bir sistemin yarattığı baskıcı bir ortamda hepimizi hızla içine çekiyor. Ve siz bu ortama, bilerek veya bilmeyerek katkıda bulunuyor, adeta yangına körükle gidiyorsunuz. Yazılarınızla yalnızca siyaseti değil, entelektüel ve bilimsel faaliyeti de baltalıyor, hayat damarlarını kesiyorsunuz. Her tür insani çıkışı bir şekilde lekeliyor, farklı hassasiyetlere duyarsızlığınızı en yakışıksız tarzda dışavuruyor, sizin gibi düşünmeyenleri kendinizce köşenizde kurduğunuz, bizzat savcısı, hâkimi ve infazcısı olduğunuz tek kişilik mahkemede bir çırpıda yargılıyor, mahkûm ediyor ve anında, oracıkta infaz ediyorsunuz.

Bu açık mektubu kaleme almamın bir nedeni, size bu gücü, bu yetkiyi nereden aldığınızı, hangi bilgi ve meslek alanındaki uzmanlığınızın, mahkemenizde yargılayıp mahkûm ettiğiniz entelektüeller ve bilimadamlarında olmayan hangi üstün özelliğin size her konuda böyle pervasız davranma hak ve cesaretini verdiğini öğrenmek isteyişimdir. Evrensel insani etik ve metodolojik temelde yürütülen, iyi bir birikim ve entelektüel sorumluluk gerektiren bilimsel faaliyetin alanı, içeriği ve yöntemi konusunda hikmeti kendinden menkul hükümlerde bulunma hak ve cesaretini nereden aldığınızı sormak istiyorum. Bilimsel alanı ve faaliyeti dar gündelik siyasetin ve/veya ideolojinin stratejik bir aracı olarak görüp, oldukça kaba bir biçimde siyasallaştırarak yok ettiğinizi görüp görmediğinizi sormak istiyorum. Katkıda bulunduğunuz bu ortamda, hangi üniversite, hangi bilimadamı, temel bilimsel/entelektüel faaliyetini layıkıyla ve meşruiyet temellerine uzak düşmeden, ve daha da önemlisi, 'kendine bir zarar gelebileceği' kaygısından uzak bir şekilde icra edebilir? Kırk katır mı kırk satır mı cenderesinde, bilimadamları ve entelektüellere her halükârda 'yok olmak'tan başka bir seçenek bırakılmadığını, bırakmadığınızın farkında olup olmadığınızı sormak istiyorum.

Bunları yine kamuoyu önünde dikkatinize sunma gerekliliğini duyuşumun gerisindeki somut neden ise, son aylarda Türkiye'nin gündemine yeniden giren ve bu gidişle daha uzun süre birlikte yaşamayı öğrenmemiz gerekeceği anlaşılan, "Ermeni Sorunu"muz etrafında artık kamuoyunun çok yakından bildiği üslubunuzla kaleme aldığınız yazılardır (Hürriyet, 18 Ekim; 30 Kasım 2000). Özellikle de bu yazılarınızda, bilimsel birikimi, karşılaştırmalı tarih bilgisi ve perspektifinin genişliği, keskin eleştirel muhakeme yeteneği ve insani duyarlılığıyla, her şeyden önce Türkiye'nin önde gelen entelektüellerinden biri olarak tanınan ve saygı duyulan bir ismin bu konuda yerli ve yabancı basında çıkan kimi yazı ve söyleşilerinde dile getirdiği fikirlerine karşı açtığınız savaştır.

En temel hak-hukuk prensiplerini, bilimsel, entelektüel ve etik ilkeleri hiçe sayarcasına sürdürdüğünüz bu 'kutsal' savaşımızda konumunuzu, 'güç'ünüzü suiistimal ederek, bu görüşlerin açıklanmasına fırsat veren basını da mahkûm etmekten, "mütareke basını" olarak suçlamaktan çekinmediğiniz gibi, "Bay tarihçi", "Bay profesör" gibi sıfatlarla aşağılayarak karşınıza aldığınız bu bilimadamını "çatlak ses" ve "içimizdeki düşman/hain" gibi hükümlerle bir çırpıda "vatan haini" olarak sunup yargıladınız ve popüler şiddetin hedefi haline getirdiniz. Köşenizde anılan bilimadamına karşı açtığınız savaşın kısa sürede dünyanın öbür ucunda gözü kapalı kin-küfür kusan bir hi-tec (!) şiddet ve 'susturma' kampanyasına dönüştüğünü herhalde görmüş, duymuşsunuzdur. Belki bundan da aldığınız cesaretle, son yazınızda, bu bilimadamının çalıştığı üniversiteyi ve üniversitesinin kurucusu aileyi de bir kez daha dile dolamakta ve hedef büyütmektesiniz.

Belli ki, Halil Berktay'ı susturduğunuzda ve/veya "genç çocuklarımıza ders vermekte, söyledikleriyle onların beyinlerini doldurmakta ve üste[lik] de [bu iş için] Sabancı Ailesi'nden maaş almakta" olduğu üniversitesinden atılmasını sağladığınızda görevini yapmış ve misyonunu yerine getirmiş bir insanın duyduğu derin huzur içinde, memleket sathındaki diğer 'vatan hainleri'ne karşı sürdürdüğünüz bu kutsal mücadelede kendinize yeni kurbanlar aramaya devam edeceksiniz. Ve yine belli ki, sizin ifadenizle "bir ulus olarak birlik olduğumuz" böyle önemli ulusal konularda "çatlak ses" çıkarmaması gereken bilim ve bilimadamları camiasının her zamanki suskunluğuyla medya yoluyla işlemekte olduğunuz bilim ve bilimadamı cinayetine seyirci kalacağımızı, ya da bir kısım tarihçi ve bilimadamının sizin bu kampanyanıza destek vereceğini düşünüyorsunuz.

Üstelik bu sözleriniz ve tavrınızı, büyük ölçüde yine kendi sözde tarihçilerimizin "milli" çabalarıyla büyüttüğünü düşündüğüm "Ermeni Sorunu"nun, yine bilimadamları ve tarihçilerin çalışmalarıyla çözülmesi gereğinin en yüksek resmi ağızdan bir kez daha tekrarlandığı, gözlerin tekrar bugüne kadar özenle susmuş veya susturulmuş olan tarihçilere çevrildiği bir dönemde ortaya koyuyorsunuz. Taner Akçam, Taner Timur ve Halil Berktay gibi tarihçi ve sosyal bilimcilerin ayrıntılı çalışmalara dayanan yazı ve yorumlarının bu ülkedeki eleştirel bilim ve düşünce ortamı adına en azından saygıyla karşılanması gerektiğini bile içinize sindiremiyorsunuz.

Özellikle Halil Berktay ve Taner Akçam'ın sizi ve kimi diğer köşe yazarlarını kızdırdığı anlaşılan yazı ve yorumlarına mensubu olduğunuz medya camiasının Gündüz Aktan, Şükrü Elekdağ gibi devletini ve milletini en az sizin kadar sevdiğine inandığım daha düzeyli kalemlerinden çıkan yine oldukça seviyeli, belli bir entelektüel birikimi yansıtan eleştiriler en az diğerleri kadar saygıyı haketmektedirler. Bu ülkenin düşünen, araştıran kafalardan beklediği, yıllardır özlemi duyulan işte bu ortamdır. Ama bu ortamın bile sizi rahatsız ettiği açıkça ortada. Sayın Çölaşan, siz mensubu olduğunuz mesleğin hiç de yabancısı olmadığı hakiki "müsademe-i efkâr"a, fikir özgürlüğüne inanmadığınız gibi, bilime ve bilimsel tartışmaya da saygı duymuyorsunuz. Değerli olan ve bu ülkenin şiddetle ihtiyaç duyduğu ne varsa hışımla üzerine saldırıyorsunuz. Ve ne yazık ki, karşınıza aldığınız insanları gerçek eleştirel fikirlerinizle değil, varlığınızı sonuna kadar adadığınız anlaşılan o tehlikeli misyonunuzdan güç alarak sözlü şiddetle sindirmeye çalışıyorsunuz.

Ermeni Sorunu'yla ilişkisi olmayan bir alan ve dönem üzerinde çalışan bir tarihçi ve üniversite mensubu bir öğretim görevlisi olarak köşenizde saldırgan bir üslupla bilime, bilimadamı tavrına ve bu arada tarihçiliğe dair dile getirdiğiniz bütün düşüncelerinizin kökünden yanlış, eğer bilinçli bir saptırma değilse, tam bir bilgisizlik ve cehalet ürünü değerlendirmeler olduğunu söylemek zorundayım. Bunca yıldır bilimsel etkinlik, bilimsel bilgi ve tarihçilik adına öğrendiğim ve öğrencilerime öğretmeye çalıştığım ne varsa siz onların tam tersi iddialarda bulunuyorsunuz. Bu mektubu ne yazılarınızda bu konuda şaşırtıcı derecede bir kendine güvenle dile getirdiğiniz görüşlerinizden alıntılarla şişirmek ne de kafanızı tarihçiliğin alfabesine dair bazı temel bilgilerle bulandırmak niyetindeyim. Öte yandan, normal koşullarda kendi içinde ciddiye alınacak hiçbir yanı olmayan bu görüşlerinizin, olağanüstü nazik bir ortamdaki (bugünkü ortamı kastediyorum) hedefi ve buna eşlik

eden üslup ve söylemin yol açabileceği tehlikeleri düşündükçe ürpermekten kendimi alamıyorum doğrusu. Bu noktada, yazılarınızda yalnızca bir tarihçi bilimadamını hedef almakla kalmıyor, adeta siyasetin elinde araçsallaştırılmış bir 'tarihçilik' modeli çiziyor ve bu modelle tarihçileri bilimdışı bir platformda bilimdışı kaygılarla mesleklerini icra etmeye davet ediyorsunuz.

Köşenizde her konuda yorumlarda bulunabilir, gündelik siyaset ve ülke sorunları üzerine fikirlerinizi dile getirebilirsiniz tabii ki. Bu hem sizin hem bütün yurttaşların en temel hakkıdır. Ancak sahip olduğunuz hiçbir olanak, hiçbir güç size köşenizden o tehditkâr, o tehlikeli işaret parmağınızı uzatarak asli işi bilgi üretmek, ürettiği bilgiyi kamuya sunmak, onlarla paylaşmak olan insanlara, entelektüellere, bilimadamlarına hakaret etme, hele hele işlerini nasıl yapmaları gerektiğini dikte etme hakkı vermez, veremez, vermemelidir. Bırakınız bilimadamı ve entelektüellerimizi, hiçbir yurttaş, bu hakkını kullanırken sizden icazet almak ya da hakaretinize, tehdidinize maruz kalmak durumunda kalmamalıdır. Tartışılan konu ne kadar 'hassas' olursa olsun. Bilakis, böylesine nazik konular ancak günlük siyasetin cadı kazanı dışında, bilimadamlarının bilgi ve sağduyusu kılavuzluğunda tartışılarak sorun olmaktan çıkabilir. Böyle bir durumda yapılacak en tehlikeli şey, onların seslerini popüler/popülist şiddetle boğmaktır. Ve siz ne yazık ki tam da bunu yapıyorsunuz. İnsanlara, farklı fikirlere yaklaşırken kullandığınız "vatan sevgisi/hainliği" gibi kriterlerinizin de çok tehlikeli etkileri olabileceğini sanırım bu ülkede yaşayan her aklı başında yurttaş kolayca teslim edecektir.

İçinden geldiğimiz kültür hepimize kendi ilgi ve mesleki alanlarımızda dahi, özellikle kamuoyu önünde, haddimizi bilmemizi, dikkatli ve sorumlu bir dil kullanmamızı öğütler. Bu aynı zamanda evrensel bir nezaket kuralıdır. Sizi had sınırlarınızı yeniden gözden geçirmeye çağırıyor ve nezakete davet ediyorum. Bu ülkedeki bilim kurumları ve bilimadamları üzerinde yeterince gölge var ne yazık ki. Özellikle üniversitelerimizin bu konuda ne sizin ne de bir başkasının fazladan bir katkısına ihtiyacı da tahammülü de olmadığını bilmenizi isterim.

Lütfen gölgenize sahip çıkın!

BELGELEME MERAKI[1]

Gerçeklik duygusundan giderek uzaklaşıyoruz galiba. Gazete haberlerine göre, Sivil Toplum Kuruluşları Birliği Platformu'nun İstanbul'da İTÜ'de düzenleyeceği bir başka "Ermeni Konferansı" için Platform sözcüsü Prof. Aysel Ekşi yine gazetenin müstehzi başlığına bakılacak olursa ülkede "soykırım var!" diyen akademisyen aramış ve bulamamış (Radikal, 5 Aralık 2005). Ama haberin içeriğine bakıldığında, Ekşi aslında "soykırım tezini savunan" bazı Ermeni ve Türk tarihçiler bulmuş, onlara davet götürmüş, ancak bu davet anılan tarihçilerce çeşitli gerekçelerle kabul görmemiş. Bunun üzerine hazırladığı konferansın maalesef "eksik" başlayacağını belirtip şöyle devam etmiş: "Aslında gelmeyeceklerini biliyordum. Bunu belgelemek istedim!"

Soykırımcılar! Sayın Ekşi'nin andığı tarihçiler içinde Selim Deringil, Mete Tunçay, Halil Berktay ve Oktay Özel isimleri geçiyor. Bir de "filolog" olduğu iddiasıyla, İlber Ortaylı'nın bu konuda fikir beyan etmesini adeta yasakladığı Murat Belge tabii. Bilgi Üniversitesi'nde yapılan toplantıya katılan tarihçiler arasında soykırım tezine belki de en mesafeli yaklaşanları da içeren bu isimler Aysel Hanım'ın gözünde bir kalemde "soykırım tezini savunan" tarihçiler haline gelmiş.

Diğerlerini bilemem elbette, ama Sayın Ekşi'nin bir süre önce bana telefonla ulaştığı doğrudur. Görüşmemizde tam da bu amaçla, yani "soykırım tezini savunmak üzere" anılan konferansa davet etti! Niyetinin bir gerçek arayışı olmadığı daha baştan açıktı ve bunu saklamama dürüstlüğünü gösterdi. İçten "yurtsever duygularla" hareket ettiğini ve bu ülkenin gelecek kuşaklarının alnına bir leke sürülmesinden kaygılandığını belirtti. Bu yöndeki samimi duruşu üzerine, kendisiyle yarım saatten fazla bir telefon görüşmesi

1 Bu yazı ilk olarak Radikal İki'de yayınlanmıştır. Bkz. "Belgeleme Meraki", *Radikal İki*, (18 Aralık 2005) http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=r2&haberno=5370

yaptık. Duygularını anladığımı belirttim, ancak böyle bir konferansa benim adıma birilerinin belirlediği bir konumdan, yani "soykırım tezinin savunucusu" sıfatıyla davet edilmiş olmaktan memnuniyetsizliğimi dile getirdim. Kaldı ki kendimi böyle bir konumda görmediğimi, meselenin bu terminoloji üzerinden bu tarzda tartışılmasını doğru bulmadığımı, aşırı siyasallaşmış mevcut koşullarda ve bilgiler ışığında böyle siyah-beyaz bir tartışma yürütmenin abes olduğunu, önce bu mesele etrafında "doğru tarihçilik" yapılması gerektiği yolundaki bilinen fikirlerimi dile getirdim.

Ayrıca, oldukça problemli bir milliyetçi Ermeni tarihyazımı karşısına eşit derecede problemli bir tepkisel tutumla çıkmanın siyaset açısından bir anlamı ve getirisi olabileceğini, ama bunun tarihçi tutumu olamayacağını ısrarla anlatmaya çalıştım. Ve, her ne kadar doğrudan Ermeni Sorunu konusunda çalışan bir tarihçi olmasam da (sahi Türkiye'de müstakilen bu konunun uzmanı tarihçi var mı?), bu tür toplantılarda, üstelik Ümit Özdağ, Şükrü Elekdağ ve Gündüz Aktan gibi kendilerini tam da problemli olduğunu söylediğim böyle bir çizgide siyasetçi/polemikçi/stratejist kimlikleriyle konumlandırmış isimlerle aynı panelde girişilecek bir "soykırım" sözde tartışmasının tarafı olamayacağımı açıkça ve yine samimiyetle dile getirdim (ki özellikle bu isimlerin olduğu panele davet edilmiştim). Bunu hangi temelde ve nasıl gerekçelendirdiğim konusunda daha ayrıntılı bilgi edinmek isterse, *Kebikeç* (Sayı 11 ve 19) ile *Toplumsal Tarih* (Sayı 143) dergilerinde değişik vesilelerle kaleme aldığım düşüncelerimi okuyabileceğini bildirdim. Ardından, bu yazılarla birlikte Bilgi Üniversitesi'nde sunduğum bildirinin de bir nüshasını kendisine yolladım.

Tarihçilik orta malı

Bütün bunları niçin yazıyorum? Her şeyden önce tarihçilik alanının ve mesleğinin bu derece "orta malı" bir konuma düşürülmüş olmasından rahatsızlık duyuyorum. Özellikle bu gibi "milli dava" statüsüne sokulan konularda tarihçilerin mesleklerini hakkıyla icra etmelerinin imkânsız hale getirilmesine tepki duyuyorum. Üstelik bunu yapmaya çalışanların da olmadık suçlamalarla hakaretlere maruz kalmalarını, aşağılanmalarını çok çirkin buluyor, bu tutumun sadece bunu yapanları küçük düşürdüğüne inanıyorum. Böyle bir tutumu medya, "kültür" ve siyaset dünyamızın bazı kamusal şahsiyetlerinin pervasızca ortaya koymaları bile yeterince vahimken, isimlerinin önünde akademik unvanlar da bulunan Aysel Ekşi gibi tarihçilikle ciddi bir okuma

ilişkisi bile olduğundan artık şüphe duyduğum isimlerin aynı şeyi, aynı vurdumduymazlıkla yapmaları karşısında artık söyleyecek söz bulamıyorum.

Benzer kulvardan Türkiye'de egemen standart söylemin dışında değerlendirmeler yapan tarihçileri değişik açılardan eleştiren bazı meslektaşlarımız (en etkin resmi kurumların başında olanlar bile) bugüne kadar isimleri anılan bizlerin tarihçiliğinin ve isminin önüne veya ardına "Ermeni soykırım tezinin savunucusu" gibi bir ekleme yapmaya kalkışmadılar. Ama onların yapmadığını, Tıp Profesörü Sayın Aysel Ekşi bir çırpıda ve kolayca yapıverdi! Hepimiz bu meselede bir anda bir "tez", hem de "en sevimsiz"inden bir tez sahibi oluverdik!

Bilgi Üniversitesi'ndeki konferans tam da bu tür kolaycı tezler üzerinden iş gören Ermeni ve Türk milliyetçi tarihçiliğinin kurduğu cendereyi kırmayı hedefleyen, bu tarz tarihçiliği şiddetle eleştiren, bütün olumsuz koşullara rağmen değişik boyutlardan gerçek arayışımı hedefleyen bir duruşun sesiydi. Ve tabii ki önceliği kendi ülkemizdeki tarihçiliğin problemli yaklaşımına vermişti. Bu da yeterince anlaşılamamış görünüyor maalesef. Toplantıya katılan tarihçilerden bir kısmının aynı zamanda belli temellendirmelerle 1915'te olanların bir "soykırım" olarak nitelendirilebileceği konusundaki fikirleri dolayısıyla, bütün konferans kamuoyuna "soykırımcıların" konferansı olarak gösterildi. Üstelik bilimadamlarının, tarihçilerin çalışmaları sonucu pekâlâ ulaşabilecekleri böyle bir sonucun veya kanaatin bile kendi içindeki meşruiyeti göz ardı edilerek. Ben şahsen bu tarz zorlamaların tarihçilik mesleğini ciddi ölçüde yaraladığını düşünüyorum.

Karşı-konferanslar dizisi

Bilgi Üniversitesi'ndeki konferansa bir tepki olarak bütün yurt sathında değişik kurumların ve üniversitelerin düzenleme yarışına girdiği "karşı-konferanslar" dizisi bağlamında işin bir ucundan tutma ihtiyacı duyan Aysel Hanım, o halde, bu çıkışıyla gerçekte "neyi belgelemiş oldu?" Bu soruya verilebilecek bir dizi cevabın sonunda aynı kapıya çıkacağından korkarım: Bu konu etrafında Türkiye'de yaşananlar ve yaşayanlar, bizleri gerçek duygusundan tehlikeli bir şekilde uzaklaştırıyor. Bu uzaklaşma, etik ve insani kaygılardan arındırılmış, akıl ve izan duygusuna yer bırakmayan bir kitlesel ruh halinin oluşmasına da katkıda bulunuyor adeta. Ermeni Sorunu konusundaki "derin" bilgi ve görüşleriyle tarihçilik alanını da bir çırpıda "stratejik oyun bahçesi"ne çevirerek gereksizleştiren ya da araçsallaştıran

kimi medya şahsiyetleri, stratejistler ve emekli diplomatlar, bu sorun üzerine oluşturdukları "şiddetli" kanaatleriyle kamuoyu oluşturmaya, kolektif bilgi ve bilinç alanını tahakkümleri altına almaya çalışıyorlar.

Bunu görmekte zorlandığı anlaşılan Prof. Aysel Ekşi, bu tutum ve sözleriyle kendisini ve bizleri gerçeklik alanından koparıp fantezi dünyasına uçururken, bir yandan da böyle bir tahakküm çabasının "gönüllü" aracı haline gelişini belgelemiş oluyor. Gayet insani bulduğum kaygılarını gerçeklikle ilişkisini koparmadan gidermenin yollarını aramak yerine, kendi iradesiyle gidip bu fantezi dünyanın sunacağı sahte huzura demir atıyor. Yani kolayı seçiyor.

Bence Aysel Ekşi, bu çıkışıyla başka hiçbir şeyi değil, sadece bunu, bu çaresizlik haleti ruhiyesinin bir bilim insanını bile nerelere sürükleyebileceğini belgelemiş oldu.

2012'DEN 1915'E: TARİHİ BUGÜNDEN GERİYE OKUMAK İMKÂNSIZ MIDIR?[1]

2007 yılında öldürülen Hrant Dink'in cinayet davasında ilk karar 2012 yılının Ocak ayında verildi. Örgütlü suçları soruşturmakla yetkili mahkeme cinayette örgüt bağlantısı göremedi, cinayeti işleyen ve görünürdeki azmettiren kişileri münferit eylemleri üzerinden mahkûm etmekle yetindi. Mevcut bütün delillere ve ipuçlarına rağmen olayın örgüt bağlantısının üzerine gitmeyerek, konuyu yargılama sürecinin bundan sonraki safhasına havale etmiş oldu.

Mahkeme hâkimi medyaya yansıyan demeçlerinde, bizzat kendisinin de bu sonuçtan tatmin olmadığını, olayın örgütsel olabilecek "arka planı"nın aydınlatılamadığını dile getirmiş. Polisin olayı aydınlatabilecek kimi olay yeri kamera kayıtlarını yok ettiğine dair sorulan soru üzerine ise şöyle demiş: "tabi dava açılmadan önce ulaşılması gereken şeylerdir bunlar... Bunlar dosyaya gelseydi muhafaza edilirdi" (NTV'ye verdiği demeçten naklen Milliyet, 20 Ocak 2012).

Belli ki bu dava burada sonlanmadı ve itirazlarla daha üst mahkemelerde devam edecek. Belki bu aşamada "yeterince" tespit edilmeyen örgüt bağlantısı açıkça ortaya konulacak. Her halükârda olayın gerçeği ancak ileride aydınlanabilecek. Ancak mahkemenin bu kararına rağmen, kamuoyundaki yaygın kanaat Hrant Dink cinayetinin daha örgütlü bir çalışmanın sonucu olduğu yönünde. Siyasetçisinden hukukçusuna, sıradan insandan cumhurbaşkanına kadar uzanan bir yelpazede paylaşılan bu kanaat, cinayeti kamu vicdanında şimdiden böyle mahkûm etmiş görünüyor.

---

1 Bu yazı ilk olarak *Toplumsal Tarih* dergisinin 218. sayısında (Mart 2012) yayınlanmıştır. Bkz. "2012'den 1915'e: Tarihi Bugünden Geriye Okumak İmkânsız mıdır?", *Toplumsal Tarih*, Sayı 218, (Şubat 2012).

Toplumsal, tarihsel olayların doğası galiba biraz da böyle. Sahiden yaşanmış, sezgi ve hissiyata yer veren hayata dair bireysel veya kamusal algı ve sezgilerimiz bir yanda, siyasetin popülist ve güç ilişkisine dayalı söylemleri ile hukukun normatif yargıları öte yanda. İkisi arasında her zaman önemli bir açıklık söz konusu. Böylesi bir açıklığın belki de bizatihi kendisi tarihsel veya güncel hiçbir olguya dair bizlere "onaylanmış" (kim, hangi merci tarafından?) hüküm verme imkânı tanımıyor. Bu yüzden hem hayat, hem hukuk sonsuz bir tartışmalar ve yorumlamalar alanı olarak yaşanıyor.

Böyle bir durumda yarın tarihçi Hrant Dink cinayetini nasıl yazacak, nasıl değerlendirecek? Muhtemelen bugün nasıl tartışıyorsak öyle. Ancak, bütün birbirine zıt iddialar arasından mahkeme kararına rağmen yine de kamusal vicdanda oluşan ortak kanaat üzerinden bir tarihsel değerlendirme, yorum egemen olacaktır. Büyük ihtimal, tarih kitapları bu cinayeti, 1990'lar sonrasının Türkiye koşullarında ülke içinde belli bir iktidarı muhafaza etmeye dönük çok yönlü gizli ve karanlık faaliyetlerin, devletin halkına dönük iç operasyon mekanizma ve örgütlenmelerinin jenerik adı olarak kamuoyuna mal olmuş "Ergenekon" bağlantılı bir cinayet olarak yazacaklardır. Henüz, hukuki süreç tamamlanmamış olmasına rağmen, yargılamalar sonucunda yine şimdikine benzer bir karar çıksa bile, bu tarihsel ve toplumsal hüküm pek değişmeyecek muhtemelen. Bu cinayet hukuken değilse de eskilerin tâbiriyle "ma'şeri vicdan"da, yani kamu vicdanında bu geniş bağlamda mahkûm edilecek. Hukukun arkadan gelmesi veya bu kanaate eşlik edip etmemesi ise sadece teknik bir tartışmanın konusu olacak, bundan öte bir anlamı olmayacak.

Bir an için bu resmi ve çerçeveyi 1915'te başlayan ve doğru bir çizgiyle bugüne kadar uzanan o özel tarihsel eksen ve bağlama taşımayı denersek ne olur? Hatta kimilerimiz 1915 "Ermeni tehciri" ile 2007 Hrant Dink cinayeti arasında doğrudan bir ilişkinin kurulabileceğini söyleseydi buna nasıl tepki verirdik? 1915'i, 2007 veya 2012 üzerinden de anlamaya ve çözümlemeye çalışsaydık çok saçma bir işe mi girişmiş olurduk? Tarihsel araştırmalar doğası gereği bugünden geriye işleyen bir zihinsel süreç ve muhakemeyi içeriyorsa, uzantıları doğrudan bugüne kadar gelen, bugünümüzü de büyük ölçüde etkileyen böylesine önemli bir tarihsel olgu söz konusu olduğunda 1915'e öncesi ve sonrasıyla Hrant Dink cinayeti üzerinden bakmayı denemek çok mu anlamsız kaçardı?

Şöyle bir analoji yaparsak eğer, mevcut yargı kararına rağmen bu cinayete dair kamusal akılda ve vicdanlarımızda oluşan ortak kanaatin benzerinin 1915'i yaşayan, ona şahit olan kuşakların zihninde ve vicdanlarında da oluş-

muş olabileceği ihtimaline ne dersiniz? Sadece tehcire maruz kalmış kitlelerin ve onların çocuklarının, torunlarının "kurban" (victim) konumlarından hissettikleri, oluşturdukları ve yeniden ürettikleri bakış açısı ve içselleştirilmiş bilgiden bahsetmiyorum. 1,5 milyonu aşkın Ermeni nüfusuna karşı topyekûn gözünü karartmış olan İttihat ve Terakki yönetiminin "derin" çekirdeği ile onların harekete geçirdiği kademeli paramiliter yapılanmaların açıktan gizliden cinayetlerine destek veren, ortak olan sıradan insanlar kitlesinin faili veya yakından şahidi oldukları bu toplu cinayete dair bizatihi kendi vicdanlarında ve bilgi dağarcıklarında oluşan algının da sandığımızdan ve onlara atfettiğimizden çok farklı olabileceğini düşünemez miyiz? Savaş zamanı koşullarının ve karşılıklı bilenen duyguların keskinliğine rağmen, yaşanan olayın orantısız boyutu ve trajik sonuçları karşısında bu kitlelerin ortak duygusunun sahiden ve sadece "bize ihanet ettiler, bedelini ödediler"den ibaret olduğuna inanabilir miyiz? 1915'in Hrant Dink cinayeti esnasında ve sonrasında bizlerin hissettikleriyle kıyas kabul etmez çapı ve niteliği göz önüne alındığında, 1915'in fail veya şahitleri olan büyük dedelerimizin bütün savunma refleksi ve meşrulaştırma çabalarına rağmen bir yandan da kolektif bir suça ortak veya şahit olma duygusunun ağırlığından tamamen uzak yaşadıklarını söyleyebilir miyiz?

Kaldı ki, bu sorulara vereceğimiz cevapların tamamen afâki nitelikte olacağını da ileri süremeyiz. Elimizde daha o dönemin şahitliklerinden oluşan binlerce dolaylı ve dolaysız tanıklıklar ve kanıtlar varken, daha olaylar sırasında tehcir uygulamasının katliama dönüşmüş olduğunu söyleyen, ona karşı çıkan, bu yüzden kendi hayatını tehlikeye atan görevliler, sâde insanlar varken, 1915 olayının hâlâ "ihanet" ve "savaş zamanının kaçınılmaz sonuçları" söylemleriyle bugün de savunulmaya çalışılması ve meşrulaştırılmasının gerçekten Hrant Dink cinayeti davasmda mahkemenin verdiği kararın inandırıcılığından çok bir farkı olduğunu iç rahatlığıyla söyleyebilir miyiz?

1915 tehcir kararına adım adım nasıl gidildiği, tehcir uygulamasının kendi içsel süreçleri ve dinamikleri içinde nasıl bir sarmal yaratarak gittikçe radikalleşip "bütün Ermeniler"i içeren bir kapsama ulaştığı, sürecin merkezden ve taşradan nasıl adım adım yönetildiği, ve sonuçlarının ölümcül olacağının başından itibaren nasıl çok net bir şekilde öngörüldüğünü bugünkü tarih çalışmaları yeterince açıklıkla ortaya koymuyor mu? Bu olayların şahitlikleri ve tanıklıkları daha o süreçte kayda geçmiş, sonraki yıllarda onlarca hâtırata yansımış değil mi? Dahası, bugün o günleri yaşamış olanlarla konuştuğunuz-

da, 1918–20 döneminde Doğu Anadolu'da Ermeni çeteleri ve silahlı güçlerince katliama mâruz kalanlar dışındakilerin, Ermeni komşularından oluşan kafilelerin Anadolu sathında sevkiyatı esnasında nelerle karşılaştıklarını açıklıkla dile getirmelerinin hiçbir kanıt değeri olmadığını söyleyebilir miyiz?

Bütün bunları dikkate almadan, 1918–19 Divân-ı Harb-i Örfî yargılamalarının işgal altındaki Osmanlı başkentinde İttihatçı düşmanı bir hükümetin inisiyatifinde gerçekleştirilmiş olduğunu söyleyerek, o duruşmalarda sürecin nasıl yaşandığına dair dile getirilen onlarca yüzlerce ayrıntıyı, doğrudan şahitliği ve failliği görmezden gelmek nasıl bir ruh haline işaret eder? Bu durumun, bizlere bir süredir Türkiye'de "Ergenekon" başlığı altında görülmekte olan yargılama süreçlerinde ortaya dökülen belge ve bilgileri, yüzlerce önemli ayrıntıyı, bizatihi içeriği görmezden gelerek bu davaların "siyasi" boyutuna işaret etmekte ısrar eden belli kesimlerin ruh haliyle paralellik kurdurması gerçekten çok mu garip? Her ikisinde de ayrıntılarda açıkça sesini duyurmaya çalışan tarihsel gerçek bu tür siyasi hesaplaşmanın bağlam ve şekil tartışmalarıyla bir kez daha görmezden gelinmiş, ikincilleştirilmiş olmuyor mu? Tarihçi için burada çok kritik yöntemsel bir sınav söz konusu değil mi?

1915'in doğrudan plânlayıcıları ve yürütücülerinin savaşın sonlarına doğru ve akabinde, yurt dışına kaçmadan binlerce belgeyi, gizli yazışmayı adeta birer suç deliliymişçesine (değiller miydi?) çuvallarla külhanlarda yakıp imha etmeleri ile bugün mülkî erkân, emniyet ve ordu teşkilâtının ilgili birimlerinin Hrant Dink cinayetiyle ilgili en kritik belge ve bilgileri saklamaları ve imha etmeleri arasındaki benzerliğe işaret etmek tamamıyla anlamsız mıdır? Bu bağlamda 1915 tehcirinin örgütlü ve sistematik niteliğini örtmeye çalışan bir karartma mekanizması ile 2007 cinayetinin münferit vaka olduğunu daha ilk günden ağız birliğiyle açıklayan ilgili ve yetkililerinin yargılama sürecinde bütün güçleriyle delil karartmaya çalışması arasında paralellik kurmak gerçekten abes midir? Ya da, bugün cinayetin tetikçisi ve görünürdeki azmettiricisinin cezaya çarptırılmış olması ile 1915-16'larda yer yer açık cürüm işlediği sabit olan bazı şahısların yargılanıp cezalandırılmış olması, ne 2007'nin ne de 1915'in gerçek niteliğini değiştirmeye yeter mi?

Daha önemlisi, 2007 yılında Hrant Dink'in ölümüyle noktalanan tarihsel süreç içinde Osmanlı'dan Cumhuriyet'i de içererek günümüze gelen kesintisiz bir hattın varlığını görmek çok mu zor? Osmanlı'nın 1915'i ile Cumhuriyet'in 2007'sini birbirine doğrudan bağlayan bir tarihsel eksenin varlığı, ülkenin gayrimüslim yurttaşlarını toplumsal, kültürel ve siyasal alan-

da "yok sayma" ve neredeyse asimilasyonu bile bilinçli olarak dışlayan düşmanca politikalarındaki süreklilik görülmezse, üzerinden yüz yıl geçmesine rağmen Osmanlı'nın 1915'ini, bugünkü Cumhuriyet devletimizin adeta o facianın faillerinden daha bir şevk ve azimle, körü körüne savunma telâşma düşmüş olmasını anlamakta güçlük çekeriz. Şu soru tamamen anlamsız mıdır örneğin: Cumhuriyet yönetimleri yurttaşlarına bakışı ve bilhassa gayrimüslim yurttaşlarına (bu arada Kürtlere de) yönelik politikaları itibariyle kendini Osmanlınınkilerden farklılaştırmayı başardı mı? Ya da: bunu gerçekten istedi mi? Bugün istiyor ve bu yönde bir gayret gösteriyor mu?

Yapılmış bunca tarih çalışması ve geliştirilmekte olan güncel analiz, bu sorulara verilecek cevabın açıkça "hayır!" olduğunu ortaya koymaya devam ederken, bu tarihsel sürekliliğin en derinden farkında, hatta tam bilincinde olan kesimin de bizatihi o devletteki sürekliliği sağlayan ve temsil eden aktörler olduğunu, olabileceğini ileri sürmek çok mu anlamsız olurdu? Belki bu yüzdendir bugün Ermeni Meselesi denildiğinde bütün sorunu güncel "soykırım mı değil mi?" teknik/hukuki/politik tartışmasının boğuntusuna getirip "1915'te gerçekten ne oldu?" sorusuna cevap aramayı bile gereksizleştiren söylemlerle kamuoyunun ve tarihçilerin baskı altına alınmaya çalışılması. 2005 yılında İstanbul'da düzenlenen konferansı "bizi arkamızdan hançerlediler" diyerek sabote eden provokasyonun merkezindeki siyasi aktörlerin bugün Hrant Dink cinayetiyle ilgili mahkeme kararı konusundaki suskunlukları veya anlamsızca söz dolaştırmaları da belki bu yüzdendir. İhtimal ki, biz tarihçiler dâhil hepimizden ziyâde onlar biliyor hem 1915'in hem 2007'nin gerçek niteliğini.

Güncel ile geçmiş arasındaki "tarihsellik", özellikle yakın geçmiş söz konusu olduğunda, bizlere bu iki olay arasındaki dönemler-üstü/arası derindeki bağlantılar, dip akıntıları üzerine bu türden zihinsel egzersizler yaptırmayacaksa, bugünden geriye bir tarih okumasının da mümkün olamayacağını ileri sürmüş, tarihçi H. Carr'ın bugün ile geçmiş, tarihçi ile belgesi arasında iki ayak üzerinde işlediğini söylediği tarihçilik uğraşının bir ayağını görmezden gelmiş oluruz. Bu durumda her tarihi olay ve olgu, döneminin bağlamında birer "münferit vak'a" olarak envantere kaydedilir, tarihçi bunları yan yana, art arda sıralayan pasif bir mürettip konumuna düşer. Dahası, bu anlayışla uzun dönemlere yayılan süreklilikler, yapılar ve süreçler çalışılamaz, incelenemez, açıklanamaz ve anlamlandırılamaz hale gelirdi. Kısacası, bu noktada artık tarihçilik yapılamaz olurdu.

Hrant Dink cinayeti yargılamasının bu aşamasında mahkemenin "münferit vak'a" kaydının nasıl ki hâkimin kendisinin bile gerçek kanaati olmadığını biliyorsak, mevcut çalışmalara dayanarak 1915'in merkezindeki faillerin de, o sürece katılan veya şahit olan geniş kitlenin de tehcir süreci ve sonuçlarına dair gerçek algısının hiç de bugün ısrarla inanmamız istendiği gibi olmadığını söyleyebilecek durumdayız. Bütün bu süreklilikler, derin bağlantılar ve paralellikler olanca zengin tanıklıklarıyla ortadayken, bunları fark etmemek, onlara işaret etmemek mümkün olabilir mi? Tarihçilerin ve tarihçilik mesleğinin onlara bigâne kalabileceğine, ilelebet görmezden gelebileceğine inanabilir miyiz? O halde nedir tarihçiliğimizin sessiz kalmayı tercih eden büyük kesimi dışında, 1915'e dair bilinçli karartmaya yardımcı olan ateşli ve keskin dilli yargıçlarının hiç bir sistematik araştırma ve inceleme yöntemine itibar etmeden geliştirdikleri bilim-dışı (ön)yargılarının sebebi? Yoksa birer siyasetçi gibi davranan onlar da mı daha baştan biliyorlar üzerinde konuştukları, çalışır gibi yaptıkları olayın hakikatinin ne olduğunu? Hrant Dink davasında bir noktada hüküm veren hâkimin, verdiği kararın niteliğine dair bilinçlilik durumunun bu tarihçilerimizin 1915 üzerine icra ettikleri kendi tarihçiliklerinin niteliğine dair bilinçlilik durumundan çok daha ileri göründüğünü söylemek çok mu haksızlık olur? Hâkim en azından "kendisine ulaşmayan" ya da "kendisinin ulaşamadığı" deliller olduğunun farkında ve bilincinde. Ya açıkça "siyaset yapan" söz konusu tarihçilerimiz? Sanırım çoktan beridir milli davanın hizmetinde sadece "tarihçi" olarak değil, aynı zamanda birer yargıç, uluslararası hukukçu, soykırım ve diplomasi uzmanı olarak da sahnedeler.

Oysa uzmanı olduğumuzu sandığımız tarihe bir de bugünden, gözlerimizin önünde cereyan etmekte, hâlihazırda yapılmakta ve yazılmakta olan "tarih"ten bakabilmeyi denesek, 2007 ve 2012 dâhil bütün bu olup bitenlerin de pekâla 1915'e dair dolaylı veriler, kanıtlar hânesine yerleştirilebileceğini hayret ve şaşkınlıkla fark edeceğiz. Bu söylediklerimi güncel hukuki dile tercüme etmeye çalışsaydım aşağı yukarı "Hrant Dink cinayeti dosyasının 1915 dosyasıyla birleştirilmesi"ni önermiş olurdum sanırım. Birleştirilmiş dava dosyasının bir nüshasının da zaman zaman kurulması gündeme gelen "Hakikat Komisyonu"na rapor yazmakla görevlendirilecek tarihçiler heyetinin dikkatine ve incelemesine sunulmasını isterdim.

IV. SONUÇ YERİNE

HRANT'DAN SONRA TARİH...

I.

Buraya kadar okuduğunuz yazılar kaleme alındığı sıralarda Hrant Dink yaşıyordu. Türkiye'de yaşıyor, küçük kayığıyla balığa çıkıyor, Etyen'le büyük bir ciddiyet içinde at yarışlarını takip ediyor, arkadaşlarıyla canlı, neşeli sohbetlerden geri kalmıyor, eşi ve çocuklarıyla mazbut bir aile hayatı sürdürüyordu.

Bir yandan da, aynı dönemde çıkarmaya başladığı *Agos* adlı gazetede başka bir mücadele veriyordu. Tarihçiler olarak bizlerin tamamen suskun kaldığı veya dayatılmış içerik ve formatta büyük bir ciddiyet içinde yazmakla ve konuşmakla meşgul olduğu bir konuda Hrant farklı bir pencereden ve başka bir dille konuşmaya başlamıştı. Önümüzde farklı ve daha insani bir yol açıyor, adeta yeni bir vizyon sunuyordu. Büyük bir samimiyetle, tutku derecesinde inançla ve adeta hayatını ortaya koyarak iki cephede birden mücadele veriyordu. Bir taraftan Türkiye tarihinin en önemli tabularından birinin üzerine olabilecek en açık bir şekilde ve insani bir üslup ve tarzda gidiyor, öte yandan mensubu olduğu cemaatin kimi ulusal ve uluslararası sorunlarını, bazı kronik iç problemlerini o zamana kadar görülmedik açıklıkta eleştiriyordu.

Ancak, bunların hepsini yaparken sergilediği duruş, kullandığı etkileyici dil ve retorik, samimiyet ve keskin eleştirellik görmeye alıştığımız ya da kafalarımızda kurduğumuz hiçbir şablona tam olarak oturmuyordu. Kimilerimizi ve tabii ki müesses nizamımızı en çok da burası rahatsız etmişti belli ki. Hrant'ın dili ve söyleyiş biçimi bu toprakların en derininden geliyordu sanki. Milyonların önünde konuşur ve tartışırken de aynı dili muhafaza etmeye çalışıyordu; yer yer ne kadar zorlandığını hepimiz uzaktan büyük bir acıyla farketsek de. Bir seferinde, benzer bir programda karşısında oturan bir tarihçi meslektaşımızın bütün ezberleri içeren güncel politikadan devşirilmiş o kendinden fazlasıyla emin, soğuk klişe dili ve ağır suçlamaları karşısında so-

ğukkanlılığını muhafaza etmeye çalışırken, sevgili dostu Etyen'den nasıl güç aldığı hâlâ gözlerimin önünde canlılığını koruyor. Meslektaşım ve mesleğim adına bu kadar utandığım ve acı duyduğum bir başka anı hatırlamıyorum. O tartışmada garip bir el çabukluğuyla konumlar yer değiştirmişti sanki; tarihçiye daha yakışan tavrı Etyen'le Hrant ortaya koyuyor, daha soğukkanlı ve geniş perspektifleri onlar sunuyor, karşılarındaki tarihçimiz ise adeta bir soğuk savaş dönemi ciddiyeti ve edası içinde, kendinden aşırı emin ve üst perdeden "sözde" tarihçi sorgulamaları yapıyordu. Araya birkaç parça tehdit sıkıştırmayı da ihmal etmiyordu.

Türkiye bütün bu süreci topluca ve yakından izledi; her şey hepimizin gözü önünde yaşandı. Hrant kamusal kimliği ve kişiliği ile bir sembol haline geldi; ve tabii ki kısa sürede çeşitli türden saldırıların hedefi oldu. Sözünü kendince söyleyişi ve zaman zaman kullandığı retorik çok ucuz bir şekilde aleyhine kullanıldı; mahkeme salonlarında sürekli aşağılanma ve saldırılara maruz bırakıldı. Sonunda hepimizi altında ezen bir tarihsel sorunun güncel tartışması yine acı bir "seyirlik" cinayetle sona erdi.

Hrant'ın gidişiyle belli ki bir sayfa kapandı. Ama, bu gidişin ve böylesine gidişin bir yandan da ülke aklı ve vicdanında bambaşka bir titremenin hissedilmesinde, geri dönüşü olmayan hakiki bir kırılmanın yaşanmasında dramatik bir rol oynadığını düşünme eğilimindeyim. Açılan bu sayfanın yalnızca Ermeni Sorunu'nun tartışılabilirliği açısından daha özgür bir dönemi değil, tarihçilerin bu konuda birer meslek insanı olarak sergileyegeldikleri uysal, şaşırtıcı, ve elbette tehlikeli tekseslilığin de büyük ölçüde geride bırakıldığı yeni bir devri işaret ettiğine inanıyorum. En azından bunu ümit ediyorum. Hrant Dink'in gidişi hiç olmazsa bu açıdan sembolik bir dönüm noktası olarak tarihlere geçsin isterim. Çünkü Hrant'ın ölümünde biz tarihçilerin mesleklerini doğasma ve etiğine uygun icra etmemelerinin de önemli bir katkısı olduğunu düşünüyorum. Çok daha iyisini yapabilirdik oysa; yapmalıydık.

II.

Modern tarihçilik açısından bakıldığında, Hrant'ın kullandığı dil, tarihe bakış açısı ve ortaya koyduğu tarih yorumu bir maduniyet dili ve bakış açısı olarak görülebilir. Mensubu olduğu halkın yakın tarihte yaşadığı dramın ve kendisinin yıllar sonra bile sade bir yurttaşı olduğu ülkede sadece bu halkın mensubu olması hasebiyle muhatap olduğu haksızlıkların bütün izlerini içinde barındıran bir dil. Başka türlü olması da beklenebilir miydi? Yaşananların

bir başka yerden muhatabı, mağduru olmuş bir grubun zaman içinde sessizce içselleştirdiği ve adeta bir kültürel kimliğin temel taşıyıcısı haline gelmiş olan bu tarih algısı ve kullanılan bu "tarih-dil", bir kalemde öznelliğin dili olarak geçiştirilemeyecek önemli bir noktaya işaret ediyor.

Tarih algılarımız ve onlar üzerine inşa ettiğimiz tarihsel söylemlerimizin her türlüsünün toplumsal ortam ve düzlemde belli derecede öznellikleriyle tezahür etmesine şaşırmamamız gerekir. Siyasi kültür(ler) bu öznelliğin kuşaktan kuşağa daha pekişerek ve yer yer ideolojik karakter de kazanarak taşınmasının temel aracı olur çoğu zaman. Bu kitaptaki yazılar bunu yeterince ortaya koymuş olmalı. Türkiye'deki egemen siyasi kültürün en azından Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren epeyce Türkçü-İslami bir eksende ve Türk milliyetçiliği üzerinden kurgulandığını bugün daha bir açıklıkla görüyoruz. Dolayısıyla, bu siyasi kültürün biçimlendirdiği ve pekiştirdiği tarih algısı ve yorumunun da ciddi bir öznelliği içinde barındırdığını kabul etmemiz gerekir. Basitleştirecek olursak, "Ermeni Sorunu konusunda Türk'ün ve Ermeni'nin aynı perspektiften yaklaşmaları niçin bu kadar güçtür mevcut koşullar altında?" sorusu tamamen yersiz bir soru değildir. Her ne kadar, bugün bu keskinlikte bir farklılıktan tam olarak söz edemesek de, iki farklı pozisyonun, iki farklı algılama ve içselleştirme biçiminin yarattığı zorluk hâlâ ortada aşılmayı bekliyor.

Tarihin ve tarihsel bilgi alanının tamamen öznel, akıldışı bir subjektivite alanı olduğunu söylemek istemiyorum elbette. Tersine, bu alandaki öznellik boyutuna dair bir farkındalık ve bilinçlilik geliştirebilmenin, değişik derecelerdeki bu engelin kısmen de olsa aşılmasının ilk ve olmazsa olmaz adımı olacağını vurgulamaya çalışıyorum. Benzer bir "maduniyet"in Hint altkıtasının son birkaç yüzyılının tarihine sömürgeci yönetimin dilinden değil kendi gözü ve diliyle yaklaşmasının yarattığı "subaltern" tarihyazımını bir kalemde reddetmemiz mümkün mü? Tıpkı, sömürgecinin aynı konuda oluşturduğu tarih algısı, ürettiği bilgi ve kullandığı dilin öznel olmadığını da kimsenin iddia etmediği gibi. Bu farkındalığın, "öteki"ninki kadar kendi potansiyel öznelliğini de gören ve peşinen kabul eden bir gözün ve zihnin üreteceği tarihsel bilginin de söylemin de bambaşka ve özgürleştirici, en azından daha demokratik bir tarihçiliğin inşasına olağanüstü katkıda bulunacağı açıktır.

Kaçınılmaz öznelliklerin birbirini baştan reddettiği yerden değil, tersine, birbirinin öznelliğiyle daha pozitif ve empatik ilişki kurduğu, daha yakından alışveriş içine girdiği yerlerden daha makul müşterek bir tarih yazılması

mümkün olabilir. Ermeni Sorunu bağlamında Hrant'ın kendi kulvarında durduğu yer tam da böyle bir yerdi kanımca.

Uzlaşmaz bir tek taraflı nesnellik iddiasının bu açıdan bizlere sunacağı fazla bir şey olmadığının da, kalmadığının da görülmesi gerekir artık. İlhan Tekeli'nin arzuladığı "birlikte yazılan ve öğrenilen" bir tarih hedefi, bu açıdan bakıldığında, bir ideal değil, tersine, burada tartışılan bağlamda artık başka alternatifi olmayan bir yol olarak duruyor önümüzde. Üstelik tarihin asıl büyük kısmı hâlâ ortada keşfedilmeyi beklerken.[1] Bunun ilk ve kaçınılmaz adımı ise herhangi bir "öteki" algısı ve icadına dayalı bir tarih yaklaşımı ve tarihyazımı pratiğini bir kenara bırakmaktan geçiyor. Bu yeni tarzın temel metodolojisinin de (önüne ve ardına hangi sıfatı eklersek ekleyelim) her halükârda karşılaştırmalı bir bakış açısı ve kavramsal-kuramsal analize dayanması gerektiği de yeterince açık. Güncelin dayatan ağırlığı altında saygınlığı ciddi ölçüde zedelenmiş profesyonel tarihçiliğimizin önündeki en zorlu sınav esasen budur. Belki de buna paralel olarak daha derinden anlamamız gereken nokta, tarihsel kavrayışın (eskilerin "tarih bilinci" dediği şey) doğası gereği demokratik, çoğulcu ve dogma kaldırmaz oluşudur. Biz tarihçilerin yaptığı ve aslında yapması gereken, sadece mesleği doğasına uygun icra etmeye çalışmaktır. Buna gayret edildiğinde gerisinin büyük ölçüde kendiliğinden geleceğini düşünüyorum.

III.

Bu kitapta yer alan yazıların ortaya koyduğu tarihçilik manzarası ve profilinden bu yönde bir hamle, böyle bir bilinçlenme çıkabilir mi? Tamamen ümitsiz değilim.

Türkiye'de son otuz yılda yaşanan gelişmelerin sadece bu ülkeye özgü olmadığı 1990'lardan sonraki dünyada yaşananlardan yeterince anlaşılmaktadır artık. Yeni milliyetçilikler, yeniden kurulan ulus-devletler, etnik-kültürel kimlik üzerinden yapılan yeni bir siyasetin hızla yaygınlaşması, ve nihayet uluslararası ölçekte maduniyetin, eşitsizliğin ve sömürünün dilinin de giderek bu tarz bir kimlik hassasiyeti üzerinden formüle edilmeye başlanması, vs. vs. Bu eğilimin siyaset aktörlerinin bir kısmının egemen dilinde giderek tehlikeli bir noktaya vardırılması, dini aidiyetler üzerinden çatışan "uygarlıklar" söylemine yükseltilmesi karşısında, bunun yeni bir özcü (essentialist) küresel

1 Bkz. Gündüz Vassaf, *Tarihi Yargılıyorum*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

siyaset dili ve pratiğinin, yeni bir ilkelliğin, barbarlığın ve vahşet döneminin de habercisi olarak algılanmaya başladığı bir tarihsel dönüşüm döneminden geçiyoruz. Öte yandan, aynı dünyada, bunlara eşzamanlı olarak daha fazla insan hakları için mücadele eden, daha demokratik bir toplumsal ilişkiler ağının ve kültürünün inşasına ağırlık veren bir başka eğilim ve akıntı da söz konusu.

Bu genel tablonun neresine bakıp, hangi boyutunu öne çıkardığınıza bağlı olarak geleceğe yönelik çeşitli kişisel projeksiyonlarda bulunmak mümkündür elbette. Ne kadar bu projeksiyonlarımızın etkisi altında bakarsak bakalım, iş yaparsak yapalım, sonucu biraz da bu süreçte nerede durduğumuz ve hangi değerler üzerinden bir varoluş tarzını ya da mesleki pratiği tercih ettiğimiz belirleyecektir.

Bilimsel etkinliğin, diğer bütün bilgi ve tefekkür dünyasına dönük etkinlikler gibi, dönemlerinin gelişmeleriyle doğrudan etkileşim içinde geliştiğini, biçimlendiğini bir kez daha vurgulamak belki gereksiz. Ancak, bu alanın tarihsel serüveni, tarihçiliğin yaşanan görece kısa bunalım dönemlerini aşmayı başardığını da gösteriyor bugüne kadar. Elbette, her büyük dönüşümden kendisi de etkilenerek. Bunun aksini düşünmek mümkün değil. Bu etkileşimlerdir ki, her birimizin kişisel tarihi kadar mesleki gelişim tarihimize de kaçınılmaz olarak damgasını vuruyor. Bakış açılarımızı değiştiriyor (bazen tamamen aksi yönlerde olsa da), bireysel duruşumuzla birlikte mesleği icra tarzlarımızı bir nebze veya dramatik bir şekilde dönüştürüyor; biz her zaman farkında olmasak da. Bu satırların yazarı da, otuz sene önceki tesadüfî tarih öğrenciliğinden bugünkü zorlu ama "gönüllü" tarihçilik pratiğine uzanan süreçte benzer dönüşümlerden kendince payını aldı.

Tarihçiliğimiz için de aynı şey geçerli. Her ne kadar bu kitaptaki yazılarda daha ziyade problemli taraflarına ve kimi bünyesel zaaflarına değinildiyse de, yer yer işaret etmekten geri kalmadığımız kimi olumlu değişimlere bakıldığında, genel olarak Türkiye'deki tarihçiliği olduğu kadar, özellikle uluslararası Osmanlı tarihçiliğini (ki bunun büyük kısmını bu ülkeden çıkan tarihçiler icra ediyorlar artık) de daha parlak bir geleceğin beklediğine yönelik inancım hiçbir zaman tamamen kaybolmadı; her ne kadar yer yer ciddi sallantılar geçirse de. Tam da bu yazıların kaleme alındığı dönemde tarihçiliğimizde yaşanan söz konusu paralel olumlu gelişmeler daha gözle görülür bir şekil kazanmaya başladı. Bugün artık Osmanlı arşivlerinde, veya dünyanın çeşitli arşiv ve kütüphanelerinde aynı salonda bir arada çalışıp, her fırsatta birlikte

çay- kahve içen, sohbet edip eğlenmesini de bilen, ve hepsinden öte, yaptığı işten aldığı hazzı büyük bir heyecanla ve ortak bir dil üzerinden paylaşan, bunu uluslararası toplantılarda daha yoğun ortaya koyan Türkiyeli, Amerikalı, Yunanistanlı, Bulgaristanlı, Japonyalı, İsrailli, Koreli genç tarihçi adaylarının yarattığı o harikulade atmosfer ve ortaya koydukları heyecanlı pratik, böyle bir geleceğin en güçlü işaretidir diye düşünüyorum.

Bu kuşak için, kitaptaki yazıların işaret ettiği sorunlu tarihçiliğin devri çoktan geçmiş, şimdiden geride kalmıştır. Başka bir deyişle, bu tarz tarihçiliğin taşıyıcısı memur tipinin yerini bilimin doğasına daha yakın bir zihniyetle iş gören bir nesil alıyor sessizce. Bu nesille birlikte galiba modern tarihçiliğimizin "formative" (oluşum) dönemi de, bütün tipik özellikleriyle birlikte sona eriyor. Bu kitabın tarihçiliğimizde biraz uzun sürmüş gibi görünen bu dönemin kapanış bilançosu olarak da okunabileceğini sanıyorum.

Bu satırların yazarı içinse, hayat da tarihçilik de bu yeni nesile daha yakın olarak devam ediyor. Çoğunu kaleme alırken büyük acı duyduğu ve bir kısmının sıcaklığı hâlâ devam eden bu yazıları şimdi tekrar okurken nostaljik bir burukluk duyuyor. Aynı yazılar, bir yandan da garip bir haz duygusu veriyor yazarına. Zaman zaman yaptığımız iş üzerine düşünmek; onu tartışabilmek, tartışmaya açık tutabilmek! Bunu daha iyi yaptığına, yapacağına inandığı yeni kuşakların heyecanına sonuna kadar ortak olabilmek ve her daim onlardan da beslenebilmek. Herhalde haz duygusunun bir kaynağı da bu olsa gerek.

Her şeye rağmen, tarihçilik mi?
Evet;
ve, tam da bu yüzden!

İSİMLER DİZİNİ

Abacı, Nurcan 61
Abou-El-Haj, Rifa'at Ali 62, 76
Acun, Fatma 59
Acun, Ramazan 26, 58
Adanır, Fikret 137
Adıyeke, Nuri 60
Afyoncu, Erhan 36, 58, 59
Akarlı, Engin 28
Akat, Asaf Savaş 29
Akçam, Taner 37, 111-13, 115, 120, 123, 124, 142
Akdağ, Mustafa 8, 12, 17, 29, 61, 71, 72, 76, 77, 80
Akgündüz, Ahmet 40, 47
Akşin, Sina 24, 28, 30
Aktan, Gündüz 130, 142, 146
Aktepe, Münir 18
Akyol, Taha 130
Alatlı, Alev 134
Albayrak, Sadık 9
Altan, Ahmet 47
Arıkan, Muzaffer 17, 35
Arıkan, Zeki 17, 34
Atay, Tayfun ix, 15
Atsız, Hüseyin Nihal 9
Avcıoğlu, Doğan 9
Aydemir, Şevket Süreyya 9
Aydın, Erdoğan 41
Aydın, Suavi ix
Aynural, Salih 44

Barkan, Ömer Lütfi 8, 12-14, 17, 18, 26, 27, 29, 38, 70, 71, 77-80
Barkey, Karen 76
Batmaz, Eftal Şükrü 61
Baykal, Bekir Sıtkı 18
Baysun, Cavit 18
Beldiceanu, Irene 57
Belge, Murat 68, 72, 73, 79, 131, 145
Berktay, Halil 4, 13, 15, 16, 22, 29, 30, 41, 77, 131, 141, 142, 145
Beşikçi, İsmail 1
Beydilli, Kemal 35
Bora, Tanıl ix, 1, 15
Buldan, Pervin 113
Buzpınar, Tufan 44

Carr, E. H. xvii, 153
Cem, İsmail 9
Cezar, Yavuz 17, 27, 30, 35, 61
Cook, Michael A. 76

Çadırcı, Musa 17, 35
Çetinsaya, Gökhan ix, xiii, 15, 80
Çırakman, Aslı 60
Çiçek, Kemal 23, 61
Çölaşan, Emin v, xiv, 139, 142

Darling, Linda 69, 76
David, Geza 58
Demirel, Ömer 64
Demirel, Ruhsar 113
Deringil, Selim 28, 145
Dink, Hrant xix, 149-54, 156, 159
Divitçioğlu, Sencer 77
Doğan, Mehmet 9
Doğramacı, İhsan 32
Dündar, Fuat x, 120

Ekşi, Aysel xiv, 145-48
Elekdağ, Şükrü 142, 146
Elitaş, Mustafa 112
Emecen, Feridun 26, 38, 72
Emiroğlu, Kudret ix, 29
Ercan, Yavuz 17, 35, 37
Erdoğan, Recep Tayyip 113
Ergenç, Özer 17, 60, 63, 65, 66, 76

Faroqhi, Suraiya 18, 27, 60, 64, 76, 89
Fleischer, Cornell 73, 76

Gara, Eleni 69
Genç, Mehmet xviii, 15, 17, 38, 61, 63, 67, 71, 74, 78
Genç, Nihat 131, 134
Gökbilgin, Tayyip 17, 18
Göyünç, Nejat 17, 35
Güçer, Lütfi 17
Gül, Abdullah 112, 113
Gümüşçü, Osman 58
Güran, Tevfik 17, 38
Gürtuna, Ali Müfit 45
Güzel, Hasan Celal 23, 68, 70, 72

Hanioğlu, Şükrü 28, 131, 132
Hathaway, Jane 69, 84
Heywood, Colin 56, 76
Hopwood, Keith 57

Imber, Colin 56, 57, 72, 73, 76

İhsanoğlu, Ekmeleddin 24, 39, 44
İnalcık, Halil 8, 12, 13, 16-18, 23, 29, 33, 35, 36, 38, 41, 54, 56, 57, 66, 68, 70-75, 77-80, 85
İnan, Kenan 60, 61
İnsel, Ahmet 29, 77, 78
İslamoğlu, Huricihan 16, 17, 26, 76

Kafadar, Cemal 73, 76
Kala, Ahmet 44
Kaplan, Hasip 113
Kara, İsmail 40, 45
Karal, Enver Ziya 18
Karpat, Kemal 23, 69, 84
Kaynar, Reşat 18
Keyder, Çağlar 17
Kılıçbay, Mehmet Ali 29, 30, 41, 72
Kiel, Machiel 76
Koç, Yunus 59
Koçak, Cemil 29, 41
Koloğlu, Orhan 15, 31
Kozanoğlu, Abdullah Ziya 9
Köprülü, Fuad 12, 27, 30, 77, 80
Kunt, İ. Metin 76
Kutay, Cemal 47
Küçük, Yalçın 29
Kütükoğlu, Mübahat 17

Lekesiz, Hulusi 40
Lowry, Heath W. 26, 35, 55, 76, 83

Mahçupyan, Etyen 156, 157
Mardin, Şerif 40

Ocak, Ahmet Yaşar x, 27, 40, 55, 73, 76
Orhonlu, Cengiz 17, 18, 76
Ortaylı, İlber 17, 28, 30, 38, 36, 41, 47, 56, 70, 145

Öke, Mim Kemal 28
Öz, Mehmet 59, 77
Özal, Turgut 23
Özbaran, Salih 2, 4, 5, 15, 17, 34, 72, 75, 76
Özcan, Azmi 39, 44
Özdağ, Ümit 129, 130, 146
Özdemir, Hikmet 29
Özel, Oktay 145
Özkaya, Yücel 17
Öztuna, Yılmaz 9
Özvar, Erol 36, 62, 63, 74

Pamuk, Orhan 47, 134
Peirce, Leslie 76

Safi, Polat 111
Sahillioğlu, Halil 17, 38
Sakaoğlu, Necdet 30
Salzmann, Ariel 61
Sarınay, Yusuf 111, 116
Sayar, Ahmed Güner 27
Singer, Amy 76
Skocpol, Theda 3
Steinherr, Irene Beldiceanu 57

Şahin, İbrahim Kaya x
Şandır, Mehmet 113
Şimşir, Bilal 22, 118

Tabakoğlu, Ahmet 27, 30, 44, 61, 74
Tekeli, İlhan xiv, xv, 2, 22, 65, 159
Tilly, Charles 2
Timur, Taner 30, 75, 142
Togan, Z. V. 13
Toprak, Zafer 15, 28
Tunaya, Tarık Zafer 18, 28
Tunçay, Mete 29, 41, 131, 145
Tülbentçi, Feridun Fazıl 9

Unan, Fahri 40

Ülgener, Sabri F. 17, 27
Ünsal, Süha ix
Ünüvar, Kerem x

Wallerstein, Immanuel 2, 16

Yediyıldız, Bahaeddin x, 26, 33, 36, 54, 55, 79
Yerasimos, Stefanos 131, 138
Yıldız, Gültekin x
Yıldız, Hakkı Dursun 22, 34, 36
Yılmazçelik, İbrahim 35, 62, 63
Yücel, Yaşar 17
Yüksel, Ahmet ix

Zilfi, Madeline C. 62

Dün Sancısı Türkiye'de genel tarih algısının olduğu kadar tarihçilik mesleği ve tarihyazımının da sorunlu bir alan olduğunu kabul ederek söze başlıyor. Oktay Özel, Türkiye'deki tarihçilik pratiğini tarihselleştirmeye girişirken aslında bugüne ayna tutuyor. Tarihçiyi, tarihsel bilginin içinde üretildiği güncel/tarihsel ortamı analizinin merkezine yerleştiriyor.

Kendi ifadesiyle, *"tarihçiliğin odağındaki öznenin, yani tarihçinin iş yapma tarzına, kavramsal donanımı ve terminolojisine, güncelle, siyaset kurumuyla ve nihayet devletle kurduğu tehlikeli ontolojik-pragmatik ve paradigmatik ilişkiye, bu bağlamda kullandığı bilimdışı dilin ideolojik keskinliği ve şiddetine"* yakından bakıyor. *'Sancı'*nın esasen meslek etiğinin, tarihsel bilginin demokratik ve çoğulcu doğasının, çoklu okuma yöntemlerinin meşruluğunun unutulmasından kaynaklandığını ileri sürüyor ve meslektaşlarını yaptıkları işin doğasına dair düşünmeye, temel ilkeleri hatırlamaya davet ediyor.

Ancak Özel, her koşulda zor olana talip olarak kolay(cı) bir çözümün olmadığını da gösteriyor.

Diğer yandan *'Sancı'* şaşırtıcı derecede iyimser bir kitap. Çünkü Türkiye'de akademik tarihçiliğin bütün marazi ve yapısal sorunlarıyla aslında 'kuruluş devri'ni tamamladığını, kendini sessizce doğasına daha uygun koşul ve temellerde yeniden kurmakta olduğunu düşünüyor. Ancak kırılgan bir iyimserlik bu. Çünkü bu yıkılış ve yeniden kuruluşun kendi sorunlarıyla birlikte geleceğinin ve gelmekte olduğunun da farkında.

'Sancı', alanında şimdiden temel okumalar arasına girmiş bir başvuru kitabı. Sözü olan ve sözünü etkili söyleyen bir kitap. Çok yönlü bir hesaplaşma, keskin bir manifesto. Tarihçiler, tarih öğrencileri ve tarih meraklıları için vazgeçilmez bir çalışma.

Ama en çok da, tarihle, tarihçilikle sadece 'kullanım değeri' üzerinden araçsal ilişki kuran siyaset kurumu mensupları için gerekli. Onlar için de adeta bir 'gölge etmeyin!' kitabı.

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

ISBN 978-975-333-279-8

www.tarihvakfi.org.tr